થઇ. જગત ઉદ્ધારક લોકનાથ ભગવાન મહાવીર દેવના શાસનના રક્ષકને બદલે જૈનાચાર્યો કેવળ ભક્ષક બની રહ્યા છે. હઠાગ્રહી જૈનાચાર્યો તથા યતિ આચાર્યોના તિરસ્કાર સહન કરીને પણ શ્રી. લોંકાશાહે સજ્જડ ઉપદેશ દેવાની શરૂઆત કરી. શ્રીમાન લોંકાશાહ અને તેના અનુયાયીઓએ થોડા વખતમાં જ ચૈત્યવાસીઓની બરાબર ખબર લીધી. જડપૂજન એ કેવળ ધતિંગ છે એ માન્યતાનો ચોતરફ ડંકો વગાડયો. જૈન ધર્મમાં હિંસાના કાર્યમાં ધર્મ મનાતો હતો. આરંભ સમારંભ ખુબ વધી પડયાં હતાં. મોજશોખ, વૈભવ વિલાસ પુષ્પ પૂજા, નવાંગી પૂજા ઈત્યાદિનો સડો પેસી ગયો હતો અને જૈન ધર્મના સનાતન શુદ્ધ તત્વો તદ્દન અદ્રશ્ય થઈ ગયાં હતાં, તે શુદ્ધ સનાતન તત્વોને પ્રકાશમાં લાવનાર જડ પૂજનનો રોગ કાઢી મૂકવાની ખાસ હાકલ કરનાર, ચૈત્ય વાસીઓના તથા યતિ આચાર્યોના મોજ શોખ પરિગ્રહ ઘટાડનાર અને સત્ય માર્ગે ચડાવનાર વીર લોંકાશાહ અત્યારે મહાન સુધારક તરીકે જૈન ઈતિહાસમાં સ્થાન લ્યે છે.

આ ત્રણે મહાત્માઓએ જૈન ધર્મના વેષધારી સાધુઓને સમજાવવા ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. જેમના સત્ય ઉપદેશની અસર હજુ પ્રસરી રહી છે. આ રીતે ઇષ્ટ પરિવર્તન હંમેશાં આવકાર દાયક છે. અને અનિષ્ટ પરિવર્તન ત્યાજ્ય છે. જૈન સાધુઓ મઠવાસી બને, મુહપતીનો ત્યાગ કરે અને ભગવાન સૂત્રકારના સૂત્રને અભરાઈએ ચડાવે એવા પરિવર્તન એ અનિષ્ટ પરિવર્તન છે અને એ અનિષ્ટ પરિવર્તનના પાપના પંજામાંથી બચવાની ધર્મજીજ્ઞાસુઓની પ્રથમ ફરજ છે.

અત્યારે જૈન સમાજમાં ત્રણ ફીરકાઓ અસ્તીત્વ ધરાવે છે. (૧) શ્વેતાંમ્બર અમૂર્તિ પૂજક સંપ્રદાય. જે સ્થાનકવાસી તરીકે ઓળખાઈ રહેલ છે. (૨) શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય (૩) દિગંબર સંપ્રદાય. આ ત્રણે પક્ષોના મંતવ્ય જુદા જુદા છે. અને આ ત્રણે પક્ષો થવાનું મૂળ કારણ એ અનિષ્ટ પરિવર્તન છે. સિદ્ધાંત

—: અનુક્રમણિકા :—

વિરૂદ્ધનું વર્તન એજ પરિવર્તનના બીજનો જન્મ આપે છે. અને પછી તો સમય પ્રમાણે એ બીજ ફાલી, ફુલી મોટું વૃક્ષ થાય છે. એવી રીતે પરિવર્તનના ત્રણે ફળો સંપ્રદાય રૂપમાં દેખી રહ્યા છીએ. આ ત્રણ સંપ્રદાયમાંહેના (૧) પહેલો સંપ્રદાય મૂર્તિવાદને બીલકુલ સ્વીકારતો નથી. વસ્ત્ર પાત્ર [illegible] વાદને સ્વીકારે છે. (૨) બીજો સંપ્રદાય વસ્ત્રપાત્ર [illegible] સ્વીકારે છે. અને એ મૂર્તિવાદ પાછળ [illegible] મંદિરો અને મૂર્તિઓનાં શણગાર [illegible] કરે છે. (૩) ત્રીજો સંપ્રદાય કેવળ [illegible] નગ્નમુનિ લિંગ ધારણ-કર્યા સિવાય [illegible] નથી તથા સ્ત્રીઓ મોક્ષાધિકારી નથ [illegible] અને મૂર્તિવાદને સ્વીકારે છે પરંતુ [illegible] સ્વીકારતો નથી.

આ ત્રણે સંપ્રદાયો ઉપરાંત [illegible] શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર સનાતન જૈન આશ્રમ [illegible] મતાનુયાયીઓ તાન જુદી જ રીત [illegible] છે. આ મતાનુયાયીઓ તથા તેના [illegible] છે. કવિ એ મરહુમ કવિ [illegible] રહીશ હતા, હતાવધાની હતા [illegible] પ્રખ્યાત છે. [illegible] છે. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રને તેમની [illegible] વાનો વિચાર કરો. [illegible] શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર [illegible] શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રની [illegible]

થવાની અણી ઉપર આવેલા, કે શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થવાની તૈયારીએ પહોંચેલા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક કે શ્રાવિકા શ્રદ્ધા ભ્રષ્ટ ન થાય અને જૈન દીક્ષા ગ્રહણ કરી જે ઉચ્ચ સંયમ પાળતા હોય તે ઉચ્ચ ત્યાગ-સંયમથી પતિત ન થાય તે દૃષ્ટિ ધ્યેયને સન્મુખ રાખી તથા ધર્મ ઉપર થતી ટીકા દૂર કરવાનો તથા લોક હિતાર્થે કડક ટીકા કરવાનો દરેક ધર્મજીજ્ઞાસુ મનુષ્યનો, સંપૂર્ણ હક્ક છે. એમ સમજી આ પુસ્તકમાં ધાર્મિક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રંથના વાંચન પછી, શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના અસ્મીતાના ઉદ્દગારો, અહંપદ, વિરોધાભાસ, તીર્થંકર તરીકે પૂજાવાની તેમની લાલસા, પ્રકાશક પુરૂષ તરીકેનું શ્રીમદ્દનું કથન તથા અગાસમાં રાજચંદ્ર આશ્રમમાં ચાલતી જૈન શાસન વિરૂદ્ધની પ્રવૃત્તિનો ટુંક ખ્યાલ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે. અને તેમાં ટુંક કવિતા રૂપે શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના બોલેલા શબ્દો જ ગોઠવવામાં આવ્યા છે અને શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રંથમાં અર્ધા-અધુરા પત્રો ગોઠવી × × × નિશાનીઓ મૂકી, જે પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના વિદ્વાન આચાર્ય મહારાજ શ્રી રામવિજયજી અગાસના રાજચન્દ્ર આશ્રમમાં પધારેલા, તે વખતે આચાર્ય મહારાજ સાથે શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રંથમાંથી કેટલાક પ્રશ્નોત્તરો થયેલા તે પ્રશ્નોતરો આ પુસ્તકમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે. અને શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના વિચારોનું અવલોકન જૈન તત્વજ્ઞાની સદ્દગત વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે પોતાના જૈન સમાચાર અને જૈન હિતેચ્છુ પત્રમાં કરેલ તેનું જરૂરી લખાણ પણ ધર્મજીજ્ઞાસુઓ સમક્ષ ધર્યું છે. આવા પરમ ઉપકારી મુનિ મહાત્માઓનો તથા તત્વજ્ઞાનીઓનો જન સમૂહ ઉપર અથાગ ઉપકાર છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના વિદ્વાન મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજીએ 'શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર' સંબંધે 'શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર વિચાર

ઉપનિષદો-૨

૧૨—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ

અધ્યાય પહેલો

ૐ એ બ્રહ્મ પૂર્ણ છે, આ જગત પૂર્ણ છે, એ પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી આ પૂર્ણ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એ પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી પૂર્ણ જગત કાઢી લઇએ તો પૂર્ણ બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

પ્રકરણ ૧

[જૂના વખતમાં ચક્રવર્તી રાજાઓ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા. ઘોડાને વરસદહાડો છૂટો મૂકતા, ને તે ઘેર પાછો આવ્યા પછી તેને યજ્ઞમાં હોમતા. આ આખું જગત એ યજ્ઞનો ઘોડો છે, અને જગત ચાલે છે એ અશ્વમેધ યજ્ઞ છે, એમ અહીં બતાવેલું છે.]

પ્રભાત એ યજ્ઞના ઘોડાનું માથું છે. સૂરજ તેની આંખ છે. પવન શ્વાસ છે. વૈશ્વાનર નામે ઓળખાતો અગ્નિ ઉઘાડેલું મોઢું છે. વરસ યજ્ઞના ઘોડાનું શરીર છે. આકાશ પીઠ છે. આકાશ અને

ચૈત્ય એટલે આંખ, કાન, નાક, હાથ, પગ, કેડ, કમર, માથું વગેરે આબેહુબ અવયવો ઉતારી ઘડેલી કાષ્ટની, પાષાણની કે ધાતુની મૂર્તિ એવો અર્થ ઘટોજ નથી. એમ સુત્ર તથા અન્ય ગ્રંથોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

જૈન દર્શન અનુસાર સ્વલિંગ કોને કહેવાય ! એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને મુહપતી ચર્ચાસારમાં, વિદ્વાન મુનિ શ્રી આત્મારામજીએ લખેલો પત્ર, હરિબલ મચ્છી રાસ–સંશય નિવારણ ધી રીલીજન્સ ઓફ ઇન્ડીયા વગેરે વગેરે ગ્રંથોથી જૈન સાધુઓએ મુહપતી બંધન કરવુંજ જોઈએ અને રજોહરણ રાખવો જોઈ એ. મુહપતીબંધન અને રજોહરણ એજ સ્વલિંગ છે. અને તેજ શાસ્ત્રોક્ત તથા પ્રમાણોક્ત છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

જૈન ધર્મમાં અગ્રગણ્ય ગણાતાં ધુરંધર આચાર્યો તથા શ્રાવકોને કેટલાક અનિષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્ન કરે તેવા સડાઓ દૂર કરવા તથા જૈન ધર્મની દિન પ્રતિદિન પ્રગતિ થાય તેવા જરૂરી ઈલાજો લેવા આગ્રહભરી સૂચના કરવામાં આવી છે.

જૈન ધર્મના અભ્યાસીઓને તથા ધર્મજીજ્ઞાસુઓને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને દરેક ચર્ચાના મુદ્દાઓ શાસ્ત્રોક્ત અને પ્રમાણોક્ત રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે. તો ધર્મ જીજ્ઞાસુ, સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાએ આ પુસ્તક શાંતચિત્તે વાંચી, મનન કરી તત્ત્વ (સાર) ગ્રહણ કરવા લેખકની નમ્ર વિનંતિ છે.

અંતમાં આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા બદલ શ્રી પાળીયાદ સ્થા. જૈન સંઘનો તથા આ પુસ્તકમાં જે જે ગ્રંથોના આધાર–અવતરણ લેવામાં આવેલ છે, તે તે ગ્રંથના લેખકોનો હું આભારી છું.

લાઠી.
તા. ૧-૧-૧૯૩૮

વૃજલાલ

મૃત્યુ એ ભૂખ જ છે. એ મૃત્યુના મનમાં ઇચ્છા થઈ કે હું આત્માવાળો થાઉં. એટલે તે પૂજા (અર્ચા) કરતો કરતો ફરવા લાગ્યો. પૂજા (અર્ચા) કરતાં કરતાં તેનાંમાંથી પાણી પેદા થયું. મૃત્યુએ વિચાર કર્યો કે, 'પૂજા (અર્ચા) કરતાં મારામાંથી પાણી ('ક') પેદા થયું.' એટલા જ માટે અગ્નિનું નામ 'અર્ક' પડયું. આ રીતે જે 'અર્ક'નું અર્કપણું જાણે છે, તેને સુખ મળે છે. ૧

વળી પાણી પણ અર્ક છે. પાણીનું જે ફીણ હતું તે ઘટ થયું. તેની પૃથ્વી થઈ. પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા પછી મૃત્યુએ તપ કર્યું. તેણે જયારે તપ કર્યું અને તે તપ્યો, ત્યારે તેના તેજનો રસ અગ્નિરૂપે નીકળી આવ્યો. ૨

અગ્નિએ પોતાના ત્રણ ભાગ કર્યા: અગ્નિ, સૂરજ અને વાયુ. તે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો પ્રાણ પણ છે. પૂર્વ દિશા એ અગ્નિનું માથું છે. તેની બે બાજૂના ખૂણા તેના બે હાથ છે. પશ્ચિમ દિશા તેનું પૂંછડું છે. તેની બે બાજુના ખૂણા તેની બે સાથળો છે. દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશા તેનાં પડખાં છે. આકાશ પીઠ છે. અંતરિક્ષ પેટ છે. આ પૃથ્વી છાતી છે. આ અગ્નિ પાણીમાં સ્થિર રહેલો (પ્રતિષ્ઠિત) છે. એવું જે માણસ જાણે છે, તે જયાં જાય છે ત્યાં સ્થિર થાય છે (પ્રતિષ્ઠા પામે છે). ૩

પછી મૃત્યુને ઇચ્છા થઈ કે મારો બીજો આત્મા પેદા થાઓ. એટલે તેણે મન વડે વાણીની સાથે મિથુન કર્યું. મૃત્યુમાં જે વીર્ય હતું, તેમાંથી સંવત્સર (વરસ) પેદા થયો. તે પહેલાં સંવત્સર ન હતો. મૃત્યુએ સંવત્સરને વરસ દહાડો ગર્ભમાં રાખ્યો. પછી તેને જન્મ આપ્યો. તે જન્મ્યો એટલે મૃત્યુએ તેની સામે પોતાનું મોં ઉઘાડયું. સંવત્સરે ચીસ પાડી: 'ભાણ!' એ ચીસ જ વાણી થઈ પડી. ૪

મૃત્યુએ વિચાર કર્યો: 'હું જો આને મારી નાખીશ, તો મને

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ટ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	દોહરો	પરભવ	વણ ભવ
૧૭	૧૫ શ્લોક	सगाशे	सगासे
૧૭	૧૫ શ્લોક	सिकरवे	सिकखे
૩૮	૨૩	શ્રીમદ્	શ્રીમદે
૪૫	૯	ગાથા ૫૪	ગાથા ૫૩
૪૬	૬	સવદા	સર્વદા
૪૭	૧–૨	આહાર નિદ્રાનો શ્લોકઃ–	આહાર નિદ્રા ભય મૈથુનં ચ, સામાન્ય મેતદ પશુભિઃનરા· ણામ્ ધર્મો હિતેષાં વિશેશોઽધીકો, ધર્મે-ણ હીના પશુભિઃ સમાનાઃ
૫૩	૨	આધિક	અધિક
૫૯	૫	બન	બની
૧૦૬	૨૪ શ્લોક	દા	દધા
૧૦૯	૮	કાપમી	કારમી
૧૧૦	૨	પરમશ્રન	પરમશ્રુત

છે. આ રીતે અર્ક અને અશ્વમેધનાં રૂપ સમજાવ્યાં છે. વળી તે બન્ને એક જ મૃત્યુરૂપ દેવ છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે મૃત્યુને જીતે છે. મૃત્યુ તેને ઝાલી શકતું નથી. મૃત્યુ તેનો આત્મા બને છે. તેવો માણસ દેવ બની જાય છે. ૭

પ્રકરણ ૩

['ઉદ્‌ગીથ' એ સામવેદમાં આવતું એક પ્રકારનું ગાન છે. તેની શરૂઆત 'ॐ' થી થાય છે. તે સોમયાગમાં ગવાતું. તે ગાનારને ઉદ્‌ગાતા કહેતા. એ ઉદ્‌ગીથનો મહિમા વર્ણવવાને એક વાર્તા કહી છે.]

પ્રજાપતિને બે પ્રકારના પુત્રો હતા—દેવો અને અસુરો. દેવો થોડા હતા ને અસુરો ઝાઝા હતા. તેઓ આ દુનિયામાં હુંસાતુંસી કરવા લાગ્યા. દેવોએ કહ્યું: 'ચાલો, આપણે યજ્ઞમાં ઉદ્‌ગીથ ગવડાવીને અસુરોને હરાવીએ.' ૧

દેવોએ વાણીને કહ્યું: 'તું અમારે માટે ઉદ્‌ગીથ ગા.' વાણીએ કહ્યું: 'વારુ.' વાણીએ તેમને માટે ઉદ્‌ગીથ ગાયું. વાણીમાં જે ભોગવવા લાયક વસ્તુ હતી, તે તેણે દેવોને માટે ગાઈ; વાણી જે કલ્યાણ (હિતનું વચન) બોલે છે, તેનો પોતાને માટે ઉપયોગ કર્યો. અસુરોએ જાણ્યું કે આ ગાનાર (ઉદ્‌ગાતા)ની મદદથી દેવો આપણને હરાવશે. અસુરો વાણીની પાસે દોડી ગયા, ને તેને પાપથી વીંધી નાખી. વાણી કુવચન બોલે છે, તે પાપ છે. ૨

પછી દેવોએ શ્વાસને કહ્યું: 'તું અમારે માટે ઉદ્‌ગીથ ગા.' શ્વાસે કહ્યું: 'વારુ.' શ્વાસે તેમને માટે ઉદ્‌ગીથ ગાયું. શ્વાસમાં જે ભોગવવા લાયક વસ્તુ હતી, તે તેણે દેવોને માટે ગાઈ; શ્વાસ જે કલ્યાણ (શુદ્ધ વસ્તુ) સૂંઘે છે, તેનો પોતાને માટે ઉપયોગ કર્યો. અસુરોએ જાણ્યું કે આ ગાનાર (ઉદ્‌ગાતા)ની મદદથી

પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	કારણ	કીરણ
૮–૯	મુનિશ્રી સોભાગ્ય-ચંદ્રજી પણ શતા-વધાની છે.	હાલમાં રયા. જૈન ધર્મની શ્રદ્ધા અને મુનિપણાથી ભ્રષ્ટ બ-નેલા શ્રી સૌભાગ્ય-ચંદ્રજી મ. પણ શતા-વધાની છે.
૫	ઝેરજ	ઝેરીજ
૬	'પદ્યનંદી'	'પદ્મનંદી'
૧૯	ન રહી.	નરહીં.
૧૮	વાસ.	દાસ.
૯	દેવ	દે
૬	આગવાની	આગેવાની
૨૫ શ્લોક	લિઙ્કૈઓયણં	લિઙ્કૈપઓયણં
૨૫	કાતી ભોગ	કામભોગ
૧	દ્રાપદી	દ્રૌપદી
૪	દ્રાપદી	દ્રૌપદી
સૂત્ર પાઠ ૨૦	ण	णं
૭	Lesses	Lesser
૧૦	Bhagi	Bhagti
૧૫	seets	sects
૧૬	adop	adopt
૫	in seets	insects
૭	broon	broom
૩	war	wear

ઉદ્‌ગીથ ગા.' પ્રાણે કહ્યું: 'વારુ.' પ્રાણે તેમને માટે ઉદ્‌ગીથ ગાયું. અસુરોએ જાણ્યું કે આ ગાનાર (ઉદ્‌ગાતા)ની મદદથી દેવો આપણને હરાવશે. અસુરો પ્રાણની પાસે દોડી ગયા, ને તેને પાપથી વીંધવાનો વિચાર કર્યો. પણ જેમ પથ્થરની સાથે અફળાતાં માટીનું ઢેફું ભાંગી જાય છે, તેમ અસુરો પણ સમૂળગા નાશ પામ્યા. પછી દેવો ચડિયાતા બન્યા અને અસુરો નાશ પામ્યા. જે માણસ એમ જાણે છે, તેના દુશ્મન પિતરાઈનો, આત્મબળ વડે, નાશ થાય છે. ૭

[સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણની શક્તિ વધારે છે, અને પ્રાણને આધારે જ જીવન ટકી રહે છે, એમ હવે પછી બતાવ્યું છે.]

ઇન્દ્રિયોએ કહ્યું: 'જે પ્રાણ આપણને આમ વળગી રહ્યો હતો, તે ક્યાં છે?' તે મોઢા (આસ્ય)માં રહે છે.*તેથી તેને 'અયાસ્ય' કહે છે. તેને 'આંગિરસ' પણ કહે છે; કેમકે તે અંગોનો રસ છે. ૮

આ પ્રાણનું નામ 'દૂર' છે, કેમકે મૃત્યુ તેનાથી દૂર રહે છે. એમ જે માણસ જાણે છે, તેનાથી મૃત્યુ દૂર રહે છે. ૯

આ પ્રાણે દેવોના પાપનો, એટલે કે મૃત્યુનો, નાશ કર્યા પછી, મૃત્યુને જ્યાં દિશાઓનો છેડો આવે છે ત્યાં કાઢી મૂક્યો. ત્યાં તેણે દેવોના પાપનું રહેઠાણ બનાવ્યું. તેથી કોઈએ બહારના લોકોની પાસે જવું નહિ; ગામને પાદરે (અન્ત્યજોના રહેઠાણ પાસે) જવું નહિ. ત્યાં જતાં રખેને પાપનો—મૃત્યુનો—ભેટો થઈ જાય.

પ્રાણે આ દેવોના (ઇન્દ્રિયોના) પાપનો અથવા મૃત્યુનો નાશ કર્યો; અને પછી તેમને તે મૃત્યુની પાર લઈ ગયો. ૧૧

પહેલાં તે વાણીને મૃત્યુની પાર લઈ ગયો. વાણી મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટી ગઈ એટલે અગ્નિ બની. આ અગ્નિ મૃત્યુને વટાવી ગયા પછી તપે છે. ૧૨

અનુક્રમણિકા

પૂરું કરી શકતો નથી. એથી ઊલટું, એવા જ્ઞાનીની પાછળ ચાલતાં જે માણસ પોતાનાં આશ્રિતોનું પૂરું કરવા મથે છે, તે ખરેખર આશ્રિતોનું પૂરું કરી શકે છે. ૧૮

એ 'અયાસ્ય' (મોઢામાંના પ્રાણ)ને 'આંગિરસ' પણ કહે છે, કેમકે તે અંગોનો રસ છે. ખરેખર પ્રાણ એ અંગોનો રસ છે; પ્રાણ જ અંગોનો રસ છે. તેથી જે કોઈ અંગમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય છે, તે અંગ સુકાઈ જાય છે. કેમકે એ જ ખરેખર અંગોનો રસ છે. ૧૯

એ પ્રાણ જ બૃહસ્પતિ છે. વાણી તે બૃહતી* છે. પ્રાણ તેનો પતિ છે, તેથી તે બૃહસ્પતિ છે. ૨૦

વળી એ જ બ્રહ્મણસ્પતિ પણ છે. વાણી તે બ્રહ્મ× છે. પ્રાણ વાણીનો પતિ છે. તેથી તે બ્રહ્મનો પતિ (બ્રહ્મણસ્પતિ) છે. ૨૧

['સામ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ]

એ પ્રાણ જ સામ (સામવેદ) છે. વાણી તે સામ છે. 'સામ' એટલે 'સા' (તે સ્ત્રી) અને 'અમ' (તે પુરુષ). એ 'સામ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. અથવા તો એ માખી સમાન, મચ્છર સમાન, હાથી સમાન છે, આ ત્રણ લોક સમાન છે, આ આખા વિશ્વ સમાન છે. તેથી તેને સામ(વેદ) કહેવામાં આવે છે. જે માણસ આ સામને આ રીતે જાણે છે, તે સામમાં ભળી જાય છે; જે લોકમાં સામ વસે છે, ત્યાં તે પહોંચી જાય છે. ૨૨

['ઉદ્‌ગીથ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ]

વળી એ ઉદ્‌ગીથ પણ છે. પ્રાણ એ 'ઉત્' છે, કેમકે પ્રાણે જ આ બધું વિશ્વ ઊભું (ઉત્-તબ્ધ) રાખ્યું છે. વાણી

* વેદમાં વપરાતો એક છન્દ.
× અહીં 'બ્રહ્મ' એટલે વેદમાંની પ્રાર્થના એવો અર્થ છે.

વીસમી સદીનું
જૈન પરિવર્તન

પ્રકરણ ૧ લું

સુખનિવાસમાં પરિવર્તન ગોષ્ટિ

સુખલાલ શેઠ એ વસંતપુરના નગર શેઠ છે. વસંતપુર ગામની બહાર ભદ્રા નદી નિર્મળ પાણીથી ભરપુર ગામની શોભા વધારી રહી છે. સુંદર વૃક્ષોની ઝાડી, બાગ, બગીચા, યક્ષના મંદીરો, બહાર ગામથી આવતા મનુષ્યોના દિલ આકર્ષે છે. ગામમાં શ્રીમંત માણસોના આલીશાન ભવ્ય મકાન ઈંદ્રપુરી સમા શોભી રહ્યાં છે. ગામની રચના નાની બજાર, મોટી બજાર, મકાનોની સાધારણ બાંધણી, સ્વચ્છતા તથા ગામના વેપાર વાણીજ્ય કામકાજ જોતાં ગામના રહેવાસીઓ સાધારણ રીતે રિદ્ધિ સંપન્ન છે એમ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

યુવાન તેમજ વૃદ્ધમાં ગણાય તેવા સુખલાલ શેઠ ગામમાં નાના મોટા કોઈ પણ માણસને કાંઈ પણ દુઃખ હોય કે કનડગત હોય, તો તેમને હિંમત આપી તેમનાં દુઃખ દુર કરાવે છે. જાહેર ધર્માદાના કામમાં પણ સારી સારી રકમો ભરી ધર્માદા ખાતાઓને

[પવમાનમન્ત્ર વગેરે સ્તુતિના મન્ત્રો ગાવાનો વિધિ અને તેમાં રહેલી શક્તિ હવે પછી વર્ણવ્યાં છે.]

હવે શુદ્ધિના મંત્ર (પવમાનમંત્ર) જપવાનો વિધિ બતાવ્યો છે. યજ્ઞમાં સ્તુતિના મંત્રો ગાનાર બ્રાહ્મણ સામની સ્તુતિ કરે છે. તે સ્તુતિ શરૂ કરે, ત્યારે તેણે આ મન્ત્રોનો જપ કરવો:

'મને અસત્‌માંથી સત્‌માં લઈ જા.- મને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જા. મને મૃત્યુમાંથી અમૃત પાસે લઈ જા.'

આ સ્તુતિ કરનાર કહે છે: 'મને અસત્‌માંથી સત્‌માં લઈ જા.' ત્યાં અસત્ એટલે મૃત્યુ, અને સત્ એટલે અમૃત. એટલે તે એમ જ કહે છે કે, 'મને મૃત્યુમાંથી અમૃત પાસે લઈ જા; મને અમર બનાવ.' વળી તે કહે છે: 'મને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જા.' ત્યાં અંધારું એટલે મૃત્યુ, ને અજવાળું એટલે અમૃત. એટલે એ સ્તુતિનો અર્થ એ થયો કે, 'મને મૃત્યુમાંથી અમૃત પાસે લઈ જા; મને અમર બનાવ.' વળી તે કહે છે: 'મને મૃત્યુમાંથી અમૃત પાસે લઈ જા.' એમાં તો ગૂઢ કે ન સમજાય એવું કશું નથી. તે પછી જે બીજાં સ્તોત્રો રહ્યાં, તે ગાઈને ગાનાર પોતાને માટે અન્ન મેળવી શકે છે. તેથી એ સ્તોત્ર ગાતી વખતે ગાનાર પોતાને જે કંઈ ચીજ મેળવવાની ઇચ્છા થાય તે ભલે માગી લે. યજ્ઞમાં સ્તુતિઓ ગાવાનું કામ કરનાર જે બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે જાણતો હોય, તે પોતાને માટે અથવા યજમાનને માટે જે કંઈ મેળવવા ઇચ્છે તે સ્તુતિ ગાઈને મેળવે છે. આવું જ્ઞાન જગતને જીતી શકે છે. જે માણસ આ સામને આવી રીતે જાણે છે, તે કોઈ પણ લોક (સ્વર્ગલોક, ચંદ્રલોક, બ્રહ્મલોક વગેરે)માં જવાને લાયક બને છે; તેની લાયકાતને વિષે શંકા જ રહેતી નથી. ૨૮

જેમ દાળની એક ફાડ આખા દાણાના અડધા ભાગ જેટલી હોય છે. એની આ જે ઊણપ હતી, તે સ્ત્રી વડે પૂરી થઈ. પછી પુરુષે એ સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કર્યો. તેમાંથી માણસો પેદા થયાં. ૩

સ્ત્રીએ વિચાર કર્યો: 'મને એમણે પોતાના શરીરમાંથી પેદા કરી છે, છતાં એ મારી સાથે સંભોગ કેમ કરે છે? માટે લાવ હું સંતાઈ જાઉં.' કહીને તેણે ગાયનું રૂપ લીધું, ત્યારે પુરુષે સાંઢનું રૂપ લીધું અને તેની સાથે સંભોગ કર્યો. તેમાંથી ગાયોનો જન્મ થયો. સ્ત્રી ઘોડી થઈ, ત્યારે પુરુષ ઘોડો બન્યો. સ્ત્રી ગધેડી થઈ. ત્યારે પુરુષે ગધેડાનું રૂપ લીધું, ને તેની સાથે સંભોગ કર્યો. તેમાંથી એક ખરીવાળાં પ્રાણી પેદા થયાં. સ્ત્રી બકરી થઈ, ત્યારે પુરુષ બકરો થયો; તે ઘેટી થઈ, ત્યારે પુરુષ ઘેટો થયો; અને તેની સાથે સંભોગ કર્યો. તેમાંથી બકરાં ને ઘેટાં પેદા થયાં. એ પ્રમાણે જગતમાં કીડીથી માંડીને જે કંઈ જોડકાં છે, તેને એ પુરુષે પેદા કર્યાં. ૪

પુરુષે જાણ્યું કે આ સૃષ્ટિ છે તે હું જ છું, કેમકે આ બધું મેં જ સરજાવ્યું છે. એને પુરુષે 'સરજાવી' માટે એનું નામ 'સૃષ્ટિ'* પડયું. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે જગતમાં એ પુરુષના જેવો થાય છે. ૫

[દેવોને પણ એ પુરુષે જ પેદા કર્યા.]

પછી એ પુરુષે પોતાના મુખરૂપી યોનિમાંથી તથા બે હથેળી-માંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. તેથી યોનિ અને હથેળી બન્નેને અંદર-ના ભાગમાં વાળ હોતા નથી; કેમકે જે યોનિમાંથી અગ્નિ પેદા થયો તેને અંદરના ભાગમાં વાળ હતા નહિ.

લોકો કહે છે કે, 'આ દેવની પૂજા કરો, પેલા દેવની પૂજા કરો.' પણ ખરું જોતાં તો એ બધા દેવોને આ પુરુષે• જ

* સૃજ્ એટલે સરજાવવું, તે પરથી.

• એટલે કે એ પુરુષે—આત્માએ આ સૃષ્ટિ પેદા કરી તેણે.

છતાં મોટો ડોળ કરી, આત્મજ્ઞાની અને હુશીયાર હોય, તેવો દેખાવ કરી રહી, જેમ આવે તેમ ધાર્મિક ચર્ચા કરી રહ્યા હોય છે.

જૈન સાધુએ એકાએક વેશ પરિવર્તન કરી મુહપતી મુકયાના સમાચારે આત્મજ્ઞાની મિત્રોના મંડળમાં ખળભળાટ મચાવ્યો છે. મંડળના આત્મજ્ઞાની સભ્યો "સુખનિવાસ"માં ચતુષ્કોણ પરિષદ ભરી મુનિના વેશ પરિવર્તનને અંગે જ ચર્ચા ચલાવી રહ્યા છે. ત્યાં હીરાલાલ ઘોઘાવાળા સુખલાલ શેઠના નિકટના સંબંધી અચાનક આવ્યા. તેને જોતાં જ "પધારો પધારો" "હિરાલાલ ભાઈ." એમ આશ્ચર્ય સહીત સુખલાલ શેઠે કહ્યું. "છો તો કુશળને?"

હિરાલાલ: આનંદમાં છું. આપ શી જ્ઞાનગોષ્ટિ ચલાવી રહ્યા છો?

સુખલાલ: મુનિએ મુહપતી મુકી વેશનું પરિવર્તન કર્યું, એ સંબંધમાં આત્મજ્ઞાનની ગોષ્ટિ ચાલે છે. આપને આ બાબતમાં કાંઇ સમાચાર મળ્યા કે?

હિરાલાલ: હું એ પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ રસ લઈ રહ્યો છું અને અથથી તે ઇતિ સુધીની તમામ હકીકત જાણું છું. આપનું આ બાબતમાં શું કહેવું થાય છે?

સુખલાલ: વેશ પરિવર્તન કરી મુહપતી છોડવામાં યોગ્ય નથી જ કર્યું. આ ગામમાં પણ ચૌટે ચૌટે એજ વાતો ચર્ચાઈ રહી છે.

હિરાલાલ: આપના મિત્રોનું શું માનવું છે?

સુખલાલ: એ મિત્રો તો દષ્ટિરાગી અને રાગાંધ છે, જેથી તેમને તો મુનિનું આ પરિવર્તન યોગ્ય લાગે છે અને મને સમજાવવા તેઓ કયારના આગ્રહ કરી રહ્યા છે. હું તેમને ખાસ આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરૂં છું કે વેશ પરિવર્તન કરવાનું અને મુહપતી છોડવાનું કાર્ય યોગ્ય હોય અને સિદ્ધાંતાનુસાર હોય તો તમે મને તેની સાબીતી

કાન કહેવાય છે. વિચાર કરે છે ત્યારે મન કહેવાય છે. એ બધાં આત્માની ક્રિયાઓનાં જ નામ છે. જે માણસ આ શ્વાસ, કાન, આંખ વગેરેમાંથી કોઈ પણ એકની ઉપાસના કરે છે, તે આત્માને ખરેખરો જાણી શકતો નથી. કેમકે એ દરેકમાં આત્મા અધૂરો રહેલો હોય છે; એમાંના એકેમાં આત્મા પૂરેપૂરો સમાઈ જતો નથી. તેથી, તે 'આત્મા' છે એમ માનીને, માણસે આત્મારૂપે જ તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કેમકે આત્મામાં આ બધાં જ અંગો સમાઈ જાય છે. આત્મા એ સહુનું પગલું છે. જેમ જમીન પર પડેલું પગલું જોઇને માણસ, ઢોર વગેરે ઓળખીને શોધી શકાય છે, તેમ આત્મા જાણ્યા પછી તે વડે આ બધાને જાણી શકાય છે. જે માણસને આ જ્ઞાન થાય છે, તેને યશ મળે છે, ને તેનાં વખાણ થાય છે. ૭

[એ આત્મા જગતની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વહાલો ગણવો જોઈએ; તે બીજી કોઈ પણ વસ્તુના કરતાં આપણી નજીક છે.]

આ જે આત્મા છે તે દીકરા કરતાં વહાલો છે; ધન કરતાં વહાલો છે; બીજી બધી વસ્તુ કરતાં વહાલો છે; તે બીજી બધી વસ્તુ કરતાં આપણી વધારે નજીક છે. જે માણસ આત્મા સિવાયની બીજી કોઈ વસ્તુને વહાલી માને છે, તેને જો કોઈ એમ કહે કે, 'તારી વહાલી વસ્તુ નાશ પામશે,' તો તે વાત સાચી છે. કેમકે એવી વસ્તુ ખરેખર નાશ પામે એવી હોય છે. તેથી માણસે આત્માને જ વહાલો માનવો જોઇએ, ને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઇએ. જે માણસ આત્માને જ વહાલો માને છે ને તેની જ ઉપાસના કરે છે, તેની વહાલી વસ્તુ (એટલે કે આત્મા) નાશ પામતી નથી. ૮

['હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન માણસને થવું જોઇએ.]

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે બ્રહ્મને જાણવાથી મનુષ્યો સંપૂર્ણ બને

ઈશાનને પેદા કર્યા. તેથી ક્ષત્રિયના કરતાં મોટું કોઈ નથી. એટલા માટે રાજસૂય યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ નીચે ઊભો રહીને સિંહાસન પર બેઠેલા ક્ષત્રિયની પૂજા કરે છે. એવું માન તે એકલા ક્ષત્રિયને આપે છે. છતાં આ જે બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) છે, તેમાંથી જ ક્ષત્રિય જન્મ પામેલો છે. તેથી, રાજા જોકે મોટામાં મોટું માન મેળવે છે, છતાં એ યજ્ઞ પૂરો થયે તે બ્રાહ્મણ કરતાં નીચા આસન પર બેસી જાય છે; કેમકે એ બ્રાહ્મણમાંથી જ એનો પોતાનો જન્મ થયેલો છે. જે ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને ઈજા કરે છે, તે પોતાના જન્મદાતાને ઈજા કરે છે. તે પોતાના કરતાં સારા માણસને ઈજા કરે છે, તેથી તેને ઘણું પાપ લાગે છે. ૧૧

આટલું છતાં બ્રાહ્મણ કામને પહોંચી શક્યો નહિ. એટલે તેણે વૈશ્યને પેદા કર્યો. જે દેવો તેમના સમૂહના નામથી ઓળખાય છે, તે એટલે કે વસુઓ, રુદ્રો, આદિત્યો, વિશ્વેદેવો અને મરુતો÷ વૈશ્ય છે. ૧૨

છતાં બ્રાહ્મણ કામને પહોંચી શક્યો નહિ. એટલે તેણે સહુનું પોષણ કરવા માટે શૂદ્ર વર્ણને પેદા કર્યો. આ પૃથ્વી પોષણ કરનાર છે; કેમકે તે પ્રાણીમાત્રનું પોષણ કરે છે. ૧૩

છતાં બ્રાહ્મણથી કામને પહોંચી વળાયું નહિ. એટલે તેણે સારામાં સારું રૂપ પેદા કર્યું અને ધર્મ (ન્યાય)ને જન્મ આપ્યો. આ ધર્મ (ન્યાય) ક્ષત્રિયનું પણ રક્ષણ કરે છે. ધર્મ-(ન્યાય)ના કરતાં મોટું કંઈ જ નથી. એટલે નબળો માણસ, જેમ રાજાની મદદ વડે તેમ ધર્મ (ન્યાય)ની મદદ વડે, સબળા માણસ પર જીત મેળવે છે. ધર્મ (ન્યાય) એટલે જ

÷ વસુઓ આઠ છે; રુદ્રો અગિયાર છે; આદિત્યો બાર છે; વિશ્વેદેવો એટલે કાં તો વિશ્વના તેર પુત્રો, અથવા તો સર્વ દેવો; મરુતો ઓગણપચાસ છે.

તીર્થંકર ભગવાનના વાક્યોમાં ક્યાં વિરોધાભાસ આવે છે એ આપ જણાવો તો ખરા!

હિરાલાલ : એ વિષય ઉપર અત્યારે ગરમાગરમ ચર્ચા કરવાથી મને-તમને-કે મિત્રોને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. પ્રસંગ આવ્યે આપણે તેમની પાસે જઈ ચર્ચા કરશું. આપ મુનિશ્રીના ભાવિક ભક્ત છો, તો હવે આ સોનેરી તકનો લાભ નહિ આપો? હું આપને એક નિકટ સ્નેહી અને મિત્ર તરીકે સોગન ખાઈને જણાવું છું કે તમારા સહકારની મારે જરૂર છે. તમારે જરૂર અમને મદદ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. દુનિયા અત્યારે અંધકારમાં ડુબી રહી છે. સંપ્રદાયવાદી ગુરૂઓ અંધ છે. તેઓ બીજાને શું માર્ગ દેખાડે! એટલે જ આ વેશ પરિવર્તન કરવાની જરૂર પડી. બોલો હવે આપ સહકાર આપો છો કે નહિ? આપના પગમાં પડી પડીને પણ આ સેવક ભિક્ષા માગે છે. અને સુત્ર સિદ્ધાંતથી પણ હું આપને ચોક્કસ ખાત્રી કરી અપાવીશ.

સુખલાલ : જ્યારે આપનો તથા મિત્રોનો ખાસ આગ્રહ છે, અને આપ જ્યારે સુત્રસિદ્ધાંતથી સાબીત કરી આપવાનું જણાવો છો, ત્યારે હું મારો સહકાર ઘણીજ ખુશીથી આપું છું.

ઉમેદચંદ : હિરાલાલ ભાઈનું કહેવું તદ્દન સત્ય છે. આત્મજ્ઞાનીના વિશિષ્ટ લક્ષણો આવા જ હોય. સુત્રો ઉપર આધાર રાખતાં અનેક તર્ક વિતર્કો થાય માટે સંત પુરૂષો વેશ પરિવર્તન કરે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી જ, અને આપણે પણ એ પંથે જ ચાલવું અને તેના અનુયાયીઓ બનવું. અને હવે સુખલાલ ભાઈનો સહકાર થયો એટલે આપણો દરેક જગ્યોએ વિજય જ છે.

લક્ષ્મીચંદ : ઉમેદભાઈનું કહેવું તદ્દન સત્ય છે. હું પણ એજ વિચારનો છું. આધુનિક યુગમાં આત્મજ્ઞાનનો નાશ થઈ રહ્યો છે. અને તેથી જ વેશ પરિવર્તનનું યોગ્ય પગલું, પુખ્ત વિચાર પછી

જે યજ્ઞ કરે છે, તેનાથી દેવોનું પોષણ થાય છે. તે વેદના મંત્રો ભણે છે, તેનાથી ઋષિઓને સંતોષ થાય છે. તે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરે છે અને સંતાનની ઇચ્છા રાખે છે, તેનાથી પિતૃઓ તૃપ્ત પામે છે. તે માણસોને રહેવાનું ઘર આપે છે ને તેમને ખાવાનું આપે છે, તેનાથી માણસોનું પોષણ થાય છે. તે પશુઓને ઘાસ અને પાણી મેળવી આપે છે, તેનાથી પશુઓનું પોષણ થાય છે. તેનાં ઘરમાં પશુ, પંખી, અને *કીડી લગીનાં* પ્રાણીઓ આશરો પામે છે, તેનાથી તે સહુનું પોષણ થાય છે. જેમ માણસ ઇચ્છે છે કે મને આશરો આપનાર સાજો રહેજો, તેમ આવું જ્ઞાન જે માણસને હોય તેને વિષે સહુ પ્રાણીઓ ઇચ્છે છે કે એ સાજો રહેજો. ૧૬

[આત્માને સ્ત્રી અને ધન મેળવવાની ઇચ્છા થઇ અને તે તેને મળ્યાં. આત્માનાં સ્ત્રી અને ધન એટલે શું તે સમજાવ્યું છે.]

આ સૃષ્ટિમાં છેક શરૂઆતમાં એકલો આત્મા જ હતો. તેને ઇચ્છા થઈ કે મને સ્ત્રી હોય તો કેવું સારું ! તો હું બાળક ઉત્પન્ન કરું. મારી પાસે ધન હોય તો કેવું સારું ! તો હું યજ્ઞ કરું. ઇચ્છા આટલી જ વસ્તુઓની થાય છે. વધારે કશાની ઇચ્છા થાય તોયે તે મળે નહિ. તેથી આજે પણ એકલો માણસ ઇચ્છે છે કે મને સ્ત્રી હોય તો કેવું સારું ! તો હું બાળક ઉત્પન્ન કરું. મારી પાસે ધન હોય તો કેવું સારું ! તો હું યજ્ઞ કરું. જ્યાં સુધી તેને આ બેમાંથી એક વસ્તુ મળતી નથી, ત્યાં સુધી એને લાગે છે કે હું અધૂરો છું. એની એ ઊણપ આવી રીતે પૂરી થાય છે: તેનું મન એ તેનો આત્મા છે. વાણી તે સ્ત્રી છે. પ્રાણ તે બાળક છે. આંખ ને તેનું ઇહલોકનું (આ દુનિયાનું) ધન છે; કેમકે એ ધનને તે આંખ વડે જુએ છે. કાન ને તેનું પરલોકનું ધન છે; કેમકે એ ધન વિષે ને કાન વડે

સેવાયેલું છે. અને મારી પણ એ સલાહ છે કે આપણે જ્યારે એ મુનિ મહાત્માના પંથના અનુયાયીઓ થઇએ ત્યારે આપણે પણ તેમના જેવું જ પરિવર્તન કરવું પડશે. મુહપતી મુખ ઉપર બાંધશો નહિ. મુહપતી બાઈને નવગજના નમસ્કાર છે.

હિરાલાલ : મિત્રો! હું આપને હવે સત્ય હકીકત જણાવું છું. માઈ અત્રે જે આગમન થયું છે, તે એજ કારણે કે—આપ પરિવર્તન પંથના નાયકના અનુયાયી બનો અને આપણા આ નવા પંથમાં જેટલા જેટલા મેળવાય તેટલા તેટલા મેળવવા પુરૂષાર્થ કરો. અને એ કામ કેવી રીતે કરવું તે સંબંધમાં મેં એક યોજના ઘડી રાખી છે.

પ્રેમચંદ : આપણે આપણા પંથમાં હરીજનોને મેળવી શકીએ કે કેમ? કારણ કે બીજાઓ ના આપણા પંથમાં ભળે તેમ લાગતું નથી.

હિરાલાલ : આપની બુદ્ધિ કાંઈ અજબ લાગે છે. અત્યારે હરીજનની વાત કાંઈ ઉચ્ચારવાની જરૂર નથી. મહેરબાની કરીને આવી વાત કોઈ દિવસ ઉચ્ચારશો નહિ. 'એ કામ મહાત્મા ગાંધીજીને જ સોંપ્યું છે. તમે જો આવી વાતે [illegible] તો [illegible] [illegible] હરીજન [illegible] [illegible] છે કે આપણે [illegible] [illegible] [illegible]'

દીપચંદ : આપે શું ધારણા કરી છે?

હિરાલાલ : સાંભળો.

૧. [illegible]

૨. [illegible]

૩. [illegible]

એ અનાજ તો સહિયારું છે.

'બે અનાજ દેવોને કાઢી આપ્યાં,' એમ કહ્યું છે. બે અનાજ તે આ: (૧) યજ્ઞમાં દેવતાને હોમેલું; (૨) યજ્ઞ વેળાએ દાનમાં આપેલું. કેટલાક કહે છે કે એનો અર્થ અમાસ અને પૂનમને દિવસે થતા યજ્ઞો છે. તેથી યજ્ઞ કરતાં તેમાંથી કશી પણ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ.

'એક જાતનું ખાવાનું પશુઓને આપ્યું,' એમ કહ્યું છે. એ ખાવાનું તે દૂધ. કેમકે માણસો અને પશુઓ બન્ને બચપણમાં દૂધ પર જ રહે છે. તેથી નવા જન્મેલા બાળકને કાં તો ઘી ચટાડે છે, અથવા ધવડાવે છે. તે જ પ્રમાણે નવા જન્મેલા વાછડાને વિષે કહે છે કે તે ઘાસ ખાતું નથી.

'જગતમાં જે કંઈ શ્વાસ લે છે તે તથા જે કંઈ શ્વાસ નથી લેતું તે સહુ આ અન્નને આધારે ટકી રહ્યું છે,' એમ કહ્યું છે. કેમકે જે કંઈ શ્વાસ લે છે તે તથા જે કંઈ શ્વાસ નથી લેતું તે સહુ દૂધને આધારે ટકી રહ્યું છે. એને વિષે એમ પણ કહ્યું છે કે જે માણસ એક વરસ સુધી હોમમાં દૂધની આહુતિ આપે છે, તેને ફરી ફરી મરવાપણું રહેતું નથી. એ ખરું ન માનવું. ખરી વાત એ છે કે જે દિવસે તે દૂધની આહુતિ આપે છે, તે દિવસથી જ તેને ફરી ફરી મરવાપણું રહેતું નથી; તે મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટી જાય છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે બધું જ અન્ન દેવોને આપી દે છે.

'એ અન્ન હમેશાં ખવાય છે છતાં ખૂટી કેમ જતાં નથી?' એમ કહ્યું છે. અનાજને ખૂટવા ન દેનારો પુરુષ છે, કેમકે તે આ અનાજને ફરી ફરી પેદા કરે છે.

'જે માણસ એ ખાવાનં ન ખૂટી જવાનં કારણ જાણે છે,' એમ કહ્યું છે. અનાજને ખૂટી ન જવા દેનારો પુરુષ છે; કેમકે

શકે. આપને જો અનુયાયીઓ વધારવા હોય તો પ્રપંચની શેતરંજ રમવી પડશે. ઉપાશ્રયે જવું અને આપણા પંથના અનુયાયીઓ બને તેમ ખાનગી પ્રયાસો કરવા. દુધ અને દહીં બંને રાખવાં. અને તેનો સમય મુજબ ઉપયોગ કરવો.

જગજીવન : રમણભાઈનું કહેવું સત્ય છે. આપણે શા વાસ્તે તેમને ખાતા સોંપી દેવા. એ વાત તો ન બની શકે, એ તો સંપ્રદાયમાં રહીને જ પગ પસારવા. અને અંદરો અંદર કોલાહલ ફાટી નીકળે તેવા કાવાદાવા રચવા. અને પછી જોઈ લ્યો. આપણો આત્મજ્ઞાની પંથ કેટલો જોરદાર બને છે. કોઈ પણ જાતનું બાયલાપણું કે બીકણપણું આપણને ન છાજે. જોઈએ તેટલા પૈસા હું ખર્ચવા તૈયાર છું.

સુખલાલ : આવી જોરદાર વાતો કરો છો પરંતુ આપણે વાંચનમાં શું રાખશું ?

હીરાલાલ : ભાઇઓ, ફીકર કરશો નહિ. હું મારી સાથે આત્મજ્ઞાનનું પુસ્તક લાવ્યો જ છું. એ 'શ્રીમદ્ રાજ્યચન્દ્ર'નું વાંચન રાત્રીના સમયે આપણી મંડળી ભેગી થયે દરરોજ વાંચવાનો નિયમ રાખવો.

નાગસી : તમારે વાંચનની અત્યારે શું પડી છે! આપણા મતના અનુયાયીઓ કેમ વધે તેનો વિચાર કરતા નથી અને આમ આડી આડી વાતો કર્યા કરો છો. મારું તો એમ માનવું થાય છે કે આપણા મંડળના સભાસદોની સહીઓ વાળું એક લખાણ (વિનંતિપત્ર) તૈયાર કરી આપણા ગામમાં ગુરૂદેવને બોલાવી જાહેર વ્યાખ્યાનો કરાવી આત્મજ્ઞાની પંથને દીપાવીયે અને નવા નવા ભક્તોને મેળવીયે.

સુખલાલ : પરંતુ ગામના બીજા કોઈ પુખ્ત ઉમરના અને વૃદ્ધ ઉમરનાની સહીઓ મળશે કે કેમ એ અચોક્કસ જેવું છે.

નાગસી : વૃદ્ધ ઉમરના જો સહીઓ ન આપે તો કાંઈ નહિ, તેમના છોકરાઓની સહી મેળવશું. પરંતુ એ વિનંતિ પત્ર તો જરૂર

તે વાણી છે. યજુર્વેદ તે મન છે. સામવેદ તે પ્રાણ છે. ૫

દેવો, પિતરો અને માણસો પણ આ ત્રણનાં જ રૂપ છે. દેવો તે વાણી છે. પિતરો તે મન છે. મનુષ્યો તે પ્રાણ છે. ૬

બાપ, મા અને બાળક પણ આ ત્રણનાં જ રૂપ છે. પિતા તે મન છે. માતા તે વાણી છે. બાળક તે પ્રાણ છે. ૭

જાણેલું, જાણવાનું અને ન જાણેલું એ પણ આ ત્રણનાં જ રૂપ છે. જે કંઈ જાણેલું છે, તે વાણીનું રૂપ છે. કેમકે વાણી જણાયેલી જ હોય છે. વાણી આવું રૂપ ધારણ કરીને માણસનું રક્ષણ કરે છે. ૮

જે કંઈ જાણવાનું છે, તે મનનું રૂપ છે. મનને જાણવાનું હોય છે. મન આવું રૂપ ધારણ કરીને માણસનું રક્ષણ કરે છે.

જે કંઈ જાણેલું નથી હોતું, તે પ્રાણનું રૂપ છે. પ્રાણ જણાયેલો હોતો નથી; તેને જાણવાનો બાકી હોય છે. પ્રાણ આવું રૂપ ધારણ કરીને માણસનું રક્ષણ કરે છે. ૧૦

પૃથ્વી એ આ વાણીનું શરીર છે. અગ્નિ તેનું તેજવાળું રૂપ છે. જેટલે સુધી વાણી પહોંચે છે, તેટલે સુધી પૃથ્વી પહોંચે છે, તેટલે સુધી અગ્નિ પહોંચે છે. ૧૧

આકાશ એ આ મનનું શરીર છે. સૂર્ય તેનું તેજવાળું રૂપ છે. જેટલે સુધી મન પહોંચે છે તેટલે સુધી આકાશ પહોંચે છે, તેટલે સુધી સૂર્ય પહોંચે છે. વાણી અને મનનું મૈથુન થયું. તેમાંથી પ્રાણનો જન્મ થયો. એ પ્રાણ એ જ ઇન્દ્ર છે. તેનો કોઈ હરીફ નથી. એક ઉપરાંત કોઈ બીજો હોય, તે જ હરીફ હોઈ શકે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેને કોઈ હરીફ હોતો નથી. ૧૨

પાણી એ આ પ્રાણનું શરીર છે. ચંદ્ર તેનું તેજવાળું રૂપ છે. જેટલે સુધી પ્રાણ પહોંચે છે, તેટલે સુધી પાણી પહોંચે છે, તેટલે સુધી ચંદ્ર પહોંચે છે.

મોકલવું કે જેથી ગુરૂદેવને પણ મનમાં નિશ્ચય થાય કે આત્મજ્ઞાની વીરલા પુરૂષો મારા પંથને દીપાવવા પુરૂષાર્થ કરી રહ્યા છે.

હિરાલાલ : મિત્રો, આપની વાત સત્ય છે પરંતુ અત્યારે સહીયો લેવાની માથાકુટ કરવાની બીલ્કુલ જરૂર નથી. પરંતુ તમે અત્રે જે એકત્ર થયા છો, તેઓએ તો એક સોગન લઈ લેવા કે આપણને સમજાવવા ગમે તેવા ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષો આવે પરંતુ કોઈપણ સંજોગોમાં આપણે ફસાવાની જરૂર નથી. એક નાનું છિદ્ર પણ વહાણને ભર સમુદ્રમાં ડુબાડી દે છે એમ આપ કયાં નથી જાણતા ! આપણી મંડળી ભલે નાની હોય, પરંતુ મોટા મોટાને ભરદરિયામાં ડુબાડશે.

સુખલાલ : ' એ બધું તો ઠીક. પરંતુ નાગસીભાઈ, વાંચન તો રાખવું જ જોઇએ. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રમાં શું હકીકતો આવે છે ?'

હિરાલાલ : મિત્રો, આપનું કહેવું યથાર્થ છે. આપ શ્રીમદ્‌ના રહસ્યને સમજી શકો તેમ નથી. તેમજ શ્રીમદ્‌ના રહસ્યને ઝીલનારા કોઈ સુવર્ણ પાત્ર આ પંચમ કળી કાળમાં થવાના નથી. સુવર્ણ પાત્ર હોય ત્યાંજ સિંહણનું દુધ રહી શકે, અને શ્રીમદ્‌ના રહસ્યને સમજવા તમારે સિંહણ જેવા બનવુ પડશે. અને સમાજની દરકાર કર્યા સિવાય, સંપ્રદાયના મુનિમહારાજોની પરવા કર્યા સિવાય વેશ પરિવર્તન કરવો તથા કરાવવો પડશે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ૧૯ મા વર્ષમાં પ્રવેશતાં એક અંગત કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં નીચે મુજબ જણાવેલ છે.

"આ ભવ પર ભવ છે નહિ, એજ તર્ક અનુકુળ;
વિચારતાં પામી ગયા, આત્મધર્મનું મૂળ."

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આવૃત્તિ ૩ પાને ૧૭૩. આ કાવ્ય ઉપરથી આપ સમજી શકશો કે શ્રીમદ્ એક મહાન પુરૂષ હતા અને આ ભવ સિવાય તેમને કોઈ બીજો ભવ કરવાનો હતો જ નહિ. અને સીધા તેઓ મોક્ષમાં ચાલ્યા જવાના હતા. આ શ્રીમદ્‌નો એક તર્ક

એમાં દેવો રહે છે. એમાં જે મનુષ્યલોક છે તેને દીકરા વડે જ જીતી શકાય, બીજા કોઈ કર્મ વડે નહિ. પિતૃલોકને કર્મ વડે જીતી શકાય. દેવલોકને વિદ્યા વડે જીતી શકાય. એ સર્વ લોક-માં દેવલોક સારામાં સારો છે. તેથી વિદ્યાનાં વખાણ કરવામાં આવે છે. ૧૬

[બાપ પોતાનો સંસ્કારનો વારસો દીકરાને કેવી રીતે સોંપી જાય છે તે સમજાવ્યું છે.]

હવે બાપ દીકરાને પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે સોંપી જાય છે તે બતાવ્યું છે. માણસને જ્યારે લાગે કે હું હવે મરવાનો છું, ત્યારે તે દીકરાને કહે છે: 'તું બ્રહ્મ છે. તું યજ્ઞ છે. તું લોક (જગત) છે.' પુત્ર જવાબ દે છે: 'હું બ્રહ્મ છું. હું યજ્ઞ છું. હું લોક (જગત) છું.' (પિતાએ) વેદનો જે કંઈ અભ્યાસ કર્યો હોય તે બધો મળીને 'બ્રહ્મ' કહેવાય છે. જે કંઈ યજ્ઞો કર્યા હોય તે બધા મળીને 'યજ્ઞ' કહેવાય છે. જેટલાં જગતો છે તે સહુનો સમાસ 'લોક' શબ્દમાં થઈ જાય છે. આમ આ ત્રણ શબ્દોમાં બધું જ આવી જાય છે. બાપ વિચાર કરે છે કે 'દીકરામાં આ બધું છે, એટલે તે આ જગતમાંથી મને તારશે.' તેથી ભણેલાગણેલા દીકરાને 'લોક્ય' એટલે કે 'લોક મેળવી આપનાર' કહે છે, અને એટલા માટે તેને ભણાવે છે. આ પ્રમાણે જાણનાર જે માણસ આ જગતમાંથી ચાલ્યો જાય છે, તે મરી ગયા પછી આ જ પ્રાણ વડે પુત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. બાપે જે કંઈ અઘટિત કામ કર્યું હોય, તો તે બધામાંથી દીકરો તેને ઉગારે છે; તેથી તેને 'પુત્ર' કહે છે. બાપ દીકરાના રૂપમાં આ જગતમાં ટકી રહે છે. પછી દૈવી અમર પ્રાણ તે પિતાના શરીર-માં પ્રવેશ કરે છે. ૧૭

પૃથ્વી અને અગ્નિમાંથી દૈવી વાણી તેનામાં પ્રવેશ કરે છે. એ ખરેખર દૈવી વાણી છે; કેમકે તેના વડે માણસ જે કંઈ

હતો. આ પંચમ કાળમાં એવા કોઈ વીરલાજ સિંહ કેસરી નીકળે છે કે જેઓ તર્ક કરીને પણ પોતે આ ભવમાં મોક્ષ જવાનું કહી શકે. કારણ કે તર્ક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એ ઘણો કઠીન વિષય છે અને મોટા મોટા મહાન પુરૂષો પણ તર્ક શાસ્ત્રના અતિ ગહન વિષયનો અભ્યાસ કરી શકતા નથી. અને આવા વિચાર કરતાં અને તર્ક કરતાં આત્મધર્મનું મૂળ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર પામ્યાં. જૈન ધર્મમાં ઘણા આત્મજ્ઞાની પુરૂષો થઈ ગયા હશે પરંતુ કોઇ પણ મહાત્માએ તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. જો તેઓએ તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રની માફક પોતે પણ પોતાના વારસે તર્ક કરીને લખાણ કરી ગયા હોત. પરંતુ તેવા કાંઈ પણ હસ્તાક્ષરના લખાણની ખામી આપણને સ્પષ્ટ સુચવે છે કે તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કોઈ વીરલ આત્માઓ અને સુવર્ણપાત્રો જ કરી શકે.

ઉમેદચંદ: ધન્ય છે. આવા સુવર્ણપાત્રને. આવા તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણા મંડળમાં ખાસ કરવા કરાવવાની જરૂર છે. તીર્થંકરદેવો તો મતિ–શ્રુત અને પરમ અવધિજ્ઞાનના પ્રભાવથી ગૃહસ્થાવાસમાં જાણી શકતા. પરંતુ હવે મતિ–શ્રુત અવધિ જ્ઞાન ન થાય તો પણ આ પંચમકાળમાં ચાલશે. ફક્ત તર્કજ્ઞાન મેળવવા તેમણે તર્કશાસ્ત્ર શીખવાં પડશે તર્કશાસ્ત્રના કેવળી શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રને મારા નમસ્કાર છે. મિત્ર, શ્રીમદે તર્કશાસ્ત્ર રચ્યું છે કે કેમ?

હિરાલાલ: તમારે બધાને અત્યારે આ વિષયોમાં બુદ્ધિનો નિરર્થક વ્યય કરવાની હમણાં જરૂર નથી. હમણાં હમણાં જે કામ કરવાનું છે તેને તમે દીપાવો તો ઘણું જ સારૂં.

ઉમેદચંદ: મને તો તર્ક જ્ઞાન ઘણું જ પ્રિય લાગ્યું. આપણે બધાએ ગુરૂદેવ પાસે જઈ તર્ક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જેથી આપણા ભવ આપણે જાણી શકીયે.

સહુમાં એ શ્રેષ્ઠ છે. તે હાલતોચાલતો હોય કે સ્થિર હોય, તોપણ થાકતો નથી કે ઘવાતો નથી. માટે આપણે સહુ એનું જ રૂપ લઈએ ને એના જેવાં જ બનીએ. તેમણે સહુએ એ પ્રાણનું રૂપ લીધું ને એના જેવાં બન્યાં. તેથી એમને 'પ્રાણો' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

જે કોઈ કુળમાં આ જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ થઈ જાય છે, તે કુળ તે માણસના નામથી ઓળખાય છે. જે માણસ એવા જ્ઞાનીની સાથે હરીફાઈ કરે છે, તે સુકાઈ જાય છે ને છેવટે મરી જાય છે. આટલી તો આત્માની વાત થઈ. ૨૧

હવે દેવોનાં જુદાંજુદાં કામોને વિષે સમજાવ્યું છે. અગ્નિએ કહ્યું: 'હું સળગીશ.' સૂરજે કહ્યું: 'હું તપીશ.' ચંદ્રે કહ્યું: 'હું પ્રકાશીશ.' તે જ પ્રમાણે બીજા દેવોએ પોતપોતાનાં કામ કરવાનું નક્કી કર્યું. શરીરની ઇન્દ્રિયોની વાતમાં જેવું મુખ્ય પ્રાણને વિષે બન્યું તેવું દેવોમાં વાયુને વિષે બન્યું. બીજા દેવો આથમે છે ને તેમનાં કામ બંધ પડે છે, પણ વાયુ આથમતો નથી ને તેનું કામ બંધ પડતું નથી. ૨૨

આને વિષે આ શ્લોક કહેલો છે:

'જેમાંથી સૂરજ ઊગે છે ને જેમાં આથમી જાય છે—'

(એ પ્રાણમાંથી જ ઊગે છે ને પ્રાણમાં જ આથમી જાય છે.)

'તેને દેવોએ ધર્મ (વિશ્વનો નિયમ) માન્યો છે. એ આજે છે, અને કાલે પણ રહેવાનો છે.'

(આ દેવોએ પોતે જે જે કામ કરવાનું તે વખતે માથે લીધું હતું, તે તે કામ તેઓ આજે પણ કરે છે.)

તેથી માણસે એક જ કામ કરવું—એટલે કે શ્વાસ લેવો ને મૂકવો, જેથી પાપી મૃત્યુ એને ઝાલી ન શકે. જે કામ કરે તે પૂરું કરવાનો નિશ્ચય રાખવો. એમ કરવાથી તે આ દેવમાં—

સુખલાલ : મેં આપને મારો સહકાર આપવાનું વચન જણાવ્યું છે. પરંતુ આ બધી હકીકત સાંભળી મારૂં આત્મજ્ઞાન તમારી મંડળીમાં ભળવા સ્પષ્ટ ના સુણાવે છે.

લક્ષ્મીચંદ : હવે તમે અમારા મંડળમાંથી નીકળી શકો તેમ નથી, તમે અમને વચન આપ્યું છે, અને ડાહ્યા પુરુષો જ વચન નિભાવી શકે. વચન આપીને ફરે એ તો મૂર્ખાઓ કહેવાય. અને તે નામરદનું કામ છે, માટે તમે અમારા શિરોમાન્ય પૂજ્ય છો. તમે જ અમારા નેતા અને તમારા હાથમાં જ અમારૂં વહાણ.

સુખલાલ : તમે મને આગ્રહ કરો છો પરંતુ સૂત્ર સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ પરૂપણા કે વર્તન થતું હોય તેનું કેમ ?

હિરાલાલ : મિત્રો, સૂત્ર સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ કાંઈ વર્તન થતું નથી. તમે એક વખત અનુભવ કરી ખાત્રી કરી લ્યો. સત્ય ધર્મ જ આ છે. સૂત્ર સિદ્ધાંતથી સાબીતી કરી આપવા અગાઉ મેં જણાવ્યું છે. આપ કેમ ભૂલી ગયા ? અને પછી આપ જ મને કહેશો કે હિરાલાલભાઇ સત્ય કહેતા હતા. મોક્ષનો સત્ય રસ્તો દેખાડતા હતા. આપને મારામાં હવે વિશ્વાસ છે કે નહિ ? આપ સુકાની છો, ભરદરીયામાં ડુબાડો યા તો બેડો પાર કરો.

સુખલાલ : જ્યારે આપ આટલા ભારપૂર્વક વિશ્વાસ આપી જણાવો છો ત્યારે હું આગેવાની લેવા ઘણો જ ખુશી છુ.

હિરાલાલ : મને હવે ખાત્રી થઇ કે આપ આગેવાની લ્યો છો એટલે હું આપને મારૂં હૃદય ખોલી વાત પ્રકટ કરૂ છુ. આપણું મંડળ આત્મજ્ઞાની મંડળ જ કહી શકાય. જો કે ખાસ નામ કયું આપવું તે નક્કી હવે પછી થશે, પરંતુ આપણા સિદ્ધાંતો આત્મજ્ઞાનના જ છે. ક્રિયા–કરણી એ જ્ઞાનના સિદ્ધાંતો પાસે કાંઇ નથી. ત્રીમાં નથી અને વ્યવહાર ખોટો છે અને તેથી જ છોડવા જેવ છે એમ વિદ્વાન મહાત્માઓનું સ્પષ્ટ કથન છે. જપ–તપ ઉપરાંત ક્રિયા કરણી એ જ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સમજનારાને કાંઇ ઉપયોગી નથી

હવે કર્મ(કામ)ને વિષે. આત્મા એ કર્મોનું મૂળ (ઉક્થ) છે, કેમકે બધાં કર્મ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે—આત્મા વડે જ કરી શકાય છે. આત્મા એ કર્મોનું સામ (સામગીત) છે, કેમકે તે બધાં કર્મો આત્મા વડે જ થઈ શકે છે. આત્મા એ કર્મોનું બ્રહ્મ (આધાર) છે, કેમકે બધાં કર્મો તેને આધારે રહેલાં છે—આત્મા ન હોય તો કર્મ કરી ન શકાય.

આ ત્રણ—નામ, રૂપ, કર્મ—જુદાંજુદાં દેખાય છે ખરાં, પણ ખરું જોતાં તે એક જ છે—એટલે કે આત્મા જ છે. આત્મા એક છે, છતાં ત્રણ જુદેજુદે રૂપે દેખાય છે. આમ આ અમર (અમૃત) આત્મા સત્યથી—એટલે કે નરી આંખે દેખાતા જગતથી—ઢંકાયેલો છે. પ્રાણ (આત્મા) એ અમર (અમૃત) છે; નામ અને રૂપ એ સત્ય—નરી આંખે દેખાતું જગત—છે. એ નામ અને રૂપ વડે આ પ્રાણ (આત્મા) ઢંકાઈ ગયેલો છે. ૩

માટે આત્મજ્ઞાનમાં જ રહેવાનો દરેક ભવ્ય-અભવ્ય આત્માઓને ઉપદેશ આપવો અને આત્મજ્ઞાનનું પુસ્તક વાંચવાનું કહેવું એટલે જપ-તપ-ઉપવાસ, સામાયીક પ્રતિક્રમણ એ બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણ કે જ્ઞાનના મહિમાનો પાર નથી. કોઈ પણ સુજ્ઞ પુરૂષો ક્રિયા કરણીની મહત્તાને અગ્રસ્થાન આપતાં જ નથી, માટે ચર્ચા કરનારા કોઇ આવે તો આપણી દલીલ યુક્તિપૂર્વક ગોઠવવી કે જેથી ક્રિયાકાંડ આપોઆપ ઉડી જાય.

(૧) શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રંથમાં એ મહાન પુરૂષની છબીઓ આપવામાં આવેલી છે. તે મહાન પુરૂષ આપણને સત્ય રસ્તો દેખાડનાર છે. તેથી તેને હરહંમેશ પુસ્તક વાંચતી વખતે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા.

(૨) ' સમયસાર 'નું વાંચન ધીરે ધીરે કરતા જવું.

(૩) પુસ્તક વાંચતી વખતે અગરબત્તીનો અગર તો સુગંધી ધુપ કરવો. ઘીનો દીવો કરવો. ભક્તિભાવના આવેશમાં જે કાંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે તેમાં જરા પણ દોષ નથી.

(૪) ફોટા છબી રાખવા અને જરૂર પડે મૂર્તિને પણ રાખવી.

(૫) મુહપતી મુખ ઉપર બાંધવાની પ્રથા દુર કરવી. મહાન પુરૂષે મુહપતી બેધડક ઉતારી નાખી પરિવર્તન કરેલ છે. તે મુજબ આપણે પણ વેષ પરિવર્તન કરી નાખવું.

(૬) મોરપીછાનો સાવરણો રાખવો. (પ્રમાર્જન કરવા સારૂં.)

આ મુખ્ય સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખીને આપણા પંથની પ્રગતિ કરવી, વિશેષ સુચનાઓ મોકલતો રહીશ.

મિત્ર મંડળમાંથી હર્ષના ઉદ્ગારોઃ-' વાહ વાહ '. ' વાહ વાહ. '

સુખલાલ : આપની કરેલી સુચના મેં યથાક્રમ ધ્યાનમાં લીધી છે. અને આ મંડળમાં જેમ સભ્યો વધશે તેવું જ વાતાવરણ ફેલાવીશ. અને તમે હવે જુઓ તો ખરા, થોડા જ વખતમાં આપણા મંડળના પાયા કેટલા ઉંડા મૂળ નાખે છે.

હવે કર્મ (કામ)ને વિષે. આત્મા એ કર્મોનું મૂળ (ઉક્થ) છે, કેમકે બધાં કર્મ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે—આત્મા વડે જ કરી શકાય છે. આત્મા એ કર્મોનું સામ (સામગીત) છે, કેમકે તે બધાં કર્મો આત્મા વડે જ થઈ શકે છે. આત્મા એ કર્મોનું બ્રહ્મ (આધાર) છે, કેમકે બધાં કર્મો તેને આધારે રહેલાં છે—આત્મા ન હોય તો કર્મ કરી ન શકાય.

આ ત્રણ—નામ, રૂપ, કર્મ—જુદાંજુદાં દેખાય છે ખરાં, પણ ખરું જોતાં તે એક જ છે—એટલે કે આત્મા જ છે. આત્મા એક છે, છતાં ત્રણ જુદેજુદે રૂપે દેખાય છે. આમ આ અમર (અમૃત) આત્મા સત્યથી—એટલે કે નરી આંખે દેખાતા જગતથી—ઢંકાયેલો છે. પ્રાણ (આત્મા) એ અમર (અમૃત) છે; નામ અને રૂપ એ સત્ય—નરી આંખે દેખાતું જગત—છે. એ નામ અને રૂપ વડે આ પ્રાણ (આત્મા) ઢંકાઈ ગયેલો છે. ૩

આત્મજ્ઞાનનો ચોતરફ વિજય ડંકો વગાડીશ.

મિત્રો ! આપનું શું કહેવું છે ?

હિરાલાલ : સહધર્મી મિત્રો આવાજ હજો. ધન્ય છે તમને કહ્યું છે કે:—

"જનની જણ તો ભક્ત જણ, કાં દાતા કાં શુર.
નહિં તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નુર."

તમારા જેવા શુરાઓનો જ આત્મજ્ઞાની ધર્મ છે. કળથી-બળથી-પ્રપંચથી યા હરકોઈ રીતના દાવ ખેલી સેનાપતિ રણસંગ્રામમાં પોતાનો વિજય કરવા પુરૂષાર્થ કરે છે. તેમ તમે હવે સેનાપતિ થયા છો. કળથી, બળથી, પ્રપંચથી યા હરકોઈ પ્રકારના કાવા દાવા ખેલીને પણ આત્મજ્ઞાની મંડળનો વિજય વાવટો ફરકાવવો. મિત્રો, મારૂં આગમન અત્રે સફળ થયું છે. હું શુભ શુકન જોઇને જ ઘેરથી નીકળ્યો હતો. અને મારે હજુ આપણો નવો પંથ ફેલાવવા ઘણા ક્ષેત્રોમાં વિચરવાનું છે. અને એક મહાન કાર્ય કરવાનું છે. તો હવે સમય આવી ગયો છે એટલે આપ સર્વેની રજા તેમજ આશીર્વાદ લઈ જાઉં છું. કારણ કે જરા પણ હવે મોડું થશે તો મને સ્ટેશન ઉપર ટ્રેન મળવી મુશ્કેલ થઈ પડશે.

સુખલાલ : આપ આપનું કામ આગળ ધપાવો. અમારા આશિર્વચન છે.

[હિરાલાલ શેઠ અત્રે સર્વેની સાથે વંદન નમસ્કાર કરી જાય છે.]

સુખલાલ : મિત્રો, હિરાલાલભાઈની સુચના અનુસાર કામ લેવાનું આપને કબુલ છે કે ?

મિત્રોનો જવાબ : કબુલ, કબુલ, કબુલ.

[સર્વે મિત્રો એક નિર્ણય કરી. છળ, બળ, કપટ, કાવા દાવથી કામ કરવાનું નક્કી કરી, પોત પોતાના ઘેર જાય છે.]

એ હું જાણું છું; અને એટલા માટે એને પૂજું છું. જે માણસ એને એવી રીતે પૂજે છે, તેને ત્યાં દરરોજ સોમરસ નીકળે છે ને પીરસાય છે; અને તેને ત્યાં ખાવાનું કદી ખૂટતું નથી.' ૩

ગાર્ગ્યે કહ્યું: 'વીજળીમાં જે પુરુષ વસે છે, તેને જ હું બ્રહ્મ ગણીને પૂજું છું.' અજાતશત્રુ કહે: 'એની વાત મને ન કરશો. એ પુરુષ તેજસ્વી છે એ હું જાણું છું; અને એટલા માટે એને પૂજું છું. જે માણસ એને એવી રીતે પૂજે છે, તે તેજસ્વી બને છે; અને તેનાં સંતાનો તેજસ્વી થાય છે.' ૪

ગાર્ગ્યે કહ્યું: 'આકાશમાં જે પુરુષ વસે છે, તેને જ હું બ્રહ્મ ગણીને પૂજું છું.' અજાતશત્રુ કહે: 'એની વાત મને ન કરશો. એ પુરુષ પૂર્ણ છે, અને સ્થિર છે એ હું જાણું છું, અને એટલા માટે એને પૂજું છું. જે માણસ એને એવી રીતે પૂજે છે, તેને પુષ્કળ બાળકો અને ઢોરઢાંખર મળી રહે છે. તેનો વંશવેલો આ જગતમાંથી નાશ પામતો નથી.' ૫

ગાર્ગ્યે કહ્યું: 'વાયુમાં જે પુરુષ વસે છે, તેને હું બ્રહ્મ ગણીને પૂજું છું.' અજાતશત્રુ કહે: 'એની વાત મને ન કરશો. એ પુરુષ તે ઇન્દ્ર છે, તેનું બળ અપાર છે, ને તેની સેના કોઇથી જિતાતી નથી એ હું જાણું છું, અને એટલા માટે એને પૂજું છું. જે માણસ એને એવી રીતે પૂજે છે, તેની જીત થાય છે, તેને કોઈ હરાવી શકતું નથી, અને તે શત્રુઓ પર જીત મેળવે છે.' ૬

ગાર્ગ્યે કહ્યું: 'અગ્નિમાં જે પુરુષ વસે છે, તેને હું બ્રહ્મ ગણીને પૂજું છું.' અજાતશત્રુ કહે: 'એની વાત મને ન કરશો. એ પુરુષ નાશ કરનાર છે એ હું જાણું છું, અને એટલા માટે એને પૂજું છું. જે માણસ એને એવી રીતે પૂજે છે, તે નાશ કરનાર બને છે, અને તેની પ્રજા પણ નાશ કરનાર બને છે.' ૭

ગાર્ગ્યે કહ્યું: 'પાણીમાં જે પુરુષ વસે છે, તેને હું બ્રહ્મ

પ્રકરણ ૨ જું

વસંતપુરમાં મચેલો ખળભળાટ અને સંત પ્રવચન

સુખલાલ શેઠ અને તેના મિત્રમંડળે છ માસમાં તો વસંતપુરમાં હાહાકાર મચાવ્યો છે. સ્થળે સ્થળે કહેવાતા આત્મજ્ઞાનીઓએ ઘણી જ ઝડપથી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ઉપાશ્રયે જવામાં કાંઈ ફાયદો નથી. ક્રિયા કરણી ખોટી છે. સૂત્રો તીર્થંકરના લખેલા નથી. મુહપતી મુખ ઉપર બાંધવાની જરૂર નથી. 'રાજચન્દ્ર' વાંચો. 'સમયસાર' વાંચો. ઇત્યાદિ પ્રચારકાર્યથી વસંતપુરના વૃદ્ધ તેમજ યુવાન વર્ગ તરફથી આત્મજ્ઞાની મંડળ તરફ તિરસ્કાર છુટ્યો છે. સુખલાલ શેઠ જે ચતુર્વિધ સંઘમાં આગેવાન-સંઘપતિ ગણાતાં-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવથી આજ્ઞા માગી, મુહપતી મુખ ઉપર બાંધી સામાયીક પ્રતીક્રમણ કરનારા, આચાર્ય મહારાજ બીરાજતાં હોય ત્યારે પાટ પાસે બેસી 'તહત વચન' 'પ્રમાણ વચન'ના બોલનારા, સંઘમાં નાના મોટા માણસોને સલાહકાર, ગામમાં કોઈ જગ્યાએ કુસંપમય વાતાવરણ ફેલાતું હોય તો ત્યાં જઈ સલાહ કરી શાંતિ સ્થાપનારા, ગામનું નાક, સંઘના સ્થંભ સમાન, હમણા હમણાં પરિવર્તન કર્યાં પછી ઉપાશ્રયનો ત્યાગ કર્યો છે. અને નાના મોટા તમામ જેનો જેનો પરિચય થાય તેમને મુહપતી છોડવા વિગેરેનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. શેઠની બુદ્ધિના આ ફેરફારે શેઠ પ્રત્યે શહેરીઓનો સખ્ત અણગમો થયો છે. શેરીયે શેરીયે અને ચૌરે ચૌરે નાના મોટા તમામ સ્ત્રી પુરુષો શેઠના આ

પૂર્ણ છું. જે [illegible]
પૂર્ણ આવરણ [illegible]

ગાર્ગ્યે કહ્યું: [illegible]
ગણીને પૂર્ણ છું.' [illegible]
એ પુરુષ [illegible]
એને પૂર્ણ છું. જે [illegible]
વાળો થાય છે, [illegible]
નીવડે છે.'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અઘટિત પરિવર્તન તરફ અટ્ટહાસ્ય કરી તિરસ્કાર દર્શાવી રહ્યા છે. સુખલાલ શેઠ જે અગ્રેસર તરીકે માન પામતાં તેને હવે કોઈ માન આપતું નથી. સન્માન જાળવતું નથી. શેઠ નીકળે કે બજારમાં શેઠને જે આદર આવકાર મળતો તે હવે બંધ થયો છે. શેઠની સામી દષ્ટિ કરવા પણ કોઈ ઈચ્છા રાખતું નથી. નાના મોટા શેઠની સલાહ લેવા જે જતાં તે પણ હવે બંધ થયા છે. બીજી તરફ શેઠના આત્મજ્ઞાની સહ મિત્રો કુસંપમય વાતાવરણ ફેલાવવા ઘણા દાવ પ્રપંચો રમવા માંડયા છે. પરંતુ તટસ્થ અને શાંતિના પ્રયોગો વચ્ચે તેમના બધા દાવ નિષ્ફળ નીવડયા છે. મોટા મોટા દાવાનળ સળગે તેવી તૈયારીઓ કરી રાખી છે. પરંતુ હજુ તણખા ઝર્યા નથી. પ્રસંગોપાત શાંત મૂર્તિ લવાદોના વચમાં પડવાથી અંગારા ઉપર રાખ દેખાઈ રહી છે.

આ અરસામાં સુખલાલ શેઠના પરમ સ્નેહી મિત્ર શીવજીભાઈ જેઓ પરદેશ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા ગયેલા તે ઘરકામ પ્રસંગે વસંતપુરમાં સવારની સાત વાગ્યાની ટ્રેનમાં આવ્યાં. અને ઘેર જઈ પોતાનો સરસામાન મુકી દંતમંજન કરી દુધ વિગેરે લઈ સાડા સાતનો સમય થયા પછી ઉપાશ્રયે ગુરૂ મહારાજનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયા. સમય થતાં એક પછી એક શ્રોતાજનો ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવી રહ્યા છે. ઘણો સમય થયો છતાં પણ સુખલાલ શેઠ આવ્યા દેખ્યા નહિ. બરાબર ઘડીયાળમાં આઠના ટકોરા થતાં ગુરૂ મહારાજ વ્યાખ્યાનની શરૂઆત કરે છે. શ્રોતાજનો મંગળીક સાંભળવા ઉભા થાય છે.

નમો અરિહંતાણં
નમો સિદ્ધાણં
નમો આયરીયાણં
નમો ઉવજ્ઝાયાણં
નમો લોએ સવ્વ સાહુણં

પ્રકરણ ૨

[શરીરમાં રહેલા મુખ્ય પ્રાણને વિષે થોડુંક વિવેચન કર્યું છે.]

જે આ બચ્ચાને જાણે છે તથા તેનું રહેઠાણ, તેની કોઢ, તેનો ખીલો, તેનું દોરડું એ બધાને વિષે જાણે છે, તે તેનો દ્વેષ કરનાર સાત ભત્રીજાઓને રોકી રાખે છે. શરીરમાં રહેલો મુખ્ય પ્રાણ તે આ બચ્ચું. શરીર એ તેનું રહેઠાણ. માથું એ તેની કોઢ. શ્વાસ એ તેનો ખીલો. અનાજ એ તેનું દોરડું. ૧

સાત અમર દેવો તેની સેવાશુશ્રૂષામાં રહે છે. તેની આંખમાં જે લાલ લીટીઓ હોય છે, તે વડે રુદ્ર તેની સેવા કરે છે. આંખમાં જે પાણી હોય છે, તે વડે પર્જન્યદેવ તેની સેવા કરે છે; આંખની જે કીકી હોય છે, તે વડે સૂરજ તેની સેવા કરે છે. આંખમાં જે કાળો ભાગ હોય છે, તે વડે અગ્નિ તેની સેવા કરે છે, જે ધોળો ભાગ હોય છે, તે વડે ઇન્દ્ર તેની સેવા કરે છે. ડોળાની નીચલી પાંપણ વડે પૃથ્વી તેની સેવા કરે છે; ઉપલી પાંપણ વડે સ્વર્ગ તેની સેવા કરે છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેનું ખાવાનું ખૂટી જતું નથી. ૨

[આને વિષે એક શ્લોક આપી તેની કડીએકડીનો અર્થ [illegible]ો છે.]

[illegible] વિષે આ શ્લોક કહેલો છે:

સ ભરવાનો એક
[illegible]ર છે. તેમાં
સાત ઋષિઓ
[illegible]વેદના મંત્ર
[illegible]નો એક

[illegible] તેનું મોઢું નીચે છે
[illegible]ના યશ ભરેલા છે.
[illegible] આઠમી વાણી
ડાયેલી છે.'

[illegible] મોઢું નીચે છે

વીરઃ સર્વ સુરા સુરેન્દ્ર મહિતો વીરં બુધાઃ સંશ્રિતાઃ
વીરેણાભિહતઃ સ્વકર્મ નિચયો વીરાય નિત્યં નમઃ
વીરાત્તીર્થમિદં પ્રવૃત્ત મતુલં વીરસ્ય ઘોરં તપો
વીરે શ્રી ધૃતિ કીર્તિ કાંતિ નિચયઃ શ્રી વીર ! ભદ્રંદિશ.

અર્થઃ—વીર ભગવંત સર્વ દેવ દાનવના ઇંદ્રોવડે પુજાયેલ છે. વીર સ્વામીને પંડિતો આશ્રય કરી રહેલા છે. વીર પ્રભુએ પોતાનો કર્મ સમુહ હણ્યો છે. વીર સ્વામીને હંમેશા નમસ્કાર હો ! વીર સ્વામી થકી આ વર્તમાન તીર્થ પ્રવર્ત્યું છે. વીર પ્રભુનો તુલના ન થઈ શકે એવો આકરો તપ છે. વીર સ્વામીને વિશે લક્ષ્મી, ધૈર્ય, કીર્તિ અને કાંતિનો સમુહ છે. હે શ્રી વીર અમને કલ્યાણ આપો.

સર્વ મંગલ્ય માંગલ્યં સર્વ કલ્યાણ કારણં
પ્રધાનં સર્વ ધર્માનામ્ જૈનં જયતિ શાસનમ્

अभविसुपुरा चिभिखुवो, आएसाविभवंति सुव्वता ।
एआइंगुणाइंआहुते, कासवस्सयणु धम्म चारिणो ॥
तिविहेण विपाण माहणे, आयहिते अणियाण संवुडे ।
एवं सिद्धा अणंतसो, संपइजेअणा गया वरे ॥
एवंसे उदाहु अणुत्तर नाणी अणुत्तरदंसी अणुत्तरनाण ।
दंसणधरे अरिहा नायपुत्ते भगवं वेसालीए वियाहिये
तिबेमि ॥

સત્ર, સુય. શ્રુત. ૨ અ. ૩ ગાથા ૨૧, ૨૨–૨૩.

તીર્થંકર ભગવાન સાધુ મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે ભિક્ષુઓ ! આ જગતને વિષે પૂર્વે જે જે જીનેશ્વર ભગવાન થઈ ગયા છે વળી આગામી કાલે જે જે જીનેશ્વર ભગવાન થશે તેમજ વર્તમાન કાલે જે જીનેશ્વર ભગવાન વરતે છે એવા પૂર્વે કહ્યા તે સર્વે જીનેશ્વર ભગવાન ઉપદેશને કહેતા હુવા તે તે સર્વે સાધુઓ

પ્રકરણ ૨

[શરીરમાં રહેલા મુખ્ય પ્રાણને વિષે થોડુંક વિવેચન કર્યું છે.]

જે આ બચ્ચાને જાણે છે તથા તેનું રહેઠાણ, તેની કોઢ, તેનો ખીલો, તેનું દોરડું એ બધાને વિષે જાણે છે, તે તેનો દ્વેષ કરનાર સાત ભત્રીજાઓને રોકી રાખે છે. શરીરમાં રહેલો મુખ્ય પ્રાણ તે આ બચ્ચું. શરીર એ તેનું રહેઠાણ. માથું એ તેની કોઢ. શ્વાસ એ તેનો ખીલો. અનાજ એ તેનું દોરડું. ૧

સાત અમર દેવો તેની સેવાશુશ્રૂષામાં રહે છે. તેની આંખમાં જે લાલ લીટીઓ હોય છે, તે વડે રુદ્ર તેની સેવા કરે છે. આંખમાં જે પાણી હોય છે, તે વડે પર્જન્યદેવ તેની સેવા કરે છે; આંખની જે કીકી હોય છે, તે વડે સૂરજ તેની સેવા કરે છે. આંખમાં જે કાળો ભાગ હોય છે, તે વડે અગ્નિ તેની સેવા કરે છે, જે ધોળો ભાગ હોય છે, તે વડે ઇન્દ્ર તેની સેવા કરે છે. ડોળાની નીચલી પાંપણ વડે પૃથ્વી તેની સેવા કરે છે; ઉપલી પાંપણ વડે સ્વર્ગ તેની સેવા કરે છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેનું ખાવાનું ખૂટી જતું નથી. ૨

[આને વિષે એક શ્લોક આપી તેની કડીએકડીનો અર્થ સમજાવ્યો છે.]

આને વિષે આ શ્લોક કહેલો છે:

'સોમરસ ભરવાનો એક પ્યાલો છે. તેનું મોઢું નીચે છે અને તળિયુ ઉપર છે. તેમાં બધી જ જાતના યશ ભરેલા છે. તેની કિનારી પર સાત ઋષિઓ બેઠેલા છે, અને આઠમી વાણી બેઠેલી છે, ને બ્રહ્મ(વેદના મંત્ર)ની સાથે જોડાયેલી છે.'

'સોમરસ ભરવાનો એક પ્યાલો છે. તેનું મોઢું નીચે છે

બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે: એક સાકાર એટલે કે આકારવાળું, અને બીજું નિરાકાર એટલે કે આકારવિનાનું; એક મોતને વશ છે, બીજું કદી મરતું નથી; એક સ્થિર છે ને હરતુંફરતું નથી, બીજું અસ્થિર છે ને હરેફરે છે; એક નરી આંખે દેખાય છે, બીજું તેની પાર છે ને નરી આંખે દેખાતું નથી. ૧

વાયુ અને અંતરિક્ષ સિવાયનું બીજું જે કંઈ છે, તે બ્રહ્મનું સાકાર રૂપ છે. તે મોતને વશ છે. તે સ્થિર છે. તે નરી આંખે દેખાય છે. આ સાકાર, વિનાશવંત, સ્થિર, અને નરી આંખે દેખાતા રૂપનો રસ—તેનો સાર—તે આ પ્રકાશનારો સૂરજ છે. જે કંઈ વસ્તુ દેખાય છે, તેનો એ રસ છે, તેનો સાર છે. ૨

વાયુ અને અંતરિક્ષ એ બ્રહ્મનું નિરાકાર રૂપ છે. તે કદી મરતું નથી. તે હરેફરે છે. તે નરી આંખે દેખાતું નથી. સૂરજના બિંબની અંદર વસનારો જે પુરુષ છે, તે આ નિરાકાર, અવિનાશી, જંગમ (હરતાફરતા) અને નરી આંખે ન દેખાતા રૂપનો રસ છે, તેનો સાર છે. આ વાત દેવોને વિષે થઈ. ૩

હવે શરીરને વિષે. શરીરમાં પ્રાણ સિવાયનું જે કંઈ છે, તે બ્રહ્મનું સાકાર રૂપ છે. તે મોતને વશ છે. સ્થિર છે. તે નરી આંખે દેખાય છે. આંખ એ આ સાકાર, વિનાશવંત, સ્થિર અને નરી આંખે દેખાતા રૂપનો રસ—તેનો સાર—છે. જે કંઇ વસ્તુ દેખાય છે તેનો એ રસ છે, તેનો સાર છે. ૪

શરીરમાં જે પ્રાણ છે અને જે ખાલી જગા (આકાશ) છે, તે બ્રહ્મનું નિરાકાર રૂપ છે. તે કદી મરતું નથી. તે હરેફરે છે. તે નરી આંખે દેખાતું નથી. જમણી આંખમાં વસનો જે પુરુષ છે તે નિરાકાર, અવિનાશી, જંગમ (હરતાફરતા) અને નરી આંખે ન દેખાતા રૂપનો રસ છે, તેનો સાર છે. ૫

આ પુરુષનું રૂપ હળદરથી રંગેલા કપડા જેવું, ધોળા ઊન

દેવાણુપ્રિયા ! માયા કપટ સેવનારાઓને ભગવાન મહાવીર સખ્ત શબ્દોમાં ઉપદેશ કરે છે. પરંતુ કેટલાક અભવ્ય આત્માઓને પ્રભુનો એ ઉપદેશ રૂચતો નથી જ. મુહપત્તિ મૂકેલા સાધુની સાથે મુહપત્તિ બાંધેલા સાધુઓ રહે અને સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ વર્તન કરી માયા કપટ સેવે એ આપ સર્વે પ્રત્યક્ષ નીહાળો છો. આ માયા કપટ સેવનારાઓ અનંતો સંસાર વધારી મૂકે છે તેઓ પણ પ્રભુ મહાવીરના સાચા અનુયાયીઓ કહેવાય જ નહિ.

દેવાણુપ્રિયા ! ઉત્તરાધ્યયન સુત્રમાં પ્રભુ મહાવીરે વિનય મૂળ ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટપણે ઉપદેશ્યું છે, અને સુત્રમાં તે અધ્યયન પ્રથમજ છે છતાં પણ વિનય મૂળ ધર્મના સિદ્ધાંતને નહિ સ્વીકારનારા કેટલાક સાધુઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવા દ્રવ્યલીંગી નામધારી સાધુઓ માયા કપટથી ગુરૂને પણ વોસરાવે છે અને ગુરૂને વોસરાવી ચતુર્વિધ સંઘની મર્યાદા તોડી સ્વચ્છંદપણે વીચરે છે.

थंभाव कोहाव मयप्पा माया ।
गुरु सगासे विणयं न सिक्खे ॥
सोचे वओ तस्स अभूइ भावो ।
फलं व कीयस्स वहाय होइ ॥

સુત્ર દ. અ. ૯ ઉ. ૧ ગાથા ૧.

જે સાધુ અભિમાની હોય, ક્રોધી હોય, મદવંત હોય, અને પ્રમાદી હોય, તે ગુરૂની પાસેથી વિનયથી જ્ઞાન લ્યે નહિ, ને અભિમાની થઇને ગુરૂ પ્રત્યે અભાવ લાવી વર્તે, તેવાઓ વાંસના ફળની પેઠે વિનાશ પામે અર્થાત્ જ્ઞાનનો નાશ થવા સાથે પોતાનું પતિતપણું થાય છે. અભિમાની જીવો ગુરૂથી વિમુખ થતાં દુર્ગતિને પામે છે. કારણ કે વિનય જે છે તે જૈન શાસનનું મૂળ છે. વિનય એજ સંયમ અને તપ છે. જે પ્રાણી વિનયને મૂકે છે તેને ચારિત્ર રૂપ ધર્મ અને તપ શું કામનો છે ? વિનય ગુણ વિના એ સર્વે નિષ્ફળ છે. માટે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવે વિનયનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ.

પછી યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'પતિ તે પતિને ખાતર વહાલો નથી લાગતો, પણ આત્માને ખાતર પતિ વહાલો લાગે છે. પત્ની તે પત્નીને ખાતર વહાલી નથી લાગતી, પણ આત્માને ખાતર પત્ની વહાલી લાગે છે. દીકરા તે દીકરાને ખાતર વહાલા નથી લાગતા, પણ આત્માને ખાતર દીકરા વહાલા લાગે છે. ધન તે ધનને ખાતર વહાલું નથી લાગતું, પણ આત્માને ખાતર ધન વહાલું લાગે છે. બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણને ખાતર વહાલો નથી લાગતો, પણ આત્માને ખાતર બ્રાહ્મણ વહાલો લાગે છે. ક્ષત્રિય તે ક્ષત્રિયને ખાતર વહાલો નથી લાગતો, પણ આત્માને ખાતર ક્ષત્રિય વહાલો લાગે છે. જગત તે જગતને ખાતર વહાલું નથી લાગતું, પણ આત્માને ખાતર જગત વહાલું લાગે છે. દેવો તે દેવોને ખાતર વહાલા નથી લાગતા, પણ આત્માને ખાતર દેવો વહાલા લાગે છે. પ્રાણીઓ તે પ્રાણીઓને ખાતર વહાલાં નથી લાગતાં, પણ આત્માને ખાતર પ્રાણીઓ વહાલાં લાગે છે. જે કંઈ વસ્તુઓ વહાલી લાગે છે, તે એ વસ્તુઓને ખાતર વહાલી નથી લાગતી, પણ આત્માને ખાતર તે તે વસ્તુઓ વહાલી લાગે છે. એ આત્માને જોવો જોઈએ, તેને વિષે સાંભળવું જોઈએ, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ. આત્માને જોવાથી, તેને વિષે સાંભળવાથી, તેનો વિચાર કરવાથી, તેનું ધ્યાન ધરવાથી આ બધું જ્ઞાન થાય છે. ૫

'જે માણસ બ્રાહ્મણને આત્માથી જુદો માને છે, તેનો બ્રાહ્મણ ત્યાગ કરે છે; જે ક્ષત્રિયને આત્માથી જુદો માને છે, તેનો ક્ષત્રિય ત્યાગ કરે છે; જે જગતને આત્માથી જુદું માને છે, તેનો જગત ત્યાગ કરે છે; જે દેવોને આત્માથી જુદા માને છે, તેનો દેવો ત્યાગ કરે છે; જે પ્રાણીઓને આત્માથી જુદાં માને છે, તેનો પ્રાણીઓ ત્યાગ કરે છે. જે સહુને આત્માથી જુદાં માને છે, તેનો સહુ ત્યાગ કરે છે. આ બ્રાહ્મણ, આ ક્ષત્રિય, આ

ઠાણાંગ ઠાણે ૩ જે ઉદ્દેશે ૧ કહ્યું છે કે-શેઠનો વાણોતર, માતા પિતાનો પુત્ર અને ગુરૂનો શિષ્ય-પોતાનું શરીર-સંપદા તમામ અર્પણ કરે. આખી જીંદગી સુધી, તો પણ તેના ઉપકારનો બદલો વળે નહિ.

દોહરા

વિનય મૂળ છે જ્ઞાનનું, જ્ઞાનથી દર્શન થાય,
ચારિત્ર તેથી આવતાં, મોક્ષ પ્રાપ્તિ ત્યાં થાય.
નિરાબાધ સુખ મોક્ષનાં, કહે તીર્થંકર દેવ,
જો મેળવવા હોય તો, વિનય સર્વદા સેવ.

પરંતુ આ કાળમાં તો શિષ્યે ગુરૂના વિનય ક્યાં સાચવવા છે ગુરૂ પાસે ભણ્યાં-ગણ્યાં-વ્યાખ્યાન આપવાની શક્તિ આવી કે ગુરૂ સાથે જ ક્લેશ-જુદા વિહાર અને ત્રિવિધે ત્રિવિધે ગુરૂને વોસરાવવું, ગુરૂના દર્શન કરવાના જાવજીવના પચ્ચખાણ. નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

एकाक्षर प्रदातारं, सोऽपि गुरुं न मन्यते ।
श्वानं योनिशतं गत्वा, चांडालोऽपित्त जायते ॥

જે એક ક્ષરપણ અક્ષરના દાતારને ગુરૂપદે નમાને તે શ્વાનની યોનિમાં સો વાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી વારંવાર ચંડાલ-પણાને પામે છે.

અભિમાનવશ વિનયને છોડી ગુરૂનો ત્યાગ કરનારા કુશિષ્યો અનંત સંસાર પરિભ્રમણ કરે. પરંતુ, દેવાનુપ્રિયા ! તેથી તમે શ્રાવકોને કાર્ય ઢીલી ઘેલી કરવાની નથી. શ્રાવકો ઘણા દઃખમાં [illegible] છે. તેમના ચરિત્રો તમોએ સાંભળ્યા હશે. અત્ર તો તમોને ઉપાસક દશાંગ સૂત્ર અધ્યયન ૨. કામદેવ શ્રાવકની [illegible] સંભળાવું છું.

તે કાળ [illegible] સમયમાં પ્રભુ મહાવીર દેવ જ્યારે [illegible] ધર્મનો ઉપદેશ કરી રહ્યા હતા અને એક સામર્થ્ય [illegible]

છે; બધી જાતના આનંદો ગુહ્યેન્દ્રિયમાં ભેગા થાય છે; શરીરના બધી જાતના મળ ગુદામાં ભેગા થાય છે; બધી જાતના રસ્તા પગ વડે કપાય છે; બધા વેદો એક વાણીમાં ભેગા છે. ૧૧

'મીઠાના ગાંગડાને પાણીમાં નાંખ્યો હોય તો પાણીમાં ઓગળી જાય છે. પછી તે ગાંગડાને પાણીમાંથી કાઢી શકાતો નથી. પણ એ પાણી ગમે ત્યાંથી લઇએ તોપણ ખારું લાગે છે. તે જ પ્રમાણે આ મહાન તત્ત્વ, જેને અંત નથી ને પાર નથી, તે વિજ્ઞાનમય છે, ને તેમાં વિજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. તે આ મહાભૂતો (પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ)-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે; ને તે મહાભૂતો નાશ પામે પછી આ તત્ત્વ તે મહાભૂતોમાં ભળી જાય છે. મરી ગયા પછી માણસોને ભાન રહેતું નથી. એમ હું કહું છું, હે મૈત્રેયી!' યાજ્ઞવલ્કય બોલ્યા. ૧૨

મૈત્રેયી કહે: "હે ભગવન્! 'મરી ગયા પછી માણસને ભાન રહેતું નથી,' એમ કહીને તો તમે મને ગૂંચવાડામાં નાખી દીધી."

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'ગૂંચવાડામાં પડાય એવું તો મેં કશું કહ્યું નથી. તું આટલું જ જાણે તો યે જ્ઞાન થવાને માટે પૂરતું છે. ૧૩

[વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે આત્મા જ છે, તેના સિવાય બીજું કશું નથી.]

'જ્યાં દ્વૈત હોય, એટલે કે બેની વચ્ચે જુદાઈ હોય, ત્યાં એક બીજાને સૂંઘે છે, એક બીજાને જુએ છે, એક બીજાને સાંભળે છે, એક બીજાની જોડે બોલે છે, એક બીજાને વિષે વિચાર કરે છે, એક બીજાને જાણે છે. પણ વિશ્વમાં જે કંઈ છે, ને બધું જે માણસને આત્મારૂપ જ દેખાય, ને માણસ કોને સૂંઘે ને શાનાથી

ચાલીને પૂર્વાનુપૂર્વી વિહાર કરતા હતા તે સમયે પ્રભુ મહાવીર દેવ ચંપા નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર યક્ષનું મંદિર હતું તે વનમાં પધાર્યા. આ સમાચાર મળતાં કામદેવ શ્રાવક જે અત્યંત ધનાઢય ૧૮ ક્રોડ સોનૈયાનો તથા છ ગોકુળનો ધણી તે પ્રભુ મહાવીરને વાંદવા માટે ગયો અને ત્યાં જઈને પ્રભુનો ઉપદેશ સાંભળી પ્રભુ પાસે શ્રાવક ધર્મ અંગીકાર કરી વ્રત ગ્રહણ કર્યાં.

એકદા સમયે કામદેવ શ્રાવક પૌષધ વ્રતમાં પૌષધશાળામાં બેઠા હતા તે રાત્રીએ મધ્ય રાત્રી વિતતાં એક કપટી મિથ્યાદષ્ટિ દેવ પ્રકટ થયો. તેણે ભયંકર પિશાચનું રૂપ બનાવેલું હતું. મોટું ટોપલા જેવડું માથું, પીળા ભુખરા જાડા વાળ, ખીસકોલીની પુંછડી જેવા ભ્રમર, માણસના માથા જેવડી આંખ, સુપડા જેવા ભયંકર બિહામણા કાન, બેઠેલું ઉંડા રાફડા જેવું નાક, ઘોડાના પુંછડા સરખી મુછો, લાંબા લટકતા હોઠ, લોઢાની કોશ જેવા જાડા બહાર નીકળેલા દાંત, અનાજની કોઠી ભરવા જેવડું પેટ, જેણે મુખ ઉઘાડું રાખ્યું હતું, જીભ બહાર કાઢેલી હતી, કાકીડા તથા ઉંદરની માળા પહેરી હતી, કાનમાં નોળીયાના ઘરેણા કર્યા હતા. સર્પના ઉત્રાસણ કર્યાં હતાં, વીંછીની જનોઈ પહેરી હતી. ભયંકર વાઘ ચીત્રાના ચામડાનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, લોહીથી શરીર રંગેલું હતું: એવો તે દેવ બે હાથના તાલોટા વગાડતો-ધરતી સાથે પગ પછાડતો-ભયંકર અટ્ટહાસ્ય કરતો, મોટી તરવાર હાથમાં રાખી રાતી આંખો કરી, કપાળે ત્રણ લીટી ચઢાવી, અતિશય કોપ કરી, રીસ કરી, કામદેવ શ્રાવકને કહેવા લાગ્યો. " અરે કામદેવ શ્રાવક ! મરણને વાંચ્છનારા, દુરંછ-દુષ્ટ ભુંડા લક્ષણના ધણી, હીણ પુણ્યના જન્મેલા, લજ્જા, લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, શોભા, ધૈર્ય કીર્તિ રહીત, શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મના અભિલાષી, પુન્યના, સ્વર્ગના, મોક્ષના કામી તથા ઇચ્છનારા ધર્મના તરસ્યા, મોક્ષના તરસ્યા, હે દેવને વલ્લભ જે શિયળ વ્રત–

ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૨

આ અગ્નિ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ અગ્નિનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ અગ્નિમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં વાણીરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૩

આ વાયુ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ વાયુનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ વાયુમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં શ્વાસરૂપે જે તેજવાળો અને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૪

આ સૂરજ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ સૂરજનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ સૂરજમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં આંખરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૫

આ દિશાઓ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ દિશાઓનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ દિશાઓમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં કાનરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણી-

અણુવ્રતાદિકની વિરતી, દશ વિધિ પચ્ચખાણ, પૌષધ, ઉપવાસથી ચલાયમાન થવું, ક્ષોભાયમાન થવું, ખંડીત થવું, ભાગવું, સર્વ દેશવિરતીનું છોડાવવું, સમકીતથી ચુકવું વિશેષે કરીને છાંડવું, આ સર્વે બોલ તને કલ્પતા નથી. પરંતુ જો તું આજ શિયળ વ્રત-અણુવ્રતાદિક સર્વ વ્રત-પચ્ચખાણ પૌષધ ઉપવાસ છાંડીશ નહી, ભાંગીશ નહી, તો હું આજે આ ભ્રમર જેવી કાળી તિક્ષણ ધારવાળી તરવારે કરી તારા ખંડો-ટુકડા કરી નાખીશ. અને હે દેવને વલ્લભ! તું આર્ત્તરૌદ્ર ધ્યાને પરવસ્ય દુઃખે પીડયો થકો નિશ્ચે અકાળે જીવતરથી રહીત થઇશ.

તે પિશાચ દેવના આમ બોલવા છતાં પણ કામદેવ શ્રાવક તે ભયંકર રૂપ જોઇને બીલકુલ ડર્યા નહિ-ત્રાસ પામ્યા નહિ-ઉદ્વેગ પામ્યા નહિ-ચલાયમાન થયા નહિ-આકુળવ્યાકુળ થયા નહિ. પરંતુ ભયભ્રાંત રહીત ધર્મ ધ્યાનને વિશે પ્રવૃત્ત થયા. કામદેવ શ્રાવક ધર્મધ્યાનમાં લીન થયેલ છે એમ તે દેવે પોતાના જ્ઞાનથી જોતાં એક વખત, બે વખત, ત્રણ વખત, ઉપર કહ્યા મુજબ વ્રત ભાંગવા-તોડવાનું કહ્યું. પરંતુ કામદેવ શ્રાવક ધર્મધ્યાનથી જરાપણ ચલાયમાન થયા નહિ. એટલે તે દેવ અત્યંત ક્રોધ કરી કપાળે ભ્રમર ચડાવી, ઉતાવળથી તરવારે કરી કામદેવ શ્રાવકના ખંડોખંડ કરવા લાગ્યો. તે વખતે કામદેવ શ્રાવકે સહન કરતાં દુષ્કર એવી વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરી. દેવે જોયું કે કામદેવના મનોગત ભાવ જરા પણ ચલાયમાન થયા નથી એટલે પૌષધશાળામાંથી તે દેવ બહાર ગયો. અને બીજીવારમાં તો એક મોટું હાથીનું રૂપ વિકુર્વી કામદેવની સમક્ષ પૌષધશાળામાં પ્રગટ થયો અને કામદેવને વ્રત ભંગાવા-તોડવાનું જેમ અગાઉ કર્યું હતું તેમ કર્યું કે જો તું આ વ્રતાદિક નહિ ભાંગે તો આ સુંઢવડી તને ઉપાડી આકાશમાં ઉછાળી. આ મુશળ જેવા અતિ તિક્ષ્ણ દંતુશળે ઝીલી પૃથ્વી

ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૨

આ અગ્નિ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ અગ્નિનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ અગ્નિમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં વાણીરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૩

આ વાયુ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ વાયુનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ વાયુમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં શ્વાસરૂપે જે તેજવાળો અને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે.૪

આ સૂરજ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ સૂરજનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ સૂરજમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં આંખરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઇ છે, તે એ જ છે. ૫

આ દિશાઓ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ દિશાઓનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ દિશાઓમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં કાનરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણી-

ઉપર પછાડી તને કચરીશ જેથી તું આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાને કરી અકાળે જીવતરથી રહીત થઈશ. તે હાથીરૂપ દેવના આમ બોલવા છતાં પણ કામદેવ શ્રાવક ધર્મધ્યાનથી જરા પણ ચલાયમાન થયા નહિ. એટલે તે હાથીરૂપ દેવે અગાઉની જેમ એકવાર બેવાર ત્રણવાર કહેતાં કામદેવ શ્રાવકે નહિ માનતાં અત્યંત ક્રોધ કરી રીસ કરી સુંઢમાં લઈ આકાશમાં ઉછાળી નીચે પાડી પગે કરી કચરવા લાગ્યો. કામદેવે આ અસહ્ય વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહી. કામદેવના મનોગત ભાવ દેવે અચલાયમાન જોયા એટલે દેવ પૌષધશાળામાંથી બહાર ગયો. અને થોડી વાર થઈ ત્યાં દિવ્ય હાથીનું રૂપ મુકી એક મોટું સર્પનું રૂપ બનાવ્યું. કાળો ભમર જેવો, મોટી કાયાવાળો, લોહીના રંગ જેવી જીભ જેની લબકારા કરી રહી છે, મોટી મુછોવાળો, એવું રૂપ બનાવી ફુંફાડા મારતો તે સર્પ (દેવ) જ્યાં કામદેવ છે ત્યાં પૌષધશાળામાં આવ્યો. અને કહ્યું કે અરે કામદેવ શ્રાવક! જો તું આ વ્રત નહિ ભાંગે તો હું આજ તારી કાયા ઉપર એકદમ ચઢીશ અને તારી કાયાથી ભરડો લઈ ડોક ઉપર વીંટાઈ તિક્ષ્ણ ડાઢથી ડંસ કરીશ, જેથી તું આર્ત રૌદ્ર ધ્યાને કરીને અકાળે જીવતરથી રહીત થઈશ. તે સર્પરૂપ દેવના આમ કહ્યા છતાં પણ કામદેવ શ્રાવક જરા પણ ચલાયમાન થયા નહી. એટલે તે સર્પરૂપ દેવે અત્યંત ક્રોધ કરી કામદેવ શ્રાવકની કાયા પર એકદમ ચઢીને પાછલી બાજુએથી વળગી ભરડો લઈ ગરદન ઉપર વીંટળાઈ તિક્ષ્ણ ડંસ કર્યો. કામદેવ શ્રાવકે આ અસહ્ય વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરી. તે સર્પ રૂપ દેવે પોતાના જ્ઞાનથી જોયું તો કામદેવ શ્રાવકના ધર્મધ્યાનના ભાવમાં ચલાવવા-ક્ષોભાવવા વિપરીત પરિણામ કરાવવા તે સમર્થ થયો નથી એમ જાણી તેણે કામદેવ શ્રાવકના શરીર ઉપરથી હળવે હળવે ઉતરી પૌષધશાળા બહાર જઈ દિવ્ય સર્પનું રૂપ એક મોટું પ્રસન્નકારી-દશે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતું દેવ રૂપ પાંચ વર્ણના ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેર્યા અને પૌષ[illegible]માં જઈ

આકાશ(ખાલી જગા)રૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૧૦

આ ધર્મ બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ ધર્મનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ ધર્મમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં નીતિભાવનારૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૧૧

આ સત્ય બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ સત્યનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ સત્યમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં સચ્ચાઈરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૧૨

આ માણસજાત બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ માણસજાતનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ માણસજાતમાં જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે, અને આ શરીરમાં માણસાઈરૂપે જે તેજવાળો ને અમર પુરુષ વસે છે તે પણ, બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે; અને બધાં પ્રાણીઓ તેનું મધ છે. એ પુરુષ તે જ આત્મા છે, તે અમર છે, તે જ બ્રહ્મ છે; વિશ્વમાં જે કંઈ છે, તે એ જ છે. ૧૩

આ આત્મા બધાં પ્રાણીઓનું મધ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ આત્માનું મધ છે. તે જ પ્રમાણે, આ આત્મામાં જે તેજ-

વિશે રહી ઘુઘરીના ઝણકાર કરતાં બોલ્યો કે હે કામદેવ શ્રાવક! હે દેવને વલ્લભ! ધન્ય છે તુજને. તું પુણ્ય સહીત, તું કૃતાર્થ, તું કૃત-લક્ષણ, હે દેવને વલ્લભ! ભલો તારો મનુષ્ય જન્મ. તને તારા જીવતરનું ભલું ફળ લાધ્યું, કે જેથી મહાવીરના પ્રવચન ઉપર તારી ભલી શ્રદ્ધા પ્રતીત સન્મુખ પ્રાપ્ત થઈ. હે દેવને વલ્લભ! શક્રેન્દ્ર સિંહાસનને વિશે પોતાના સામાનીક દેવતાના પરિવારે બેઠા હતા તે સમયે બીજા દેવદેવીઓ પણ સભા મધ્યે બેઠા હતા. ત્યાં એમ કહેવાયેલું કે હે દેવને વલ્લભ! જંબુદ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં ચંપા નગરીમાં કામદેવ નામે શ્રાવક પૌષધશાળામાં બ્રહ્મચર્ય સહીત શ્રમણ ભગવંત મહાવીર દેવની પાસે વ્રત અંગીકાર કરી વીચરે છે તેને નિશ્ચે કોઈ વૈમાનીક, દેવ, દાનવ, અસુરકુમાર, કિન્નર, કીંપુરીષ, ગંધર્વ, રાક્ષસ નિર્ગ્રંથ પ્રવચનથી ચલાવવા-ક્ષોભાવવા, ભુંડા પરીણામ કરાવવા-શ્રદ્ધા ફેરવવા સમર્થ નથી એમ શક્રેન્દ્રના મુખથી વચન સાંભળતાં શક્રેન્દ્રના વચનો ઉપર શ્રદ્ધા નહિ આવતાં તારી પરીક્ષા લેવા માટે આવ્યો હતો. અને હે દેવને વલ્લભ! તારી જ્યોતિ-યશ-બળ-વીર્ય પુરૂષાકાર પરાક્રમ રૂપ બુદ્ધિનું ફળ આશ્ચર્યકારી તને લાધ્યું, પામ્યું ને સન્મુખ પ્રાપ્ત થયું! હે દેવને વલ્લભ! ઇન્દ્રે જેવી પ્રશંસા કરી હતી તેવી પ્રશંસા જ પ્રાપ્ત થયેલી મેં દેખી છે. હે દેવને વલ્લભ! તમને દુઃખ દેવા રૂપ મેં જે અપરાધ કરેલો છે તે અપરાધ માટે હું તમને વારંવાર ખમાવું છું: તમે ક્ષમાવા યોગ્ય છો. હે દેવને વલ્લભ! હવેથી બીજી વખત એવો અપરાધ નહિ કરું. એમ કહી બે હાથ જોડી વારંવાર ખમાવી જે દિશાએથી તે દેવ આવ્યો હતો તે દિશાએ પાછો ગયો. એટલે કામદેવ શ્રાવક ઉપસર્ગ રહીત થતા કાયોત્સર્ગ રૂપ પ્રતિજ્ઞા પારી. ત્યાર ભગવાન મહાવીર દેવ ચંપાનગરી બહાર પૂર્ણભદ્ર વનના મંદિરના બગીચામાં પધાર્યા. તે હકીકત સાંભળીને કામદેવ શ્રાવકે પૌષધવ્રત પાળી શુદ્ધ નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરી, ઘણા મનુષ્યોના પરિવાર સહિત જઈ ભગવાન મહાવીર દેવની સેવા ભક્તિ કરી. ત્યાં ભગવાન

કહી. એ જોઈને એક ઋષિએ ગાયું:

'તેણે બેપગાં જાનવરોનાં શરીર બનાવ્યાં. તેણે ચોપગાં જાનવરોનાં શરીર બનાવ્યાં. એ પુરુષ (પરમાત્મા) પહેલાં પંખીનું રૂપ લઇને એ શરીરોમાં પેઠો. એ પુરુષ જ બધાં શરીરોમાં વસે છે (તે 'પુરિશય'='પુર' એટલે કે શરીરમાં સૂઈ જનાર છે.). વિશ્વમાં એવી કોઈ ચીજ નથી, જેની આસપાસ એ વ્યાપેલો નથી; એવી કોઈ ચીજ નથી, જેમાં તેનો વાસ નથી.' ૧૮

અથર્વણના દીકરા દધ્યંડે આ મધુવિદ્યા બે અશ્વિનદેવોને કહી. એ જોઈને એક ઋષિએ ગાયું:

'આ ઇન્દ્રે જ જુદાંજુદાં રૂપો ધારણ કરેલાં છે. તેને જુદાંજુદાં નામથી વર્ણવી શકાય એટલા માટે આ જુદાંજુદાં રૂપો તેણે લીધાં છે. ઇન્દ્ર માયાને લીધે અનેક રૂપોવાળો દેખાય છે. કેમકે તેના (રથને) હજાર ઘોડા જોડેલા છે.

આ આત્મા છે, તે જ ઘોડા છે. તે દસ છે, તે હજારો છે, તે અનેક છે, તે અનંત છે, તેની ગણતરી થઈ શકે એમ નથી. આ બ્રહ્મ છે તેમાં પહેલાં અને પછી, અંદર અને બહાર એવા ભેદ નથી. આ આત્મા છે, તે જ બ્રહ્મ છે; તે બધું જ જુએ છે. એમ શીખવવામાં આવ્યું છે. ૧૯

પ્રકરણ ૬

[ઉપર જે મધુવિદ્યા કહી તે કયો શિષ્ય કયા ગુરુની પાસેથી શીખ્યો એની યાદી આપી છે.]

હવે ગુરુશિષ્યપરંપરા આપી છે. પૌતિમાષ્યે (આ વિદ્યા) ગૌપવન પાસેથી મેળવી; ગૌપવને પૌતિમાષ્ય પાસેથી; પૌતિમાષ્યે ગૌપવન પાસેથી; ગૌપવને કૌશિક પાસેથી; કૌશિકે કૌંડિન્ય પાસેથી; કૌંડિન્યે શાંડિલ્ય પાસેથી; શાંડિલ્યે કૌશિક અને ગૌતમ પાસેથી. ૧

ભગવાને ધર્મકથા કહી. ધર્મકથા સંપૂર્ણ થઈ રહ્યા બાદ ભગવાન મહાવીરદેવે કામદેવ શ્રાવક પ્રત્યે કહ્યું કે હે કામદેવ શ્રાવક, મધ્ય રાત્રીના સમયને વિશે એક દેવતા તારી પાસે આવ્યો હતો ? તે દેવતા એક મોટું વૈક્રીય પિશાચ રૂપ કરીને અત્યંત કોપી, કપાળે ત્રણ લીટી ચડાવી, એક કાળી ભમર તરવાર દેખાડીને તમને એમ કહેતો હતો કે હે કામદેવ, જો તું ધર્મ નહિ મુકે તો આ તરવારથી તારા શરીરના ખંડોખંડ કરી તુજને અકાળે જીવતરથી રહીત કરીશ ? એમ તે દેવતાના કહેવા છતાં પણ તમારા પરીણામ અચલાયમાન રહ્યા. એમ તે દેવે હાથી સર્પનું રૂપ વિકુર્વ્યું, કુલે ત્રણ ઉપસર્ગ કર્યા. આખરે તે દેવરૂપ વિકુર્વી ક્ષમાપના માગી ગયો. આ વાત સત્ય છે ? જવાબમાં કામદેવે કહ્યું:-હા, પ્રભુ, સત્ય છે. એ ઉપરથી શ્રમણભગવંત મહાવીરદેવે કહ્યું કે હે આર્યો ! જુઓ, આ શ્રાવક-ગૃહસ્થ ઘરમાંહી વસતા થકાં દેવતા મનુષ્ય અને તિર્યંચના કરેલા ઉપસર્ગ સમ્યક પ્રકારે સહન કરે છે, તેની ઈન્દ્ર પણ પ્રશંસા કરે છે. તેથી હે આર્યો ! તમે તો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ છો. દ્વાદશાંગીના ભણનાર સો. માટે દેવતા મનુષ્ય કે તિર્યંચના ઉપસર્ગ સહન કરજો. વિશેષે સહન કરજો એમ ભગવાન મહાવીરદેવે કહ્યું. તે વખતે ઘણા સાધુ સાધ્વીઓએ શ્રમણ ભગવંત મહાવીરદેવનું વચન તહત પ્રમાણ કર્યું.

દેવાણુપ્રિયા ! શ્રાવક તો આવા દૃઢ ધર્મી હોય છે. ઈન્દ્ર તેના વખાણ કરે છે. અરે જેની પ્રશંસા ભગવાન મહાવીર દેવે કરેલી છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ઉપર જેને હાડોહાડ શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હોય છે તેને સમર્થ દેવતાઓ પણ ચલાવી શકતા નથી. એ નિર્ગ્રંથ ધર્મને ખોટો કહેતા નથી. એવા દૃઢધર્મી શ્રાવકનું એક રૂંવાડુ પણ ફરકાવવા કોઈ સમર્થ નથી. પરંતુ અત્યારે તો કોઈ સાધારણ માણસ આવીને કહે કે મુહપતી બાંધવાનું છોડી દો, ધર્મ ખોટો

અધ્યાય ત્રીજો

પ્રકરણ ૧

[યાજ્ઞવલ્કય અને બ્રાહ્મણોના સંવાદ]

વિદેહ દેશના રાજા જનકે યજ્ઞ કર્યો. તેમાં બ્રાહ્મણોને ઘણી દક્ષિણા આપી. ત્યાં કુરુ અને પંચાલ દેશના બ્રાહ્મણો ભેગા થયા હતા. જનકરાજાને જાણવાનું મન થયું કે આ બ્રાહ્મણોમાં સૌથી વિદ્વાન કોણ હશે? તેમણે હજાર ગાયોને વાડામાં પૂરી રાખી. દરેક ગાયનાં શિંગડાં પર દસ દસ સોનામહોરો બંધાવી.

પછી જનકે બ્રાહ્મણોને કહ્યું: 'હે પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! તમારામાંથી જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન સારામાં સારું હોય, તે બ્રાહ્મણ આ ગાયોને હાંકી જાય.' બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. પછી યાજ્ઞવલ્કયે પોતાના શિષ્યને કહ્યું: 'દીકરા સામશ્રવા! આ ગાયોને હાંકી જા.' શિષ્ય ગાયોને હાંકી ગયો. એટલે બ્રાહ્મણો ક્રોધે ભરાયા અને કહેવા લાગ્યા: 'આપણા સહુ કરતાં એ મોટો બ્રહ્મજ્ઞાની છે એમ એ શી રીતે કહી શકે?'

અશ્વલ નામનો જનકનો હોતા (હોમનાર બ્રાહ્મણ) હતો. તેણે પૂછયું: 'હે યાજ્ઞવલ્કય! તમે શું ખરેખર અમારા સહુથી મોટા બ્રહ્મજ્ઞાની છો?'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'સહુથી મોટા જે બ્રહ્મજ્ઞાની હોય તેને તો હું પગે લાગું. મારે તો માત્ર ગાયો જોઈતી હતી.'

[જગતમાં માણસ અનેક વસ્તુઓના તાબામાં છે. તેમાંથી શી રીતે છૂટી શકાય!]

પછી હોતા અશ્વલે યાજ્ઞવલ્કયને સવાલો પૂછવા માંડયા. ૨

છે, સુત્રો ખોટાં છે, તો એવા પણ મનુષ્યો છે કે જે મુહપતીનો ત્યાગ કરે, ઉપાશ્રયે આવવાનું બંધ કરે, સૂત્ર સિદ્ધાંત સાંભળે નહિ, શ્રદ્ધાથી વિમુખ થાય. એવા મૂઢમતિઓને શું ખબર હોય કે શ્રાવક ધર્મ એટલે શું? નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ધર્મ કેમ ખોટો કહેવાય! પરંતુ દેવાણુપ્રિયા, તમે આવા કામદેવ શ્રાવકના દૃષ્ટાંતને જ અનુસરો. ગમે તેવા ઘોરાતિઘોર ઉપસર્ગો મનુષ્ય–દેવ તિર્યંચના આવે તો પણ ધર્મની શ્રદ્ધાથી નહિ ફરતાં–નહી ડગતાં ચલાયમાન થતાં નહિ.

(ઘડીયાળમાં નવના ટકોરા થાય છે.)

તેમાંજ તમારૂં કલ્યાણ છે. એમ સમજી શ્રાવક ધર્મ શ્રદ્ધા સહીત અંગીકાર કરી પ્રવર્તન કરશો તે અનંતાસુખને પામશે.

વ્યાખ્યાન પુરૂં થતાં શ્રોતાજનો સામાયીક પારી પોતપોતાને ઘેર જાય છે. શીવજીભાઇએ પણ સામાયક પારી. તેણે વિચાર્યું કે સુખલાલ શેઠની તબીયત નરમ હતી એટલે ઉપાશ્રયે નહિ આવ્યા હોય, તો હું શરીર સંબંધી કાર્યથી પરવારી બપોરના તેમને ઘેર મળવા જઇશ. એમ નિર્ણય કરી, શીવજીભાઈ પણ પોતાને ઘેર ગયા

પછી અશ્વલે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આ આકાશમાં ચડવા-ની નિસરણી જેવું તો કંઈ દેખાતું નથી. ત્યારે યજ્ઞ કરનાર માણસ કઈ નિસરણી વડે ચડીને સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકે?'

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેઃ 'બ્રહ્મા (યજ્ઞમાં બધા કામની દેખરેખ રાખનાર બ્રાહ્મણ) વડે, મન વડે, ચંદ્ર વડે. મન તે યજ્ઞનો બ્રહ્મા છે. આ જે મન છે, તે ચંદ્રનું જ બીજું રૂપ છે. એ ચંદ્ર તે બ્રહ્મા છે. એ બ્રહ્મા માણસને છોડવે છે—પૂરેપૂરો છોડવે છે.'

આટલી વાત તો મોત વગેરેના તાબામાંથી છૂટી જવા વિષે થઈ. હવે એ યજ્ઞમાં કરેલાં કર્મોથી શું શું મળી શકે તેની વાત આવે છે. ૬

[યજ્ઞમાં કેટલાક વિધિઓ કરવામાં આવે છે તેનું રહસ્ય શું, અને તે વિધિ કરવાથી શું ફળ મળે, તેની વાત હવે પછી આવે છે.]

અશ્વલે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આજે આ યજ્ઞમાં હોતા કેટલી જાતની ઋચાઓનો ઉપયોગ કરશે?'

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેઃ 'ત્રણ જાતની ઋચાઓનો.'

'એ ત્રણ જાત તે કઈ કઈ?'

'યજ્ઞ પહેલાં બોલવાની ઋચાઓ; યજ્ઞ ચાલતો હોય તે વખતે બોલવાની ઋચાઓ; યજ્ઞ પછી સ્તુતિ કરવાને બોલવાની ઋચાઓ.'

'એ વેદમંત્રો વડે તે શું મેળવે છે?'

'જે કંઈ જીવવાળું છે તે બધું.' ૭

પછી અશ્વલે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આજે આ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ કેટલી જાતની આહુતિઓ આપશે?'

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેઃ 'ત્રણ જાતની.'

'એ ત્રણ જાત તે કઈ કઈ?'

પ્રકરણ ૩ જું.

જ્ઞાન-ચર્ચા

સ્થળ : સુખનિવાસ સમય : બપોરના-૧૨

સુખલાલ શેઠ પથરણું પાથરી બાજુમાં હાથનું પડીઆગુ રાખી, સામે મોરપીછાનો સાવરણો રાખી, મુહપતી પથરણા ઉપર રાખી, બે હાથમાં એક પુસ્તકને રાખી, જોર જોરથી રાગ કાઢી ગ્રંથ વાંચી રહ્યા છે.

શીવજી : કેમ મિત્ર ! છો તો કુશળને ?

સુખલાલ: (આશ્ચર્ય સહીત) ઓહોહોહો ! મિત્ર ! ક્યારે આવ્યા ?

શીવજી : મિત્ર, ગઈ રાત્રેજ આવ્યો છું.

સુખલાલ : કેમ મિત્ર ! છે તો કુશળને ?

શીવજી : મિત્ર, સઘળું કુશળ વર્તે છે, પરંતુ આપ ઉપાશ્રયે કેમ નહોતા આવ્યા ? મને એમ થયું કે શેઠની તબીયત નરમ રહેતી હશે.

સુખલાલ : ના મિત્ર, એમ તો કાંઈ નથી. તબીયત તો સારી છે. પરંતુ હમણાં હું ઉપાશ્રયે નથી જતો.

શીવજી : મિત્ર, શું કોઈ સાથે બોલવું થયું છે કે ?

ખલાલ : ના મિત્ર, કોઈ સાથે બોલવું તો થયું નથી.

શીવજી : મિત્ર, ત્યારે ઉપાશ્રયે કેમ જતા નથી ?

'આ શરીરના સંબંધમાં એ સ્તોત્રો તે કયાં કયાં ?'

'પ્રાણવાયુ તે યજ્ઞ પહેલાં ગાવાનું સ્તોત્ર. અપાનવાયુ તે યજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે ગાવાનું સ્તોત્ર. વ્યાન તે યજ્ઞ પછી સ્તુતિ કરવાને ગાવાનું સ્તોત્ર.'

'એ સ્તોત્રો વડે તે શું મેળવે છે ?'

'યજ્ઞ પહેલાં ગાયેલાં સ્તોત્ર વડે તે પૃથ્વી મેળવે છે. યજ્ઞ ચાલતો હોય તે વખતે ગાયેલાં સ્તોત્ર વડે તે અંતરિક્ષ મેળવે છે. યજ્ઞ પછી સ્તુતિ કરવાને ગાયેલાં સ્તોત્ર વડે તે સ્વર્ગ મેળવે છે.'

પછી હોતા અશ્વલ શાંત થઈ ગયો. ૧૦

પ્રકરણ ૨

[શરીરની ઇન્દ્રિયો કઈ કઈ, અને તે શું શું કામ કરે છે, તે બતાવ્યું છે. નીચે 'ગ્રહ' અને 'અતિગ્રહ' એ શબ્દ આવે છે. 'ગ્રહ' એટલે ઇન્દ્રિય અને 'અતિગ્રહ' એટલે ઇન્દ્રિય વડે થનારું કામ.]

પછી જરત્કારુના દીકરા આર્તભાગે પૂછ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! ગ્રહો કેટલા, અને અતિગ્રહો કેટલા ?'

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે: 'આઠ ગ્રહ, અને આઠ અતિગ્રહ.'

'આ જે આઠ ગ્રહ અને આઠ અતિગ્રહ, તે કયા કયા ?'

'પ્રાણવાયુ તે ગ્રહ છે. ને અપાનવાયુરૂપી અતિગ્રહના અંકુશમાં છે; કેમકે અપાનવાયુથી જ ગંધ લેવાય છે. ૨

'વાણી તે ગ્રહ છે. ને નામરૂપી અતિગ્રહના અંકુશમાં છે; કેમકે વાણી વડે જ નામો બોલાય છે. ૩

'જીભ તે ગ્રહ છે. ને સ્વાદરૂપી અતિગ્રહના અંકુશમાં છે; કેમકે જીભ વડે જ સ્વાદ લેવાય છે. ૪

સુખલાલ : મિત્ર, હમણાં મેં પરિવર્તન કર્યું છે.

શીવજી : મિત્ર, આપે શું પરિવર્તન કર્યું છે?

સુખલાલ : મિત્ર, સાંભળો. મુહપતીનો મેં ત્યાગ કર્યો છે, એટલે મુખ ઉપર મુહપતી બાંધી પુસ્તકને હું વાંચતો નથી. તેમજ ધાર્મિક ક્રિયા કરતી વખતે તેમજ તે સમયે બોલતી વખતે પણ મુહપતી મુખ ઉપર બાંધતો નથી.

શીવજી : મિત્ર, આપ શું સામાયીકમાં છો ?

સુખલાલ : મિત્ર, આપને જેમ માનવું હોય તેમ માનો, સામાયીક બાંધી છે એવું કાંઈ ખાસ નથી. પરંતુ સ્હેજ આત્માના ભાવમાં બેઠો છું.

શીવજી : મિત્ર, આમ કેમ બોલો છો? આત્માના ભાવમાં બેઠો છું, એમ કહી ગુઢાર્થમાં આપ શું કહેવા માગો છો?

સુખલાલ : મિત્ર, સાંભળો, આત્માના ભાવમાં બેસવું એટલે આત્મજ્ઞાનનું પુસ્તક વાંચવું, કૃપાળુ દેવનું નામ લેવું, મિત્ર, આત્મજ્ઞાનની તો બલીહારી છે.

શીવજી : વાહ મિત્ર! આપ, શું આત્મજ્ઞાનનું પુસ્તક વાંચો છો!

સુખલાલ : હા મિત્ર, આ આત્મજ્ઞાનનું જ પુસ્તક છે અને તે કૃપાળુ દેવનું જ છે.

શીવજી : મિત્ર, આગમ બત્રીસી માંહેનું કયું સિદ્ધાંત છે !

સુખલાલ : [illegible] મિત્ર, આ કોઈ સિદ્ધાંત નથી પરંતુ સિદ્ધાંતથી પણ વધી [illegible] તેવું છે એ બત્રીસ સિદ્ધાંતમાં તો કાંઈ નથી. અને તેથી જ આ ગ્રંથના [illegible] મેં કાંઈક જીવન દીશા પરિવર્તન કરી [illegible] છે

શીવજી : મિત્ર, એ કયો ગ્રંથ છે?

સુખલાલ : મિત્ર, એ ગ્રંથનું નામ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' છે.

શીવજી : અરેરેરે ! મિત્ર, એના [illegible] નથી.

લોક (જગત) મેળવે છે, જેને અંત નથી, ને જ્યાં ગયા પછી પાછું આવવું પડતું નથી.' ૧૨

આર્તભાગે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! જ્યારે મરેલા માણસની વાણી અગ્નિમાં મળી જાય છે, પ્રાણ પવનમાં મળી જાય છે, આંખ સૂરજમાં મળી જાય છે, મન ચંદ્રમાં, કાન દિશાઓમાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, શરીર પરના વાળ છોડવા ને વેલાઓમાં અને માથાના વાળ ઝાડમાં લય પામે છે અને લોહી તથા વીર્ય પાણીમાં ભળી જાય છે, ત્યારે એ માણસનું પોતાનું શું થાય છે?'

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે: 'હે આર્તભાગ! ભાઈ, મારો હાથ ઝાલો. આપણે એકલા એની ચર્ચા કરીશું. એની ચર્ચા આટલા બધા માણસોની વચ્ચે ન થઈ શકે.' તેમણે બહાર જઈને વાતો કરી. તેમણે કર્મની જ વાતો કરી, કર્મની જ પ્રશંસા કરી. સારું કામ કરવાથી માણસ સારો થાય છે; નઠારું કામ કરવાથી નઠારો થાય છે. પછી જરત્કારુનો દીકરો આર્તભાગ શાંત થઈ ગયો. ૧૩

પ્રકરણ ૩

[અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારા માણસો મરી ગયા પછી ક્યાં જાય છે એ સવાલનો જવાબ આપ્યો છે.]

પછી લાહ્યના દીકરા ભુજ્યુએ પૂછ્યું: "હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! અમે વિદ્યાર્થી તરીકે મદ્રદેશમાં ફરતા હતા. ફરતાં ફરતાં કપિગોત્રના પતંચલને ઘેર પહોંચ્યા. તેની છોકરીને ગંધર્વ વળગેલો હતો. તેને અમે પૂછ્યું: 'તું કોણ છે?' તેણે કહ્યું: 'હું અંગિરસ ગોત્રનો સુધન્વા છું.' અમે જ્યારે એને ધરતીના છેડા વિષે સવાલ પૂછતા હતા, ત્યારે અમે એને પૂછેલું: 'પરિક્ષિતના વંશજો-

સુખલાલ : મિત્ર, એમાં કાંઈ નથી એમ આપ શા ઉપરથી કહો છો ? શું આપ એ ગ્રંથકર્તાને જાણો છો ?

શીવજી : હા મિત્ર, સાંભળ. એ ગ્રંથકર્તા વવાણીઆના રહીશ મરહુમ કવિ રાયચંદ છે.

સુખલાલ : મિત્ર, આપે એ ગ્રંથ વાંચેલ છે ?

શીવજી : હા મિત્ર, મેં ગ્રંથના તમામ પત્રો વાંચેલ છે અને હું અનુભવથી ભારપૂર્વક જણાવું છું કે સિદ્ધાંત છોડીને ગ્રંથ વાંચવાથી બુદ્ધિમાં ફેર થઈ જાય છે. અને સિદ્ધાંત વાંચવાથી જેટલો આનંદ આવે તેટલો આનંદ ગ્રંથથી ન જ આવે. સિદ્ધાંતમાં અનંતજ્ઞાની તીર્થંકર દેવના વચનામૃતો હોય છે, જ્યારે ગ્રંથમાં ગ્રંથકર્તાની બુદ્ધિ અનુસાર ગ્રંથકર્તાને યોગ્ય લાગતું લખાણ હોય છે, વળી ગ્રંથમાં પોતાના મતને પોષવા મનસ્વી પ્રચાર કાર્ય કરેલ હોય છે. મિત્ર, અમૃતસાગરને છોડી નાના એવા ગંદા ખાબોચીયાના પાણીનો કયો સુજ્ઞ જન આશ્રય લ્યે !

શીવજી : મિત્ર, આમ ગ્રંથ ઉપર કેમ બહુ ટીકા કરો છો ?

સુખલાલ : મિત્ર, હું કાંઈ ટીકા કરતો નથી. પરંતુ સત્ય હકીકત મને જે સમજાયેલ છે અને અનુભવ થયેલ છે, તે વાત જ જણાવી રહ્યો છું. શું આપ એ ગ્રંથ વાંચી ગયા કે ?

સુખલાલ : મિત્ર, વાંચું છું પરંતુ સમજતો નથી.

શીવજી : મિત્ર, તમે જે કહો છો તે સત્ય છે. તેમાં સમજાય તેવું કાંઈ નથી અને વિરોધાભાસ ખુબ આવે છે. તેથીજ આવા પુસ્તકો વાંચવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે તેવી માન્યતા કરવી એ એક ભ્રમણા અને અજ્ઞાન છે.

સુખલાલ : મિત્ર, આ ગ્રંથના કેટલાક પત્રોમાં × × × × × આવી રીતે ચોકડી કરી છે તેનું શું કારણ હશે ?

અંતરમાં આત્મારૂપે વસે છે, તે બ્રહ્મને વિષે મને સમજાવો.'

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'આ જે તમારો આત્મા છે, તે જ સહુનાં અંતરમાં વસે છે.'

'હે યાજ્ઞવલ્કય! કયો આત્મા સહુનાં અંતરમાં વસે છે?'

'પ્રાણવાયુ વાટે શ્વાસ લેનારો જે તમારો આત્મા છે, તે સહુનાં અંતરમાં વસે છે. અપાનવાયુ વાટે નીચે સરનારો જે તમારો આત્મા છે, તે સહુનાં અંતરમાં વસે છે. વ્યાનવાયુ વાટે શરીરમાં વ્યાપી રહેલો જે તમારો આત્મા છે, તે સહુનાં અંતરમાં વસે છે. ઉદાનવાયુ વાટે શ્વાસ બહાર કાઢનારો જે તમારો આત્મા છે, તે સહુનાં અંતરમાં વસે છે. આ તમારો આત્મા સહુનાં અંતરમાં વસે છે.' ૧

ચક્રનો દીકરો ઉષસ્ત બોલ્યો: "જેમ કોઈ માણસ કહે કે, 'ઘોડો આવો છે, ગાય આવી છે,' તેમ તમે મને આ વાત સમજાવી. પણ મને તો જે બ્રહ્મ આપણી નજર સામે છે, નજરથી દૂર નથી, અને જે સહુનાં અંતરમાં આત્મારૂપે વસે છે, તેને વિષે સમજાવો."

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'આ જે તમારો આત્મા છે, તે જ સહુનાં અંતરમાં વસે છે.'

'હે યાજ્ઞવલ્કય! સહુનાં અંતરમાં કોણ વસે છે?'

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'જે આંખનો જોનારો છે, તેને તમે જોઈ નહિ શકો. જે કાનનો સાંભળનારો છે, તેને તમે સાંભળી નહિ શકો. જે મનનો વિચારનારો છે, તેનો તમે વિચાર નહિ કરી શકો. જે જ્ઞાનનો જાણનારો છે, તેને તમે જાણી નહિ શકો. એવો જે તમારો આત્મા છે, તે જ સહુનાં અંતરમાં વસે છે. તેના સિવાયનું બધું નાશવંત છે.'

એ સાંભળીને ચક્રના ગોત્રનો ઉષસ્ત શાન્ત થઈ ગયો. ૨

શીવજી : મિત્ર, આપની શંકા વ્યાજબી છે. આ ગ્રંથમાં મરહુમ કવિ રાયચંદના અર્ધા–અધુરા પત્રો ગોઠવી તેનો પ્રચાર કરેલ છે, કેટલીક જગ્યોએ × × × × આવી નિશાનીઓ મુકી અર્ધદગ્ધ સંશયાત્મક હકીકતોનું વાતાવરણ જમાવવામાં આવ્યું છે.

સુખલાલ : મિત્ર, એમાં શું ? આત્મજ્ઞાન તેથી કાંઈ ઓછું થાય કે?

શીવજી : મિત્ર અસ્મીતાના ઉદ્ગારો જે પુસ્તકમાં હોય તે પુસ્તકથી આત્મજ્ઞાન થાય તેમ માનવું મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. કારણ કે અહંપદ હોય ત્યાં જ્ઞાન હોયજ નહિ, અને તેવા પુસ્તકથી આત્મજ્ઞાન થાયજ નહિ.

સુખલાલ : મિત્ર આપે અગાસ જોયું છે ? કેવો સુંદર આશ્રમ ! મિત્ર, આત્મજ્ઞાની બનો અને આ ક્ષણભંગુર જીવનમાં સુખનો લહાવો લ્યો.

શીવજી : મિત્ર, મેં અગાસ જોયેલ છે. આશ્રમ જોયેલ છે. આપને સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો સત્ય હકીકત જણાવું.

સુખલાલ : મિત્ર, અગાસના આશ્રમ સંબંધમાં સત્ય હકીકત મને જણાવો.

શીવજી : મિત્ર, સાંભળો. અગાસ એ ખંભાત બંદરની નજીકમાં આવેલ છે. અગાસમાં વિ. સં. ૧૯૮૧માં સનાતન જૈન ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ સ્થપાયું. ત્યાં આગળ દેરાસરમાં પ્રથમ માળે શ્રીમાન્ મુનિપુંગવ જૈન [illegible] વાળાની પાંચ પાષાણ પ્રતિમાઓ [illegible] આવી છે [illegible] જૈન [illegible] [illegible] દેરાસરની નીચેના [illegible] [illegible] પ્રતિમા [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]

એ સાંભળીને કૌષીતકિ ગોત્રનો કહોલ શાન્ત થઈ ગયો. ૨

પ્રકરણ ૬

[વિશ્વની બધી વસ્તુઓ એકબીજામાં તાણાવાણાની પેઠે કેવી ભળી ગયેલી છે તે સમજાવ્યું છે.]

પછી વચક્નુની દીકરી ગાર્ગીએ એમને પૂછ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્કય! વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે બધું જો તાણાવાણાની પેઠે પાણીમાં વણાઈ ગયેલું હોય, તો પછી પાણી તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલું છે?'

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'વાયુમાં, હે ગાર્ગી.'

'વાયુ તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'અંતરિક્ષલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'અંતરિક્ષલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'ગંધર્વલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'ગંધર્વલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'સૂર્યલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'સૂર્યલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'ચંદ્રલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'ચંદ્રલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'નક્ષત્રલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'નક્ષત્રલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'દેવલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'દેવલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?

'ઇન્દ્રલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'ઇન્દ્રલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

'પ્રજાપતિલોકમાં, હે ગાર્ગી.'

'પ્રજાપતિલોક તાણાવાણાની પેઠે શામાં વણાઈ ગયેલો છે?'

દીવા ઉતારાય છે. અને આશ્રમમાંજ બ્રહ્મચારીયો ઉપરાંત બ્રહ્મચારિણીઓ રખાય છે.

સુખલાલ : મિત્ર, આ આશ્રમ જોતાં આપનું શું માનવું થયું ?

શીવજી : મિત્ર, આ આશ્રમ જોઈને એક જૈન તરીકે મારે કહેવું પડે છે કે અધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ હંમેશાં જૈન શાસનમાં ખળભળાટ મચાવે છે. અને આશ્રમના રીતરિવાજ જૈન શાસ્ત્રની દ્દષ્ટિએ જોતાં જૈન સમાજમાં કલંક સમાન છે. મરહુમ કવિ રાયચંદ જે અસ્મીતાના ઉદ્દગારો ફેંકવાવાળા જૈન સમાજમાં એક નવું પાખંડ ઉભું કરનાર એવા સંસારી ગૃહસ્થ વ્યક્તીની અહીં તીર્થંકરની માફક પૂજા થાય છે. અને તેમાં બીચારા ભોળા અજ્ઞાન આત્માઓ ફસાય છે. તે ખરેખર દીલગીર થવા જેવું છે. જૈન સમાજના ત્રણે ફીરકાવાળાઓએ એકત્ર થઈ આ સંબંધી પ્રચંડ વિરોધ ઉઠાવવાની ખાસ આવશ્યક્તા છે. અગાસની આજુબાજુના ગામોના સંઘોએ એકત્ર થઇ પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં આ ભયંકર ચેપી રોગનો સડો ફેલાતો અટકે તેવો તાત્કાળીક પ્રબંધ કરવાની ખાસ જરૂરત છે. ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં કવિ રાયચંદના મતાનુયાયીઓ હોય તે તે સ્થળોના આગેવાન સંઘપતિઓએ ઉપાશ્રયમાં જૈન શાસનમાં વિરોધ જગાડનારા પુસ્તકો દાખલ ન થાય તેવો સખ્ત પ્રબંધ કરવાની ખાસ જરૂર છે. કવિ રાયચંદના અજ્ઞાનના ભર્યાં અહંકારી લખાણનું ખંડન કરનારા પુસ્તકો સ્થળે સ્થળે મોકલી, પ્રચાર કરવાની, અગાસમાં ચાલતી તેની પૂજા જેવી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિની પત્રિકાઓ તૈયાર કરી સ્થળે સ્થળે પહોંચાડવાની, અને પ્રચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. અને જૈન સંપ્રદાયના ધુરંધર આચાર્યોએ તથા વિદ્વાન શ્રાવકોએ શ્રીમદ્દના અજ્ઞાનતા ભર્યાં ગ્રંથો ઉપર શાસ્ત્રાનુસાર ભાષણ કરી, જૈન સમાજને સત્ય રસ્તે દોરવા બહુ

હોય, જે માણસ એ દોરાને અને આ અંતર્યામીને જાણે
, તે માણસ બ્રહ્મને જાણે છે, જગતને જાણે છે, દેવોને જાણે છે,
દોને જાણે છે, પ્રાણીઓને જાણે છે, આત્માને જાણે છે, તે
બધું જ જાણે છે.' પછી ગંધર્વે એ બધું સમજાવ્યું. તેથી હું
એ જાણું છું. હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! તમે જો એ દોરાને અને એ અંત-
ર્યામીને નહિ જાણતા હો, અને છતાં બ્રહ્મજ્ઞાનીને આપવાની ગાયો
હાંકી જતા હશો, તો તમારું માથું ઊડીને નીચે પડશે.”

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'હે ગૌતમ! હું એ દોરાને અને એ અંતર્યામીને જાણું છું.'

ઉદ્દાલક કહે: "'હું જાણું છું, હું જાણું છું,' એમ તો કોઈ પણ માણસ કહી શકે. માટે તમે શું જાણો છો તે કહી બતાવો." ૧

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'હે ગૌતમ! એ દોરો તે વાયુ છે. હે ગૌતમ! વાયુરૂપી દોરા વડે આ લોક, પરલોક અને બધાં પ્રાણીઓ પરોવાઈ રહેલાં છે. તેથી, હે ગૌતમ! માણસ મરી જાય છે ત્યારે કહે છે કે તેનાં અંગોના બંધ વછૂટી ગયા. કેમકે, હે ગૌતમ! વાયુરૂપી દોરા વડે જ તે ભેગાં પરોવાયેલાં રહે છે.'

ઉદ્દાલકે કહ્યું: 'એ વાત બરાબર છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય, હવે અંતર્યામીને વિષે કહો.' ૨

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે: 'જે પૃથ્વીની અંદર રહે છે છતાં પૃથ્વીથી અળગો છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; ને અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૩

'જે પાણીની અંદર રહે છે છતાં પાણીથી અળગો છે, જેને પાણી જાણતું નથી, પાણી જેનું શરીર છે, જે પાણીની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૪

સુખલાલ : મિત્ર, મેં સાંભળ્યું છે કે-અગાસમાં આશ્રમવા
મુમુક્ષુઓ જ્ઞાનચર્ચા કરી શકે તેવા છે.

શિવજી : મિત્ર, આપની માન્યતા અસ્થાને છે. આશ્ર
વાસીઓ એવા કોઈ પંડિત કે શાસ્ત્રવેત્તા નથી. તેઓ સામા
[illegible]ન બહુ ભોળા છે. અને તેમને એવું જ ઠસાવી દેવામાં આ
કે રાજચન્દ્ર સિવાય અન્ય કોઈનો પણ ઉપદેશ સાંભળવો ન
[illegible] રાજચન્દ્રે કહેલાથી વિરુદ્ધ કહેનાર ખોટા છે, એવી જડ
[illegible]મ જડી દેવામાં આવી છે. જ્ઞાનચર્ચા કોઈ કર
મધ્યસ્થ વૃત્તિ કદી જ્ઞાનચર્ચા કરવા માગતા જ નથી

ચંદ્ર અને તારા જેનું શરીર છે, જે ચંદ્ર અને તારાઓની અંદર રહ્યો રહ્યો તેમને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૧૧

'જે આકાશની અંદર રહે છે છતાં આકાશથી અળગો છે, જેને આકાશ જાણતું નથી, આકાશ જેનું શરીર છે, જે આકાશની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૧૨

'જે અંધારાની અંદર રહે છે છતાં અંધારાથી અળગો છે. જેને અંધારું જાણતું નથી, અંધારું જેનું શરીર છે, જે અંધારાની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૧૩

'જે તેજની અંદર રહે છે છતાં તેજથી અળગો છે, જેને તેજ જાણતું નથી, તેજ જેનું શરીર છે, જે તેજની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે.

'આટલું તો એનું વર્ણન દેવોને અંગે થયું. હવે પ્રાણીઓને અંગે એનું વર્ણન આપું. ૧૪

'જે બધાં પ્રાણીઓની અંદર રહે છે છતાં બધાં પ્રાણીઓથી અળગો છે, જેને બધાં પ્રાણીઓ જાણતાં નથી, બધાં પ્રાણીઓ જેનું શરીર છે, જે બધાં પ્રાણીઓની અંદર રહ્યો રહ્યો તેમને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે.

આટલું તો એનું વર્ણન પ્રાણીઓને અંગે થયું. હવે શરીરને અંગે એનું વર્ણન આપું. ૧૫

'જે પ્રાણની અંદર રહે છે છતાં પ્રાણથી અળગો છે, જેને પ્રાણ જાણતો નથી, પ્રાણ જેનું શરીર છે, જે પ્રાણની અંદર

ચુંકવું, અને ગાદી-તકીયા રાખવા. આવા ગુરૂને ગુરૂ તરીકે માનવા, એથી જ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આશ્રમવાસીયો યા તો દંભ સેવતા મુમુક્ષુઓ " શ્રી મહાવીર "નો ધર્મ સમજ્યા જ નથી. સૂત્ર સિદ્ધાંત આ આશ્રમમાં વંચાતા નથી. પરંતુ મુખ્યત્વે " શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "નો ગ્રંથ તેમના હૃદયમાં એક મહાન આગમ તરીકે મનાય છે. મહાવીરનું તત્વજ્ઞાન સમજાવે તેવો કોઈ વિદ્વાન ત્યાં આગળ નથી. અન્યથા આવું પાખંડ મહાવીરના નામે કેમ ચાલે!

સુખલાલ : મિત્ર, આપની હકીકત સાંભળી. પરંતુ " શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર "ના ગ્રંથમાં અસ્મીતા અને વિરોધાભાસ આવે છે, એ આપ મને બતાવી શકશો કે ?

શિવજી : મિત્ર, ઘણી જ ખુશીથી. ' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર 'ના ગ્રંથ ઉપર અવલોકન કરતું એક સાધારણ કાવ્ય આપની ઇચ્છા હોય તો સંભળાવું.

સુખલાલ : મિત્ર, સંભળાવો. એ કાવ્ય સાંભળવાની મારી તીવ્ર ઉત્કંઠા છે.

શિવજી : (શિવજીભાઈ સુખલાલ શેઠને અત્રે કાવ્ય સંભળાવે છે.)

રાજચંદના પત્ર વાંચતાં, એક મુનિને મેં દેખ્યાં;
કવિ પંથનો ગ્રંથ વાંચવા, વિચાર મનમાં ત્યાં કીધા,
અસ્મીતાના ઉદ્ગારો જે, પુસ્તકમાં નજરે આવ્યા;
સુજ્ઞ જનોની સન્મુખ થોડાં, વાકયોને અત્રે આપ્યાં.

ભાવાર્થઃ—મર્હુમ કવિ રાયચંદના પત્રો વાંચતાં એક સાધુને દેખવાથી કવિ પંથનો ગ્રંથ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર) વાંચવાના વિચાર તેજ સ્થળે મનમાં કર્યો અને એ કવિ પંથનો ગ્રંથ વાંચતાં તટસ્થ અવલોકન કરતાં તે ગ્રંથમાં અસ્મીતાના અર્થાત અહંપદના

ચંદ્ર અને તારા જેનું શરીર છે, જે ચંદ્ર અને તારાઓની અંદર રહ્યો રહ્યો તેમને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૧૧

'જે આકાશની અંદર રહે છે છતાં આકાશથી અળગો છે, જેને આકાશ જાણતું નથી, આકાશ જેનું શરીર છે, જે આકાશની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૧૨

'જે અંધારાની અંદર રહે છે છતાં અંધારાથી અળગો છે. જેને અંધારું જાણતું નથી, અંધારું જેનું શરીર છે, જે અંધારાની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. ૧૩

'જે તેજની અંદર રહે છે છતાં તેજથી અળગો છે, જેને તેજ જાણતું નથી, તેજ જેનું શરીર છે, જે તેજની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે.

'આટલું તો એનું વર્ણન દેવોને અંગે થયું. હવે પ્રાણીઓને અંગે એનું વર્ણન આપું. ૧૪

'જે બધાં પ્રાણીઓની અંદર રહે છે છતાં બધાં પ્રાણીઓથી અળગો છે, જેને બધાં પ્રાણીઓ જાણતાં નથી, બધાં પ્રાણીઓ જેનું શરીર છે, જે બધાં પ્રાણીઓની અંદર રહ્યો રહ્યો તેમને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે.

આટલું તો એનું વર્ણન પ્રાણીઓને અંગે થયું. હવે શરીરને અંગે એનું વર્ણન આપું. ૧૫

'જે પ્રાણની અંદર રહે છે છતાં પ્રાણથી અળગો છે, જેને પ્રાણ જાણતો નથી, પ્રાણ જેનું શરીર છે, જે પ્રાણની અંદર

જે ઉદ્‌ગારો નજરે આવ્યા. તે માંહેના થોડા વાક્યો આપ સુજ્ઞ જનોની સમક્ષ મૂકયાં છે.

તીર્થંકર જે સમજ્યા પામ્યાં, પંચમ કાળે કરી શકીયે,
આવો નિર્ણય ઘણા વખતથી, કરીયો તે તમને કહીયે.
પરમશ્રુત આદિ જે ગુણો, એમ વિશે એમ ભાસે છે,
તીર્થંકરના કરવા મુજબ, કરવાની મુજ ઈચ્છા છે.

ભાવાર્થઃ—મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે-આ પંચમ કાળમાં તીર્થંકર જે સમજ્યા હતા અને પામ્યા હતા તે કરી શકાય છે. અને આવો નિર્ણય મેં ઘણા વખતથી કર્યો છે. તે તમોને કહું છું. પરમશ્રુત આદિ ગુણો મારામાં છે એમ મને દષ્ટિગોચર થાય છે. અને તીર્થંકરના કરવા મુજબ કરવાની મારી ઈચ્છા છે.

સુખલાલ: મિત્ર, "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" ગ્રંથમાં આવું લખાણ હોય, તે હું માની શકતો નથી.

શિવજી: મિત્ર, આપને ખાસ ખાત્રી કરવી હોય તો આપ "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" ગ્રંથનું પા. ૨૫૭ જુઓ. આપને સત્ય હકીકતનો ખ્યાલ આવશે.

સુખલાલ: હા, શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રંથમાંથી પા. ૨૫૭ મેં કાઢી જોયું છે.

"તીર્થંકર જે સમજ્યા તે અને પામ્યા તે . . . આ કાળમાં ન સમજી શકે અથવા ન પામી શકે તેવું નથી. આ નિર્ણય ઘણા વખત થયાં કરી રાખ્યો છે. ....પરંતુ તીર્થંકરે કર્યું એમ જ કરવા ઈચ્છા છે." ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

મિત્ર, આપનું કહેવું સાચું જ છે.

શિવજી: મિત્ર, [illegible] તીર્થંકર [illegible]

'જે વીર્યની અંદર રહે છે છતાં વીર્યથી જુદો છે, જેને વીર્ય જાણતું નથી, વીર્ય જેનું શરીર છે, જે વીર્યની અંદર રહ્યો રહ્યો તેને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે.

'એ આત્મા સહુને જુએ છે, પણ તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી. તે સહુને સાંભળે છે, પણ તેને કોઈ સાંભળી શકતું નથી. તે સહુનો વિચાર કરે છે, પણ તેનો વિચાર કોઈ કરી શકતું નથી. તે સહુને જાણે છે, પણ તેને કોઈ જાણી શકતું નથી. એના વિના બીજો કોઈ જોનારો નથી; એના વિના બીજો કોઈ સાંભળનારો નથી; એના વિના બીજો કોઈ વિચારનારો નથી; એના વિના બીજો કોઈ જાણનારો નથી. તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે. તેના સિવાય બીજું બધું નાશવંત છે.'

એ સાંભળીને અરુણનો દીકરો ઉદ્દાલક શાંત થઈ ગયો. ૨૩

પ્રકરણ ૮

[અક્ષર એટલે અવિનાશી; એટલે કે જેનો નાશ કદી થતો નથી તે બ્રહ્મ. એ બ્રહ્મની આજ્ઞાથી જ આખું વિશ્વ અચળ નિયમ અનુસાર ચાલે છે.]

પછી વચક્નુની દીકરી ગાર્ગી બોલી: 'હે પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! હું યાજ્ઞવલ્ક્યને બે સવાલ પૂછીશ. એના જવાબ જો એ મને દેશે, તો તમારામાંથી કોઈ પણ એમને બ્રહ્મ વિષેની ચર્ચામાં હરાવી નહિ શકે.'

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'હે ગાર્ગી! પૂછ.' ૧

ગાર્ગી બોલી: 'જેમ કાશી અથવા વિદેહના કોઈ લડવૈયાનો દીકરો ધનુષ ચડાવીને, અને દુશ્મનને વીંધનારાં બે બાણ હાથમાં લઈને, સામે ઊભો રહે, તેમ બે સવાલ લઈને હું

છે, આ પાંચમા આરામાં તીર્થંકર ભગવાન જે ચોથા આરામાં કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન પામેલા તે પામી શકાય છે. અને સર્વજ્ઞ થઈ શકાય છે. અને મારામાં પરમશ્રુત ઈત્યાદિ જ્ઞાન છે. અને તીર્થંકરના કરવા મુજબ હું કરવાની ધગશ રાખું છું. આવું અજ્ઞાનતા ભર્યું લખાણ લખનાર વ્યક્તિના ઉદ્‌ગારો અસ્મીતાના કહેવાય કે નહિ?

સુખલાલ: મિત્ર, જૈન દર્શનમાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ઈત્યાદિ દસ બોલ વિચ્છેદ ગયા છે. એમ સૂત્ર કથન છે. છતાં આમ કેમ લખાયું હશે?

શિવજી: મિત્ર, આપની વાત તદ્દન સત્ય છે. જૈન દર્શનમાં દસ બોલ વિચ્છેદ ગયાનું કથન છે. અને ભગવાન મહાવીર દેવના જ્ઞાનમાં-ઉપયોગમાં જે ભાસ્યું તે સ્પષ્ટપણે ઉપદેશેલ છે. છતાં પણ જ્ઞાની પુરૂષોના વાક્યોને નહિ માનતાં, સૂત્ર કથન નહિ સમજતાં કેવળ પોતાનું પાગલપણું બતાવ્યું છે. તીર્થંકરદેવ એટલે શું? જન્મ સાથેજ જેઓ ત્રણ જ્ઞાન સાથે લાવે છે. શું શ્રીમદ્‌ને એવું એક પણ જ્ઞાન હતું કે? તીર્થંકર દેવ તો કેવળ જ્ઞાન પામ્યા હતા. શું શ્રીમદ્‌ને કેવળ જ્ઞાન થયું હતું કે? તીર્થંકર દેવ જ્યાં બીરાજતા ત્યાં સમોવસરણ થતું. શું શ્રીમદ્ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં સમો-વસરણ થતું કે? પોતાનામાં પરમશ્રુત જ્ઞાન છે. તીર્થંકરના કરવા મુજબ કરવાની ઇચ્છા છે. આવું અજ્ઞાનયુક્ત વાતોનું વાતાવરણ અજ્ઞાનીઓ સમક્ષ શ્રીમદે ખડુ કરી દીધું ને એજ કારણે કે શ્રી તીર્થંકર દેવની માફક પૂજાવાની દુઃલાલસાએ.

સુખલાલ: મિત્ર, આ હકીકત સાંભળી હું ઘણોજ વિસ્મય થાઉ છું. આપ આપનું કાવ્ય આગળ ચલાવો.

શીવજી: મહાન પુરૂષે માર્ગ પ્રકાશ્યો, આત્મા તે તો જાણે છે.
જેમ બધા ઉપાધીવાળા, પ્રભુ પ્રતાપે થાયે છે

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'હે ગાર્ગી! જેની અંદર આકાશ તાણા-વાણાની પેઠે વણાયેલું છે; તેને બ્રાહ્મણો 'અક્ષર' (અવિનાશી બ્રહ્મ) કહે છે. તે જાડું નથી, ઝીણું નથી, ટૂંકું નથી, લાંબું નથી, રાતું નથી, પ્રવાહી નથી, છાયાવાળું નથી, અંધારાવાળું નથી, પવનવાળું નથી, આકાશવાળું નથી, કશાથી લેપાય એવું નથી; તેને સ્વાદ નથી, ગંધ નથી, આંખ નથી, કાન નથી, વાચા નથી, તેજ નથી, પ્રાણ નથી, મુખ નથી, માપ નથી; તેનામાં અંદર અને બહાર એવા ભેદ નથી. તે કંઈ ખાતું નથી; તેને કોઈ ખાતું નથી. ૮

'હે ગાર્ગી! આ અક્ષર(અવિનાશી બ્રહ્મ)ની આજ્ઞાથી સૂર્ય અને ચંદ્ર પોતપોતાને ઠેકાણે સ્થિર રહે છે. હે ગાર્ગી! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી આકાશ અને પૃથ્વી પોતપોતાને ઠેકાણે સ્થિર રહે છે. હે ગાર્ગી! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી ક્ષણો, ઘડીઓ, દિવસ, રાત, પખવાડિયાં, મહિના, ઋતુઓ અને વરસો પોતપોતાના નિયમિત ક્રમ પ્રમાણે ચાલે છે. હે ગાર્ગી! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી શ્વેત પર્વતોમાંથી કેટલીક નદીઓ પૂર્વ દિશાએ, કેટલીક પશ્ચિમ દિશાએ, અને કેટલીક બીજી દિશાઓ-માં વહે છે. હે ગાર્ગી! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી માણસો દાન કરનારનાં વખાણ કરે છે, દેવો યજ્ઞ કરનારનાં વખાણ કરે છે, પિતૃઓ પિતૃયજ્ઞનાં વખાણ કરે છે. ૯

'હે ગાર્ગી! જે માણસ આ અક્ષરને જાણ્યા વિના આ જગતમાં હજારો વરસ સુધી હોમ કરે છે, પૂજા કરે છે, તપ કરે છે, તેનાં એ હોમ, પૂજા ને તપ ખૂટી ગયા વિના રહેતાં નથી. હે ગાર્ગી! જે માણસ આ અક્ષરને જાણ્યા વિના આ જગતમાંથી ચાલ્યો જાય છે, તે કૃપણ છે, દયાને પાત્ર છે. પણ, હે ગાર્ગી! જે માણસ આ અક્ષરને(બ્રહ્મને) જાણીને આ જગત-માંથી ચાલ્યો જાય છે, તે ખરો બ્રાહ્મણ છે. ૧૦

વેદોદય ચાહીને રાખે, પરમેશ્વર પંચમકાળે;
પરમારથની વર્ષારૂતુ, પ્રભુ ઈચ્છા નહિ આ કાળે.

ભાવાર્થ : મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે; મહાન પુરૂષો જ માર્ગ પ્રકાશે છે. એ વાત હું સારી રીતે જાણું છું. અર્થાત્ હું એક મહાન પુરૂષ છું. અને માર્ગ પ્રકાશી શકું તેમ છું. પરંતુ પ્રભુના પ્રતાપથી બધા ઉપાધીવાળા જોગ થાય છે. અને પરમેશ્વર આ પંચમ કાળમાં ચાહીને વેદોદય રાખે છે. અને પરમાર્થની વર્ષારૂતુ થવા દેવાની આ કાળમાં પરમેશ્વરની ઈચ્છા નહિ હોય એમ લાગે છે.

સુખલાલ : મિત્ર, પરમેશ્વરને શ્રીમદ્ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હશે કે !

ચીવણજી : મિત્ર, સાંભળો. જૈન દર્શનના તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ જરૂર કહેશે કે આવું અજ્ઞાન લખાણ કોઈ જૈન દર્શની કરે જ નહિ. મરહુમ કવિ રાયચંદની પુજાવાની લાલસાનું પ્રમાણ અને તેના દંભની હદનું માપ નીકળી શકે તેમ નથી. વેદોદયનો નાશ ક્યારે અને કોને થાય એનું પણ જ્ઞાન હોય તેમ જણાતું નથ. વેદોદયમાં મગ્ન રહેલ હોવા છતાં પોતામાં રહેલ વેદોદયને પોતામાં ચાહીને રાખવાનો આરોપ પરમેશ્વર ઉપર ઢોળવાની મૂર્ખાઈ [illegible] કરે ' પરમેશ્વર ને પ્રાણીઓને પાપમાંથી ક્યારે કે [illegible] પંચમ કાળમાં પરમાર્થની વર્ષારૂતુ થવા દેવાની તેમની [illegible] છે. એમ [illegible] શ્રીમદ્ પોતાના પરમેશ્વર ઉપર [illegible] [illegible] છે [illegible]

'તેત્રીસ.'

'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! એ તો સમજ્યો; પણ ખરેખર દેવ કેટલા?'

'ત્રણ.'

'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! એ તો સમજ્યો; પણ ખરેખર દેવ કેટલા?'

'બે.'

'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! એ તો સમજ્યો; પણ ખરેખર દેવ કેટલા?'

'દોઢ.'

'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! એ તો સમજ્યો; પણ ખરેખર દેવ કેટલા?'

'એક.'

'સમજ્યો. હવે પેલા ૩૩૦૬ દેવ કયા કયા?' ૧

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'એ તો એમની શક્તિઓ છે એટલું જ. બાકી ખરું જોતાં તો દેવ તેત્રીસ જ છે.'

'એ તેત્રીસ તે કયા કયા?'

'આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર અને બાર આદિત્ય મળીને એકત્રીસ. તે ઉપરાંત ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ, એટલે કુલ તેત્રીસ થયા.' ૨

'વસુ કયા કયા?'

'અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અંતરિક્ષ, સૂરજ, સ્વર્ગ, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો—એટલા વસુ. આખું વિશ્વ એમાં વસે છે, માટે એમને 'વસુ' કહ્યા છે.' ૩

'રુદ્ર કયા કયા?'

'શરીરમાં રહેલા દસ પ્રાણ (ઇન્દ્રિયો) અને અગિયારમો આત્મા. એ શરીરમાંથી ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે આપણને રડાવે છે, માટે એમને 'રુદ્ર' કહ્યા છે. (રુદ્-રોવું પરથી.)' ૪

પંથે વળે તે જોવા શ્રીમદ્દના પરમેશ્વર નારાજ હશે! અને મનુષ્યો અધર્મ-અન્યાય-ચોરી-જુગાર-પરદારાગમન ઈત્યાદી ઈત્યાદી કુકર્મો કરે તે જોવાજ શ્રીમદ્દના પરમેશ્વર રાજી હશે. શ્રીમદ્દને ગૃહાવાસમાં રાખવા, સ્ત્રી પુત્ર આદિના સંસર્ગમાં રહેવા દેવા પરમેશ્વર તરફથી ફરમાન થયું હોય તેવો ડોળ અને દંભ બતાવવો એ મૂર્તિમંત અજ્ઞાનતાનો તાદસ્ય નમુનો છે.

સુખલાલ : મિત્ર, પરમેશ્વરને માથે દોષનો ટોપલો ઓઢાડવાનો એક તદ્દન જુદો પ્રયાસ કરે છે. ઘણા વરસોથી હું જૈન ધર્મનો ઉપદેશ ગુરૂ મહારાજને પાસેથી સાંભળું છું. મનુષ્ય પ્રાણીને પોતાના શુભ કે અશુભ કર્માનુસાર ફળ-ભોગવવા પડે છે.

> एगया देवलोएसु नरएसु वि एगया ।
> एगया आसुरं कायं आहाकम्मेहिं गच्छई ॥ ३ ॥
> एगया खत्तिऊ होइ तओ चण्डाल बोक्सो ।
> तओकोड पयङ्गोय तओ कुन्थु पिपीलिया ॥ ४ ॥
> एवमायट्ट जोणीसु पाणिणो कम्म किव्विसा ।
> ननिविजन्ति संसारे सव्वट्ठेसु च खत्तिया ॥ ५ ॥

ઉત્ત. અ. ૩ ગાથા ૩-૪-૫

"આ જગત અનેક જીવોથી ભરપુર છે. તેમાં જીવ જુદા જુદા ગોત્ર અને જાતિને વિષે વિવિધ પ્રકારના કર્મે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે, જીવ પોતાની કરણીએ કરીને કોઈવાર દેવલોકે જાય છે, કોઈવાર નર્કે જાય છે અને કોઈવાર અસુર યોનિમાં ઉપજે છે. અર્થાત્ જેવા કર્મ જીવે કર્યા હોય તેવી ગતિમાં તે જાય છે. કોઈવાર જીવ મરીને ક્ષત્રીય થાય છે. તેમજ ચંડાળ ને બુકસ પણ થાય છે. અથવા તો કીડા-પતંગીયા-કુંથુ-કીડી થાય છે. દુંકર્મા કર્મે કરીને મુઢ થઈ ગએલા જીવ દુઃખી થાય છે, અને ઘણી વેદના સહન કરે છે, તથા નારકી તિર્યંચ ગતિને વિશે ઘણું દુઃખ વેઠે છે.

'મૃત્યુ.' ૧૪

શાકલ્યે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્કય ! રૂપો જેનું રહેઠાણ છે, જે આંખ વડે જુએ છે, મન જેની જ્યોત છે, તે પુરુષ સર્વ આત્માઓનું મોટામાં મોટું આશ્રયસ્થાન છે, એમ જાણવું જોઇએ. એમ જે માણસ જાણે છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે.'

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'જે પુરુષ સર્વ આત્માઓનું મોટામાં મોટું આશ્રયસ્થાન છે એમ તમે કહ્યું, તે પુરુષને હું જાણું છું. આ જે પુરુષ અરીસામાં વસે છે, તે જ આ પુરુષ છે. હવે બોલો, શાકલ્ય !'

'એ પુરુષનો દેવ કયો ?'

'જીવ.' ૧૫

શાકલ્યે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્કય ! પાણી જેનું રહેઠાણ છે, હૃદય જેની આંખ છે, મન જેની જ્યોત છે, તે પુરુષ સર્વ આત્માઓનું મોટામાં મોટું આશ્રયસ્થાન છે, એમ જાણવું જોઇએ. એમ જે માણસ જાણે છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે.'

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'જે પુરુષ સર્વ આત્માઓનું મોટામાં મોટું આશ્રયસ્થાન છે એમ તમે કહ્યું, તે પુરુષને હું જાણું છું. આ જે પુરુષ છે, તે જ આ પુરુષ છે. હવે બોલો, શાકલ્ય!'

'એ પુરુષનો દેવ કયો ?'

'વરુણ.' ૧૬

શાકલ્યે કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્કય ! વીર્ય જેનું રહેઠાણ છે, હૃદય જેની આંખ છે, મન જેની જ્યોત છે, તે પુરુષ સર્વ આત્માઓનું મોટામાં મોટું આશ્રયસ્થાન છે, એમ જાણવું જોઇએ. એમ જે માણસ જાણે છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે.'

યાજ્ઞવલ્કય કહે: 'જે પુરુષ સર્વ આત્માઓનું મોટામાં મોટું આશ્રયસ્થાન છે એમ તમે કહ્યું, તે પુરુષને હું જાણું છું.

મિત્ર, શ્રીમદ્‌ના આ કપોળ કલ્પિત વાક્યો જરૂર મૂર્ખાઈ ભરેલા છે. આપ આપનું કાવ્ય આગળ ચલાવો.

શીવજી : દર્શન મારૂં સ્થાપન કરવા, ચમત્કાર જે જોઈએ છે;

પંચમકાળે કર્યાં એકઠા, ને વળી બીજા થાયે છે.
ખરો ધર્મ ચલાવા માટે, આત્માએ ઝંપલાવ્યું છે;
વિચાર સઘળા ગુપ્ત રાખવા, હમણાં ખાસ ભલામણ છે.

ભાવાર્થ—મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે આ પંચમ કાળમાં મારૂ દર્શન સ્થાપન કરવા માટે જેટલા જેટલા ચમત્કારો જોઈએ તે મેં એકઠા કર્યા છે. અને બીજા વિશેષ એકઠા થયા કરે છે. અને હવે આ આત્માએ ખરો ધર્મ ચલાવવા માટે ઝંપલાવ્યું છે. પરંતુ મારા આ વિચાર તમો બધા ગુપ્ત રાખજો એવી તમોને ખાસ ભલામણ કરૂં છું.

સુખલાલ : મિત્ર, 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રન્થમાં આ હકીકત લખાયેલી હોય એમ હું માની શકતો નથી.

શીવજી : મિત્ર, હું આપને જે જે હકીકત જણાવું છું. તે તદન સત્ય જણાવું છું. આપ જરૂર વિશ્વાસ રાખો. મહા ગ્રંથ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના મથાળા જ હું આપને જ્યારે જ્યારે કાંઈ કહું. ત્યારે ત્યારે જણાવી આપીશ. જુઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રન્થ પા. ૧૬૦

* * *

[illegible] પંચમ કાળ. [illegible] ચમત્કારો [illegible]

[illegible]

સુખલાલ : મિત્ર, આપનું કહેવું તદ્દન સત્ય છે. શ્રીમદ્દને કયું દર્શન સ્થાપન કરવું હશે ?

રીતરજી : મિત્ર, સાંભળો. જૈન દર્શનમાં વર્તમાનમાં કેટલાક કારણોસર ત્રણ સંપ્રદાય વર્તે છે.

૧. સ્થાનકવાસી જૈન (સાધુમાર્ગી) સંપ્રદાય.
૨. શ્વેતામ્બર જૈન મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય
૩. દીગંબર જૈન મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય.

આ ત્રણે સંપ્રદાયોથી ભિન્ન એક નવો પંથ (દર્શન) સ્થાપવાનો તેમની મહાન ઇચ્છા અને તેમ પ્રવર્તન કરી, નવો માર્ગ પ્રદર્શિત કરી તીર્થંકર અને જગત ઉદ્ધારક તરીકે માન પ્રતિષ્ઠા, પૂજા શ્લાઘા કરાવવાની દુર્લોલસા દષ્ટિગોચર થાય છે. કારણ કે જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાનીઓ આ સંસારમાં હંમેશાં વધારે હોય છે. જગત ગાડરીયો પ્રવાહ છે. અને ઝુકનારો તૈયાર હોય તો પાછળ ઝુકાવવા વાળા મળીજ રહે, એમ શ્રીમદ્દનું સમયકાળ જોઈને અનુમાન હતું અને તેથીજ શ્રીમદે પોતાના રાગાંધ અજ્ઞાની સેવકોને નવું દર્શન-પંથ કાઢવા વિચાર દર્શાવેલા છે. અત્યારે પણ કવિ-પંથના અનુયાયીઓ પોતાને વિતરાગી કહેવરાવે છે. સ્થાનકવાસી કે તપગચ્છના વાડાના નથી, વાડાનું બંધન અમોએ છોડી દીધું છે. કોઈ તેમને પુછે કે તમો દીક્ષા કોઈને આપો કે ? તો તેઓ જણાવે:– ' જરૂર. ચેલા તો મુંડીયે. ' ત્યારે ' તમો કેવી રીતે ઓળખાવ ? ' ' તો જણાવે કે વિતરાગી સંપ્રદાય. ' ' આ પણ એક નવો વાડો તમોએ ઉભો કર્યો ગણાય કે નહિ ?' તો જણાવે કે તમારે જેમ માનવું હોય તેમ માનો. આમ જણાવી બીજાઓને તિરસ્કારી પોતાના સંપ્રદાયને વાડામાંથી મુક્ત કરે છે. પરંતુ મિત્ર, જો સત્ય કહીયે તો મત મતાન્તરો નાબુદ કરવાને બદલે પાખંડ પ્રવર્તાવી, પોતાના વાડામાં થતા બ્રહ્મચારીઓને " રાજ " નું લકરું લગાડી, એક નવો વાડો

'યમદેવરૂપે.'

'એ યમને શાનો આધાર છે?'

'યજ્ઞનો.'

'યજ્ઞને શાનો આધાર છે?'

'દક્ષિણાનો.'

'દક્ષિણાને શાનો આધાર છે?'

'શ્રદ્ધાનો. કેમકે માણસને શ્રદ્ધા હોય, ત્યારે જ તે દક્ષિણા આપે છે.'

'શ્રદ્ધાને શાનો આધાર છે?'

'હૃદયનો. કેમકે શ્રદ્ધા હૃદયથી જ જણાય છે. શ્રદ્ધા હૃદયને આધારે જ ટકી રહેલી છે.'

'બરાબર છે, યાજ્ઞવલ્કય.' ૨૧

શાકલ્યે પૂછ્યું: 'પશ્ચિમ દિશામાં તમે કયા દેવરૂપે છો?'

'વરુણદેવરૂપે.'

'એ વરુણને શાનો આધાર છે?'

'પાણીનો.'

'પાણીને શાનો આધાર છે?'

'વીર્યનો.'

'વીર્યને શાનો આધાર છે?'

'હૃદયનો. તેથી, જ્યારે છોકરો બાપના જેવા રૂપવાળો જન્મે છે ત્યારે કહે છે કે, "તે જાણે બાપના હૃદયમાંથી નીકળેલો છે, બાપના હૃદયમાંથી ઘડાયેલો છે." તેથી વીર્ય હૃદયને આધારે ટકી રહેલું છે.'

'બરાબર છે, યાજ્ઞવલ્કય.' ૨૨

શાકલ્યે પૂછ્યું: 'ઉત્તર દિશામાં તમે કયા દેવરૂપે છો?'

'સોમદેવરૂપે.'

'એ સોમદેવને શાનો આધાર છે?'

વધાર્યો છે અને એક નવો વાડો વધારી શ્રીમદ્‌ના ફોટાની મૂર્તિ પૂજા કરી અજ્ઞાન સેવી રહ્યા છે અને આવી રીતે શ્રીમદ્‌ના પત્રો ગ્રંથનો પ્રચાર કરી કવિ પંથ વધારવાની અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. મિત્ર, માલીક વગરના છુટા થયેલા આખલા સ્વચ્છંદથી વિચરી કરી ખેતર-સીમમાં બીગાડ કરે છે. પરંતુ માલીકની આજ્ઞાએ રહેતું જનાવર જેમ સ્વચ્છંદથી ફરી બીગાડ કરતું નથી. તેમ વિતરાગ આજ્ઞાથી બંધાયેલા સાધુઓ અને 'આણાએ ધમ્મો આજ્ઞા એજ ધર્મ' એ સૂત્રને અનુસરતા સાધુઓ એક ગામમાં રહેતાં (બંધનયુક્ત) નહી રહેતાં આજ્ઞા મુજબ વિહાર કરે છે. જ્યારે વિતરાગ આજ્ઞાથી બંધનમુક્ત કેટલાક સાધુઓ વિતરાગ આજ્ઞા છોડી આશ્રમવાસી બની સ્થાયી રહે છે. મિત્ર, વિતરાગ આજ્ઞાનું બંધન સાધુને કલ્યાણકારી જ છે. એક જગ્યોએ આશ્રમ બાંધી રહેવા રહેઠાણ કરતાં સાધુઓ જૈન દર્શન અનુસારના સાધુઓ જ નહિ કારણ કે એક જગ્યોએ કાયમી સ્થિરવાસ થતાં સ્વેચ્છાચારી થઈ પતિત થવાનો ખાસ સંભવ છે. તેથી જ તેમ રહેવાની વીર પ્રભુએ શાસ્ત્રોમાં સખ્ત મનાઈ છે. સાક્ષાત તીર્થંકર ભગવાન પણ એક ગામથી બીજે ગામ દેશ-નગર પુર પાટણ વિહાર કરીને જતાં, એમ સૂત્રોમાં સ્થળે સ્થળે પ્રમાણોપાત જણાવેલ છે. પરંતુ કોઈના [illegible] જગત ઉદ્ધારક પ્રભુ તીર્થંકરે પણ આશ્રમ બાંધીને [illegible] રહેઠાણ કર્યાનો કોઈ સૂત્ર ઉલ્લેખ નથી. જૈનદર્શનના નામે [illegible]

[illegible]

'[illegible]'

'એ [illegible] શાને આધારે છે?'

'[illegible]'

'[illegible] શાને આધારે છે?'

'દક્ષિણાનો.'

'દક્ષિણાને શાને આધારે છે?'

'શ્રદ્ધાનો. કેમકે [illegible] આપે છે.'

'શ્રદ્ધાને શાને આધારે છે?'

'હૃદયનો. કેમકે [illegible] ને આધારે જ ટકી રહેલી છે.'

'બરાબર છે, [illegible]'

શાકલ્યે પૂછ્યું: '[illegible]'

'વરુણદેવરૂપે.'

'એ વરુણને શાને આધારે છે?'

'પાણીનો.'

'પાણીને શાને આધારે છે?'

'વીર્યનો.'

'વીર્યને શાને આધારે છે?'

'હૃદયનો. [illegible] જન્મે છે ત્યારે [illegible] છે, બાપના હૃદય[illegible] આધારે ટકી રહેલું છે.'

'બરાબર છે, [illegible]'

શાકલ્યે પૂછ્યું: '[illegible]'

'સોમદેવરૂપે.'

'એ સોમને [illegible] આધારે છે?'

'શ્રીમદ રાજચન્દ્ર' ગ્રન્થમાંથી પણ નીકળી આવતા નથી. જો દેવ દાનવ રાક્ષસ પીજર વિગેરે કોઈની સાધના શ્રીમદે કરેલી હોત તો તેના રાગાંધ ભક્તોને શ્રીમદ્ જરૂર જણાવત અને તેના રાગાંધ ભક્તો જરૂર તેવા પરચા પ્રસિદ્ધ કરાવત અને જે વ્યક્તિ અભિમાન અને અહંકારપૂર્વક એક નવો પંથ ચલાવવાને રણશીંગડું ફુંકે તે જો ચમત્કારો એકદા કર્યો હોય તો જરૂર બતાવ્યા સિવાય રહે જ નહિ. મિત્ર, એક સાધારણ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય પણ આ વાત સ્હેજે સમજી શકે તેમ છે.

સુખલાલ: મિત્ર, આપની દલીલો મને સત્ય લાગે છે, પરંતુ આ વાત ગુપ્ત રાખવાની કેમ ભલામણ કરી હશે?

શિવજી: મિત્ર, સાંભળો. આ બધી હકીકત ગુપ્ત રાખવાનું કહેવાનું કારણ એ જ છે કે જો આ હકીકત તેના રાગાંધ સેવકો પ્રકટ કરે તો લોકમાં શ્રીમદ્‌ની હાંસી અને નિંદા થાય. અને પાખંડ પોલ પ્રકટ થઈ જાય. તેથી જ શ્રીમદે પોતાના સેવકોને આ બધી હકીકત ગુપ્ત રાખવાની ભલામણ કરી છે. જ્ઞાની પુરુષ હોય તે તો હંમેશાં જ્ઞાનથી જ નીડર બન્યા હોય છે. તેઓ કોઈને કાંઈ હકીકત ગુપ્ત રાખવાની ભલામણો ન કરે. તેઓને માયા કપટ સેવવાને કોઈ કારણ હોતું જ નથી. અમુક મનુષ્યોને અમુક હકીકત જણાવવી, બીજાથી છાની ગપતીયાં કરવાં, એ તો અજ્ઞાની લોકોના કાવા દાવા છે. જ્ઞાની પુરુષો પરોપકાર અર્થે સારું સારું ઉપદેશ આપે છે. અને "પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ" એ સૂત્ર હંમેશાં તેઓનો [illegible] જ [illegible] છે. તેઓને શ્રીમદ્‌ની જેમ પોતાનું દર્શન [illegible] અનુકૂળતા? પ્રેચ્છા હોતી જ નથી.

સુખલાલ: મિત્ર, આપની [illegible] છે. આ આગળ ચલાવો.

'વ્યાનને શાનો આધાર છે?'

'ઉદાનનો.'

'ઉદાનને શાનો આધાર છે?'

'સમાનનો.'

'એ આત્માને 'આ નહિ,' 'આ નહિ' (नेति नेति) કહીને જ વર્ણવી શકાય છે. તે પકડાતો નથી, કેમકે તે પકડી શકાય એવો છે જ નહિ. તે મરતો નથી, કેમકે તે મરે એવો છે જ નહિ. તે લેપાતો નથી, કેમકે તે કશામાં લપટાઇ પડે એવો છે જ નહિ. તે બંધનમાં નથી. તેને દુઃખ થતું નથી. તેને કદી ઇજા થતી નથી.

'આ આઠ રહેઠાણુ છે, આઠ લોક છે, આઠ દેવ છે, આઠ પુરુષો છે. જે પરમ પુરુષ આ આઠ પુરુષોને પોતામાંથી કાઢી જુદેજુદે ઠેકાણે મૂકે છે અને પાછા પોતામાં ભેગા કરે છે, અને છતાં જે એ પુરુષોથી પાર રહે છે, ને જેનું જ્ઞાન ઉપનિષદોમાંથી જ થાય છે, તે પરમ પુરુષને વિષે હું તમને પૂછું છું. એ જો તમે મને નહિ સમજાવી શકો, તો તમારું માથું ઊડીને નીચે પડશે.'

શાકલ્યને એ પરમ પુરુષની ખબર નહોતી. તેથી તેનું માથું ઊડીને નીચે પડયું. અને ચોરો, તે બીજું કંઈક હશે એમ માનીને, તેનાં હાડકાં ઉઠાવી ગયા. ૨૬

[માણુસ મરી ગયા પછી ફરી શામાંથી જન્મે છે તે કહ્યું છે.]

પછી યાજ્ઞવલ્કયે પૂછયું: 'હે પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! તમારામાંથી જેની ઇચ્છા હોય, તે મને સવાલ પૂછે; અથવા તમે બધા પૂછો. નહિ તો તમારામાંથી જે જવાબ દેવા તૈયાર હોય, તેને હું સવાલ પૂછું; અથવા તમને સહુને પૂછું.' પણ એ બ્રાહ્મણોની હિંમત ચાલી નહિ. ૨૭

શિવજી :

આધુનીક સાધુના મુખથી, સુત્ર શ્રવણ પણ યોગ્ય નહીં;
સુત્ર લઈ ઉપદેશ કર્યાની, હવે જરૂરત પડશે નહીં.
સુત્ર અને તેના સહુ પડખાં, બધાય જાણી લીધા છે.
પુરૂપ પ્રકાશક ગૃહસ્થાવાસે, રહ્યા થકાં ઉપદેશે છે.

ભાવાર્થ:—મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે અત્યારના સાધુઓના મુખથી શ્રોતાજન સૂત્ર ઉપદેશ સાંભળે તે પણ યોગ્ય નથી અને હવે સૂત્ર લઇને ઉપદેશ કરવાની જરૂરત નહિ પડે; કારણ કે સૂત્ર અને તેના બધા પડખાં મેં જાણી લીધા છે અને હું જો કે ઘર સંસારી વગેરે રહ્યો છું અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમે છું, છતાં પણ તમોને જણાવું છું.

જુઓ—શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રન્થ, પા. ૨૫૮

× × આધુનિક મુનિઓને સૂત્રાર્થ શ્રવણને પણ અનુયોગ નથી. સૂત્ર લઈ ઉપદેશ કરવાની આગળ જરૂર પડશે નહિ. સૂત્ર અને તેના પડખા બધાય જાણ્યાં છે × × × ×

મુમુક્ષુ : [illegible] ૧૯ [illegible] ... [illegible]

અધ્યાય ચોથો

પ્રકરણ ૧

[કેટલાક માણસો શરીરનાં જુદાંજુદાં અંગોને બ્રહ્મ ગણીને પૂજે છે. તેમના જ્ઞાનમાં રહેલી ઊણપ બતાવીને બ્રહ્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન અહીં છે.]

વિદેહ દેશના રાજા જનક બેઠા હતા; ત્યાં યાજ્ઞવલ્કય આવી પહોંચ્યા. જનકે તેમને કહ્યું: 'હે યાજ્ઞવલ્કય! તમારું કેમ આવવું થયું? ઢોર લેવા આવ્યા છો? કે બારીક પ્રશ્નો સાંભળવા?'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'બન્નેને માટે, હે સમ્રાટ!' ૧

'તમને કોઇએ જે કંઈ જ્ઞાનની વાત કરી હોય તે મને સંભળાવો.'

જનકે કહ્યું: "શિલિનના દીકરા જિત્વાએ મને કહેલું કે, 'વાણી એ બ્રહ્મ છે.'"

યાજ્ઞવલ્કય કહે: "જેમ કોઈ માવાળો, બાપવાળો, આચાર્યવાળો માણસ કહે, તેમ શિલિનના દીકરા જિત્વાએ તમને કહ્યું કે, 'વાણી એ બ્રહ્મ છે.' કેમકે જે માણસ બોલી ન શકે, તેની શી દશા થાય? પણ એ બ્રહ્મનું રહેઠાણ કયાં છે ને તે શાને આધારે ટકી રહ્યું છે, એ તેમણે તમને કહેલું ખરું?"

'ના, નહોતું કહ્યું.'

'ત્યારે તો, હે સમ્રાટ! એ બ્રહ્મનો એક જ અંશ થયો.'

'તો, હે યાજ્ઞવલ્કય! હવે તમે મને સમજાવો.'

'વાણી એ તેનું રહેઠાણ છે. આકાશ તેનો આધાર છે. એ બ્રહ્મને પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન)રૂપે પૂજવું જોઇએ.'

નહીં, આમ જણાવી પોતાના સેવકોને શ્રીમદે કહ્યું છે કે–"હું હવે શ્રુત કેવળી થયો છું. અને પ્રકાશક પુરૂષ ગૃહસ્થાવાસમાં છે પરંતુ તમે મુંઝાશો માં." આવી આવી વાતો જણાવીને સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે કે અત્યારના સાધુઓ પાસે સૂત્ર સાંભળવું પણ યોગ્ય નથી. આવો મિથ્યા ઉપદેશ આપવાનો એજ જરૂર કે—આ રાગાંધ સેવકો પાછા કોઈ જૈન મુનિ પાસે ન જ જાય. અને તેથી જ વાણી-ચાતુર્યની જાળ બીછાવી, અને કવિ પંથના અનુયાયીઓએ "સૂત્ર લઈને ઉપદેશ કરવાની હવે જરૂરત નહી પડે." એ વાક્યને આગમ વાક્ય તરીકે વધાવી લીધું. અરે ઓ અંધકાર રૂપી અજ્ઞાનમાં ડુબેલા મનુષ્યો! જણાવો તો ખરા કે હવે ઉપદેશ કરવા વાસ્તે સૂત્રને બદલે શું લેવું પડશે?

મિત્ર, સાંભળ. શ્રી તીર્થંકર દેવ હાજરાહજુર બીરાજતા હતા અને જ્ઞાન ઉપદેશ ધારા ચલાવતા હતા, તે સમયે પણ કેટલાક અભવ્ય જીવોને તેમનો ઉપદેશ ગમતો ન હતો. વળી ગોશાળો, જમાલી ઈત્યાદિ નિન્હવની હકીકત સૂત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તો તેમાં ભગવાનના ઉપદેશનો વાંક ન હતો પરંતુ ઉપદેશ સાંભળનારા અપાત્ર હતા. ઘુવડ સૂર્યના કીરણોના પ્રકાશને લીધે દિવસે દેખી શકે નહિ તેમાં સૂર્યનો વાંક નથી. ખેડુત વર્ષા ઋતુમાં ક્ષારયુક્ત જમીનમાં બીજ વાવે અને બીજ ન ઉગે તેમાં ખેડુતનો વાંક નથી. દરેક સ્થળે ક્ષેત્ર પાત્રની ખામી છે એવી જ રીતે આધુનિક મુનિના સૂત્ર ઉપદેશથી શ્રોતાજનો ઉપર અસર ન થતી હોય એમ લાગતું હોય તો તેમાં સૂત્ર ઉપદેશકનો (મુનિ મહારાજ આચાર્યનો) દોષ નથી પરંતુ સૂત્ર ઉપદેશને સાંભળનારા પાત્ર નથી. પરંતુ આચાર્ય મહારાજો ઉપર દોષ મૂકવા તે જ્ઞાની પુરૂષના લક્ષણ નથી. શ્રીમદ્ સાધુ મુનિરાજો ઉપર પોતાનો રોષ ઠાલવે છે તેમાં તેનો મિથ્યા દંભ આપોઆપ પ્રગટ થાય છે.

'પ્રાણ એ તેનું રહેઠાણ છે. આકાશ તેનો આધાર છે. એ બ્રહ્મને પ્રિયરૂપે પૂજવું જોઈએ.'

'હે યાજ્ઞવલ્કય ! પ્રિય એટલે શું ?'

'હે સમ્રાટ ! પ્રાણ એ જ પ્રિય. હે સમ્રાટ ! માણસ પ્રાણ ટકાવવાને ખાતર જ જેને ત્યાં યજ્ઞ ન કરાવવો ઘટે તેને ત્યાં યજ્ઞ કરાવે છે, જેની પાસેથી દાન ન લેવું ઘટે તેની પાસેથી દાન લે છે. હે સમ્રાટ ! માણસ પ્રાણ ટકાવવાને ખાતર જ જેમાં જીવનું જોખમ હોય તેવી દિશામાં જાય છે. હે સમ્રાટ ! પ્રાણ એ પરબ્રહ્મ છે. એમ જાણીને જે માણસ તેને પૂજે છે, તેને પ્રાણ કદી તજી દેતો નથી. બધાં પ્રાણીઓ તેની પાસે ચાલ્યાં આવે છે; તે દેવ બનીને દેવો પાસે જાય છે.'

વિદેહના રાજા જનકે કહ્યું: 'હું તમને હજાર ગાયોનું ધણ અને હાથી જેવો એક સાંઢ આપું છું.'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'મારા પિતાનો એવો મત હતો કે, શિષ્યને પૂરું શિક્ષણ આપ્યા વિના તેની પાસેથી ધન લેવું નહિ.' ૩

યાજ્ઞવલ્કયે ફરી કહ્યું: 'તમને કોઈએ જે કંઈ જ્ઞાનની વાત કરી હોય, તે મને સંભળાવો.'

જનકે કહ્યું: "વૃષ્ણુના દીકરા બર્કુએ મને કહેલું કે, 'આંખ એ બ્રહ્મ છે.'"

યાજ્ઞવલ્કય કહે: "જેમ કોઈ માવાળો, બાપવાળો, આચાર્યવાળો માણસ કહે, તેમ વૃષ્ણુના દીકરા બર્કુએ તમને કહ્યું કે, 'આંખ એ બ્રહ્મ છે.' કેમકે જે માણસ જોઈ ન શકતો હોય, તેની શી દશા થાય ? પણ એ બ્રહ્મનું રહેઠાણ ક્યાં છે, ને તે શાને આધારે ટકી રહ્યું છે, એ તેમણે તમને કહેલું ખરું ?"

'ના, નહોતું કહ્યું.'

'ત્યારે તો, હે સમ્રાટ ! એ બ્રહ્મનો એક જ અંશ થયો.'

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] નહિ પ્રથમ [illegible] માનું છું,
[illegible] [illegible]માં [illegible] [illegible] આપું છું.
[illegible] [illegible] [illegible] ના દીધા;
[illegible] પ્રમાણો [illegible] [illegible] દીધા.

[illegible] —મરદૂમ [illegible] ૮ પ્રથમ

[illegible] પ્રતિમાને નહોતા મા[illegible] [illegible] હવે
[illegible]ને માનું છું, અને મારી [illegible] [illegible] [illegible] હતા તેમાં
[illegible] છે. જેના પ્રમાણ તમોને [illegible] મૂર્તિને
સ્થાપન [illegible] કોઈ કારણ પુસ્તકમાં દીધા [illegible] × × આરી
[illegible] નિશાનીઓ કરી પુસ્તકમાં રહેવા દીધા.

સુખલાલ : મિત્ર, પુસ્તકમાં પ્રમાણો નથી આપ્યા !

શીવજી : મિત્ર, આપ જોઇ લ્યો.

સુખલાલ શેઠ 'શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર' ગ્રંથ માં પ્રમાણો જોવા આમ તેમ પૃષ્ઠ ફેરવી પૃષ્ઠ નં. ૧૮૨–૧૮૩ જુએ છે.

મિત્ર, આપ કહો છો તે તદ્દન સત્ય છે. પરંતુ આપનું શું માનવું થાય છે ?

શીવજી: મિત્ર, સાંભળો. પ્રતિમા સંબંધમાં શ્રીમદ્‌ના વિચારોનું અવલોકન કરતાં પહેલા નીચેના વાકય ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખશો.

"જો તમો કહેતા હો તો કુતર્કથી આખા જૈન દર્શનનું ખંડન કરી બતાવું."

મહાવીરના ધર્મ પ્રવર્તકો, તીર્થંકરના અંતર [illegible]ય જાણનારા જ્ઞાની પુરૂષો આવા અધમ [illegible] [illegible] [illegible] દુષ્ટ

'કાન એ તેનું રહેઠાણુ છે. આકાશ તેનો આધાર છે. એ બ્રહ્મને અનંત માનીને પૂજવું જોઈએ.'

'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! અનંતતા એટલે શું?'

'હે સમ્રાટ! દિશાઓ એ જ અનંતતા. હે સમ્રાટ! તેથી માણસ કોઈ પણ દિશામાં જાય,-તોપણ તેના અંત લગી પહોંચી શકતો નથી. કેમકે દિશાઓનો અંત છે જ નહિ. હે સમ્રાટ! દિશાઓ તે કાન છે; અને, હે સમ્રાટ! કાન એ પરબ્રહ્મ છે. એમ જાણીને જે માણસ તેને પૂજે છે, તેને કાન કદી તજી દેતા નથી. બધાં પ્રાણીઓ તેની પાસે ચાલ્યાં આવે છે; તે દેવ બનીને દેવો પાસે જાય છે.'

વિદેહના રાજા જનકે કહ્યું: 'હું તમને હજાર ગાયોનું ધણ અને હાથી જેવો એક સાંઢ આપું છું.'

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'મારા પિતાનો એવો મત હતો કે, શિષ્યને પૂરું શિક્ષણ આપ્યા વિના તેની પાસેથી ધન લેવું નહિ.' ૫

યાજ્ઞવલ્ક્યે ફરી કહ્યું: 'તમને કોઈએ જે કંઈ જ્ઞાનની વાત કરી હોય, તે મને સંભળાવો.'

જનકે કહ્યું: "જબાલાના દીકરા સત્યકામે મને કહેલું કે, 'મન એ બ્રહ્મ છે.'"

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે: "જેમ કોઈ માવાળો, બાપવાળો, આચાર્યવાળો માણસ કહે, તેમ જબાલાના દીકરા સત્યકામે તમને કહ્યું કે, 'મન એ બ્રહ્મ છે.' કેમકે જે માણસના મનનું ઠેકાણું ન હોય, તેની શી દશા થાય? પણ એ બ્રહ્મનું રહેઠાણુ ક્યાં છે, ને તે શાને આધારે ટકી રહ્યું છે, એ તેમણે તમને કહેલું ખરું?"

'ના, નહોતું કહ્યું.'

'ત્યારે તો, હે સમ્રાટ! એ બ્રહ્મનો એક જ અંશ થયો.'

'તો, હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! હવે તમે મને સમજાવો.'

ા તેમના અંતઃકરણમાં કદાપિ ઉદ્ભવે પણ નહિ. જે મનુષ્ય
ાર પૂર્વક એવા શબ્દો બોલે કે કુતર્કથી હું જૈન દર્શનનું
કરું. તે મનુષ્ય જરૂર કુતર્કથી કોઈપણ વસ્તુનું મંડન પણ
મહાવીરના સિદ્ધાંતો જે મનુષ્યના હૃદયમાં ઠસીભૂત થયા
તે મનુષ્યના હૃદયમાંથી નાસ્તીકતાના વચનો કદાપિ નીકળેજ
મહાવીરના સિદ્ધાંતો પાસે કુતર્કને સ્થાન મળી શકતું જ નથી.
કુતર્ક કરનારાઓએ મહાવીરને ઓળખ્યાજ નથી. પરંતુ અત્રે
ય સમાલોચના શ્રીમદ્‌ના મન્તવ્યની કરીશું.

૧. પ્રતિમા સિદ્ધ થાય છે એમ બતાવવા શ્રીમદે ગ્રંથ સંપૂર્ણ
ા છે છતાં તે વિષય ઉપર થયેલો ગ્રંથ અત્યાર સુધી જનતા
ક્ષ પ્રસિદ્ધ કરાયો નથી.

૨. પ્રતિમા સિદ્ધ કરવા જે પાંચ પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાનું
માણ છે ત્યાં આગળ એક પણ પ્રમાણ તેના કારણો સાથે નહી
ાપતાં * * * આવી ત્રણ નિશાનીઓ મુકવામાં આવી છે.

આવા સ્પષ્ટ સંજોગોમાં શ્રીમદ્‌ રાજચન્દ્ર ગ્રન્થમાંથી મરહુમ
વિ રાયચંદના પ્રતિમાની સિદ્ધિ ગ્રન્થના લખાણ ઉપર કોઇ જાતની
ામાલોચના થઈ શકે તેમ નથી.

સુખલાલ: મિત્ર, આપ કહો છો તે તો ઠીક, પરંતુ મૂર્તિને
ા માનવી જોઈએ.

શીવજી: મિત્ર, એ મૂર્તિ જડ છે કે ચૈતન્ય?

સુખલાલ: મિત્ર, મૂર્તિ તો જડ છે.

શીવજી: મિત્ર, તમોને કાંઈ ઉપદેશ દે છે? કાંઈ વાર્તાલાપ
કરે છે?

સુખલાલ: ના મિત્ર, કાંઈ વાર્તાલાપ તો થતો નથી.

શીવજી: મિત્ર, સાંભળ, જડ જડ ભાવ મૂકે નહિ. અને ચેતન

'કાન એ તેનું રહેઠાણ છે. આકાશ તેનો આધાર છે. એ બ્રહ્મને અનંત માનીને પૂજવું જોઇએ.'

'હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! અનંતતા એટલે શું?'

'હે સમ્રાટ! દિશાઓ એ જ અનંતતા. હે સમ્રાટ! તેથી માણસ કોઈ પણ દિશામાં જાય, તોપણ તેના અંત લગી પહોંચી શકતો નથી. કેમકે દિશાઓનો અંત છે જ નહિ. હે સમ્રાટ! દિશાઓ તે કાન છે; અને, હે સમ્રાટ! કાન એ પરબ્રહ્મ છે. એમ જાણીને જે માણસ તેને પૂજે છે, તેને કાન કદી તજી દેતા નથી. બધાં પ્રાણીઓ તેની પાસે ચાલ્યાં આવે છે; તે દેવ બનીને દેવો પાસે જાય છે.'

વિદેહના રાજા જનકે કહ્યું: 'હું તમને હજાર ગાયોનું ધણ અને હાથી જેવો એક સાંઢ આપું છું.'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'મારા પિતાનો એવો મત હતો કે, શિષ્યને પૂરું શિક્ષણ આપ્યા વિના તેની પાસેથી ધન લેવું નહિ.' ૫

યાજ્ઞવલ્કયે ફરી કહ્યું: 'તમને કોઇએ જે કંઈ જ્ઞાનની વાત કરી હોય, તે મને સંભળાવો.'

જનકે કહ્યું: "જબાલાના દીકરા સત્યકામે મને કહેલું કે, 'મન એ બ્રહ્મ છે.'"

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે: "જેમ કોઈ માવાળો, બાપવાળો, આચાર્યવાળો માણસ કહે, તેમ જબાલાના દીકરા સત્યકામે તમને કહ્યું કે, 'મન એ બ્રહ્મ છે.' કેમકે જે માણસના મનનું ઠેકાણું ન હોય, તેની શી દશા થાય? પણ એ બ્રહ્મનું રહેઠાણ ક્યાં છે, ને તે શાને આધારે ટકી રહ્યું છે, એ તેમણે તમને કહેલું ખરું?"

'ના, નહોતું કહ્યું.'

'ત્યારે તો, હે સમ્રાટ! એ બ્રહ્મનો એક જ અંશ થયો.'

'તો, હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! હવે તમે મને સમજાવો.'

[illegible] નહીં અને [illegible] નહિ. [illegible]

[illegible] મિત્ર એ [illegible]

[illegible] મિત્ર, [illegible] કરે?

[illegible]: મિત્ર, જેમ [illegible] જોવાથી કામવાસના ઉત્પન્ન [illegible] પ્રતિમા જોવાય [illegible] ઉત્પન્ન થાય.

[illegible]: મિત્ર, સાંભળો. આપના પ્રશ્નના મારી બુદ્ધિઅનુસાર [illegible] છું. આપની માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. સંબંધ વગરના [illegible] વાતનું એકમેકપણું થાય છે.

[illegible] મૈથુન સંજ્ઞા (કામવાસના) જાગે છે. તે સુંદર સ્ત્રીને જોવાથી, [illegible] ચિત્રીત આકૃતિ જોવાથી, સ્ત્રીને જોયા સિવાય તેની કથાવાર્તા સાંભળવાથી શરીર, હાડ, માંસ, રક્તથી રૂષ્ટપુષ્ટ હોય. આ કારણોએ પુરુષને મૈથુન સંજ્ઞા જાગે છે.

તેવીજ રીતે સુંદર પુરુષને જોવાથી, પુરુષની ચિત્રીત આકૃતિ જોવાથી, પુરુષ આદિને જોયા સિવાય તેની કથા વાર્તા સાંભળવાથી શરીર, હાડ, માંસ, રક્તથી રૂષ્ટ પુષ્ટ હોય. આ કારણે સ્ત્રીને મૈથુન સંજ્ઞા જાગે છે.

આ રીતે પાષાણ પ્રતિમા નર આકૃતિમાં હોય તો સ્ત્રીને મૈથુન સંજ્ઞા જાગે (કેટલાક ગ્રંથકારો સ્ત્રીમાં પુરુષ કરતાં આઠ ગણો કામ વિશેષ હોવાનું કહે છે.)

આ કારણોમાં પ્રતિમા જોવાથી વૈરાગ્ય થાય એ કારણ અસંબંધક ઠરે છે.

સ્ત્રી ઉપર તથા સીક્કાવાળા રૂપીયા ઉપર મોહ આવે છે. પરંતુ જે મોહ આવે છે તેનું કારણ ઉદયભાવ છે. ઉદયભાવમાં પ્રાણીમાત્ર સહજ વર્તે છે. અને જે ઉદયભાવ ચોવીસે દંડકે રહેલો છે. એટલે જ્યાં ઉદયભાવ છે ત્યાં મોહ પેદા થાય જ.

'હે યાજ્ઞવલ્કય! સ્થિરતા એટલે શું?'

'હે સમ્રાટ! હૃદય એ જ સ્થિરતા. હે સમ્રાટ! હૃદય એ પ્રાણીમાત્રનું રહેઠાણ છે. હે સમ્રાટ! હૃદય એ પ્રાણીમાત્રનો આધાર છે. હે સમ્રાટ! પ્રાણીમાત્ર હૃદયને આધારે જ ટકી રહે છે. હે સમ્રાટ! હૃદય એ પરબ્રહ્મ છે. એમ જાણીને જે માણસ તેને પૂજે છે, તેને હૃદય કદી તજી દેતું નથી. બધાં પ્રાણીઓ તેની પાસે ચાલ્યાં આવે છે; તે દેવ બનીને દેવો પાસે જાય છે.'

વિદેહના રાજા જનકે કહ્યું: 'હું તમને હજાર ગાયોનું ધણ અને હાથી જેવો એક સાંઢ આપું છું.'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'મારા પિતાનો એવો મત હતો કે, શિષ્યને પૂરું શિક્ષણ આપ્યા વિના તેની પાસેથી ધન લેવું નહિ.' ૭

પ્રકરણ ૨

[આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ]

જનકરાજા સિંહાસન પર બેઠા હતા, ત્યાંથી નીચે ઊતર્યા ને યાજ્ઞવલ્કયની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા:

'નમસ્તે. મને કંઈક જ્ઞાનની વાત સંભળાવો.'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'સમ્રાટ, લાંબી મુસાફરીએ જવા ઇચ્છનાર માણસ રથ કે નાવ તૈયાર કરે છે. એની પેઠે, તમે ગૂઢ-જ્ઞાન વડે આત્માને તૈયાર કરેલો છે. વળી તમને માન મળે છે; તમારી પાસે ધન છે; તમે વેદ ભણ્યા છો; તમે ઉપનિષદોનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે. તમારા જેવા માણસ આ જગતમાંથી છૂટીને ક્યાં જાય એ જાણો છો?'

જનક કહે: 'ના, ભગવન! હું ક્યાં જઈશ એની ખબર નો મને નથી.'

'તો તમે ક્યાં જશો, એ હું તમને કહું.'

'કહો, ભગવન્!' ૧

પ્રતિમા જોવાથી વૈરાગ્ય થવાનું દલીલને ખાતર જે કથન કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રીના દષ્ટાંત સાથે બીલકુલ અસંબંધક છે. કારણ કે સમ્યક્‌જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર, વૈરાગ્ય, ભક્તિભાવ જે પેદા થાય છે તે ક્ષયોપશમ ભાવથીજ અને તે ક્ષયોપશમ ભાવમાં તો કોઈક જીવ સંબંધવસાત્ આવી શકે છે. એ હકીકત ઈન્કાર કરી શકાય તેમ નથી.

जहा कुक्कुड पोयस्स निचं कुललओ भयं।
एवं खु बम्भयारिस्स इत्थी विग्गह उभयं ॥

દશવૈકાલીક સૂત્ર અધ્યયન ૮. ગાથા ૫૪.

ભાવાર્થઃ—જેમ કુકડાના બચ્ચાંને સર્વદા બીલાડી થકી ભય હોય તેમ બ્રહ્મચારીને સ્ત્રીના શરીર થકી ભય ઉપજે. (અહીંયા સ્ત્રીના શરીર થકી ભય કહ્યો તે સ્ત્રીના મૃત દેહથી કહ્યો છે.)

चित्तभित्तिं न निज्झाए नारिं वा सुअलंकियं।
भक्खरं पिवदट्ठूणं दिट्ठि पडिसमाहरे ॥

ભાવાર્થઃ—ઘરની ભીંતે સ્ત્રીનું ચિત્રામણ આલેખ્યું હોય તે જુવે નહિ. સ્ત્રીએ સુંદર ઘરેણા અલંકાર પહેર્યા હોય તેવી સ્ત્રીને દેખીને સૂર્યને દેખી દૃષ્ટિ પાછી વાળે. તેમ સ્ત્રીને દેખીને દૃષ્ટિ પાછી વાળે. (૫૫)

हत्थ पाय पडिछिन्नं कण नासविगप्पियं।
अवि वाससइं नारिं बम्भयारी विवज्जए ॥

ભાવાર્થઃ—જેના હાથ પગ છેદ્યા છે અને કાન નાક કાપ્યા છે. વળી સો વરસની વૃદ્ધા થયેલી એવી સ્ત્રી હોય તો પણ બ્રહ્મચારી સાધુ વિશેષે વર્જે, તેની સંગત ન કરે તથા તેના ઘરમાં રાત્રીવાસો ન રહે. (૫૬)

તીર્થંકર ભગવાને બ્રહ્મચારી સાધુને ઉપરની ગાથાઓમાં

જ્ઞાન આપ્યો છે [illegible]
દેશ [illegible]

પ્રકરણ ૩

[માણસનું કામ ક્યા તેજ વડે ચાલે છે? [illegible] જવાબ એ છે કે આત્મા એ જ માણસના કામનું [illegible] આત્મા જ એનો જીવનપંથ ઉજાળે છે.]

યાજ્ઞવલ્કય જનકરાજાને ત્યાં આવ્યા [illegible] કરી રાખ્યો હતો કે, 'હું બોલીશ નહિ.' પણ [illegible] જનક અને યાજ્ઞવલ્કય અગ્નિહોત્રને વિષે વાત કરતા [illegible] યાજ્ઞવલ્કયે જનકને વરદાન આપ્યું હતું કે, [illegible] તે માગી લો.' જનકે માગેલું કે, [illegible] શકું એવો વર આપો.' [illegible]

[illegible]

[illegible] ક્યા તેજ વડે ચાલે છે?'

'[illegible] તેજ વડે, [illegible] ફરે છે, કામ કરે છે, પાછો ફરે છે.'

'[illegible]'

[illegible] માણસનું કામ ક્યા તેજ [illegible]

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'એ આત્મા આ સ્વપ્નદશામાં મોજમજા કરે છે, હરેફરે છે, સારામાઠા દેખાવો જુએ છે, અને પછી જેવો આવ્યો હતો તેવો પહેલાંની જાગ્રતદશામાં પાછો ચાલ્યો જાય છે. સ્વપ્નદશામાં તેણે જે કંઈ જોયું હોય, તેનાથી તે લેપાતો નથી; કેમકે તેને આસક્તિ જેવું કંઈ હોતું જ નથી.'

'બરાબર છે, ભગવન્! હું તમને હજાર ગાયો આપું છું. મોક્ષને વિષે મને હજુ વધારે સમજાવો.' ૧૬

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'એ આત્મા આ જાગ્રતદશામાં મોજ-
મ કરે છે, હરેફરે છે, સારામાઠા દેખાવો જુએ છે, અને
જેવો આવ્યો હતો તેવો પહેલાંની સ્વપ્નદશામાં પાછો
! જાય છે. ૧૭

ેમ કોઇ મોટું માછલું નદીને બન્ને કાંઠે ફરે, આ કાંઠે
ામે કાંઠે જાય, તેમ આ આત્મા સ્વપ્નદશા ને જાગ્રત-
ના છૂટથી હરેફરે છે. ૧૮

. સ્નામ વિનાની ઊંઘમાં પડેલા આત્માની સ્થિતિ]

ાજ અથવા ગરુડ આકાશમાં ઊડીઊડીને થાકી
ડી પાંખો બીડી લઇને માળામાં જવા નીકળે, તેમ
દોડીને એવી સ્થિતિ તરફ જવા નીકળે છે, જ્યાં
પછી તેને નથી કશાની ઇચ્છા થતી, નથી કંઈ
ુ. ૧૯

ા શરીરમાં હિ ની નાડીઓ છે. એક વાળના
ુ કર્યા હોય ે તે બા છે. તે ધોળા,
લીલા ને રા સુધી + આત્માને
ગૌણ અને

આહાર નિદ્રા ભય મૈથુનંચ, સામાન્ય મેતદ પ્રશુભિ ધર્મો હિનેષાં વિશેશોધીકો ધર્મેણુ નરાણામ હીના પ્રશુભિ સમાના.

પરંતુ વૈરાગ્ય ભાવ દરેક પ્રાણીમાં સામાન્ય છે. એમ કોઈ સ્થળે કહેવાયેલ નથી. એ રીતે પણ મૈથુન કામવાસનાના દૃષ્ટાંત સાથે વૈરાગ્ય-ભક્તિભાવનો મેળ મળતો જ નથી.

એક જૈન, એક સ્વામીનારાયણ એમ બને વ્યક્તિઓ સમક્ષ બે પ્રતિમાઓ મુકવામાં આવે તો જૈન વ્યક્તિ જૈન પ્રતિમા તરફ આકર્ષાય છે અને સ્વામી નારાયણ પંથની વ્યક્તિ સહજાનંદની પ્રતિમા તરફ આકર્ષાય છે. જ્યારે કોઈ મુસ્લીમ વ્યક્તિ આ બને તરફ આકર્ષાતી નથી. પ્રતિમા જો વૈરાગ્યનું કારણ હોય તો જિન પ્રતિમા દેખવાથી મુસ્લીમ વ્યક્તિને પણ વૈરાગ્ય થવો જોઈએ. સ્વામીનારાયણ પંથના અનુયાયીને પણ જિન પ્રતિમા દેખવાથી વૈરાગ્ય-ભક્તિભાવ થવો જોઈએ. પરંતુ આમ નહિ થતાં પરસ્પર વિરોધી ભાવ થાય છે. તેનું કારણ એટલું જ કે પાષાણુ પ્રતિમા એ વૈરાગ્યનું કારણુ નથી. પાષાણુ પ્રતિમા એ વૈરાગ્યનું કારણુ હોય તો કોઈ પણ મૂર્તિ ગમે તે સ્થળે ગમે તે વ્યક્તિને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે. પરંતુ તેમ નહિ બનતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને દરેક વ્યક્તિ પોત પોતાની માનેલી પ્રતિમા તરફ જાય છે. જે જે વ્યક્તિને જે જે દર્શનનો ઉપદેશ મળ્યો હોય અને સંસ્કારો પાડવામાં આવ્યા હોય, તે ઉપદેશના સંસ્કારો મુજબ વલણુ થાય છે. એટલે ઉપદેશ જ્ઞાન એજ વૈરાગ્યનું કારણુ છે, પરંતુ પાષાણુ પ્રતિમા એ વૈરાગ્યનું કારણુ નથી.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિરંજન નિરાકાર છે. તેનું રૂપ કરી શકાય નહિ. તેથી પણુ નિરંજન નિરાકાર રૂપનું ધ્યાન કરવા મૂર્તિ કરવી અને મૂર્તિ પૂજા કરવી એ અજ્ઞાન છે.

સાકારમાં મન કદી પણ સ્થિર થતું નથી. સ્રી, પુત્ર, ધન, મિત્ર ઈત્યાદિ સાકારમાં મનુષ્ય પ્રાણી ફસ્યો રહે છે. તેથી પણુ

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'એ આત્મા આ સ્વપ્નદશામાં મોજમજા કરે છે, હરેફરે છે, સારામાઠા દેખાવો જુએ છે, અને પછી જેવો આવ્યો હતો તેવો પહેલાંની જાગ્રતદશામાં પાછો ચાલ્યો જાય છે. સ્વપ્નદશામાં તેણે જે કંઈ જોયું હોય, તેનાથી તે લેપાતો નથી; કેમકે તેને આસક્તિ જેવું કંઈ હોતું જ નથી.'

'બરાબર છે, ભગવન્! હું તમને હજાર ગાયો આપું છું. મોક્ષને વિષે મને હજુ વધારે સમજાવો.' ૧૬

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: 'એ આત્મા આ જાગ્રતદશામાં મોજ-મજા કરે છે, હરેફરે છે, સારામાઠા દેખાવો જુએ છે, અને પછી જેવો આવ્યો હતો તેવો પહેલાંની સ્વપ્નદશામાં પાછો ચાલ્યો જાય છે. ૧૭

'જેમ કોઈ મોટું માછલું નદીને બન્ને કાંઠે ફરે, આ કાંઠે જાય ને સામે કાંઠે જાય, તેમ આ આત્મા સ્વપ્નદશા ને જાગ્રત-દશા બન્નેમાં છૂટથી હરેફરે છે. ૧૮

[ઊંડી, સ્વપ્ન વિનાની ઊંઘમાં પડેલા આત્માની સ્થિતિ]

'જેમ બાજ અથવા ગરુડ આકાશમાં ઊડીઊડીને થાકી જાય, અને પછી પાંખો બીડી લઈને માળામાં જવા નીકળે, તેમ આ આત્મા દોડીને એવી સ્થિતિ તરફ જવા નીકળે છે, જ્યાં સૂઈ ગયા પછી તેને નથી કશાની ઇચ્છા થતી, નથી કંઈ સ્વપ્ન દેખાતું. ૧૯

'તેના શરીરમાં હિતા નામની નાડીઓ છે. એક વાળના હજાર ભાગ કર્યા હોય એના જેટલી તે બારીક છે. તે ધોળા, ભૂરા, પીળા, લીલા ને રાતા રંગના રસથી ભરેલી છે.+ આત્માને

+ વાત-પિત્ત ગૌણ અને કફ મુખ્ય હોય એવો રસ ધોળો.
પિત્ત-કફ „ „ વાત „ „ „ „ ભૂરો.
વાત-કફ „ „ પિત્ત „ „ „ „ પીળો.
પિત્ત „ „ વાત-કફ „ „ „ „ લીલો.
અને વાત-પિત્ત-કફ એ ત્રણે સમાન „ „ „ રાતો.

એની જોવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી; કેમકે તે પોતે અવિનાશી છે. પણ એવી સ્થિતિમાં તેના સિવાય બીજું કશું હોતું જ નથી, એટલે તે શાને જુએ? ૨૩

'એવી સ્થિતિમાં તે સૂંઘતો નથી એમ કહે છે. તે સૂંઘતો નથી એમ દેખાય છે ખરું, છતાં ખરી રીતે તે સૂંઘતો હોય છે. એની સૂંઘવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી; કેમકે તે પોતે અવિનાશી છે. પણ એવી સ્થિતિમાં તેના સિવાય બીજું કશું હોતું જ નથી, એટલે તે શાને સૂંઘે? ૨૪

'એવી સ્થિતિમાં તે ચાખતો નથી એમ કહે છે. તે ચાખતો નથી એમ દેખાય છે ખરું, છતાં ખરી રીતે તે ચાખતો હોય છે. એની ચાખવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી; કેમકે તે પોતે અવિનાશી છે. પણ એવી સ્થિતિમાં તેના સિવાય બીજું કશું હોતું જ નથી, એટલે તે શાને ચાખે? ૨૫

'એવી સ્થિતિમાં તે બોલતો નથી એમ કહે છે. તે બોલતો નથી એમ દેખાય છે ખરું, છતાં ખરી રીતે તે બોલતો હોય છે. એની બોલવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી; કેમકે તે પોતે અવિનાશી છે. પણ એવી સ્થિતિમાં તેના સિવાય બીજું કશું હોતું જ નથી, એટલે તે કોની જોડે બોલે? ૨૬

'એવી સ્થિતિમાં તે સાંભળતો નથી એમ કહે છે. તે સાંભળતો નથી એમ દેખાય છે ખરું, છતાં ખરી રીતે તે સાંભળતો હોય છે. એની સાંભળવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી; કેમકે તે પોતે અવિનાશી છે. પણ એવી સ્થિતિમાં તેના સિવાય બીજું કશું હોતું જ નથી. એટલે તે શાને સાંભળે? ૨૭

'એવી સ્થિતિમાં તે વિચાર કરતો નથી એમ કહે છે. તે વિચાર કરતો નથી એમ દેખાય છે ખરું, છતાં ખરી રીતે તે વિચાર કરતો હોય છે. એની વિચાર કરવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી; કેમકે તે પોતે અવિનાશી છે. પણ એવી સ્થિતિમાં

જ્ઞાની પુરૂષની સેવા કરતાં તથા સત્શ્રવણથી જ્ઞાન વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે જડ પાષાણ મૂર્તિની સેવા કરવાથી કાંઈ જ્ઞાન વૃદ્ધિ થતી નથી. ઉલટા જડ જેવા બનીયે છીએ તેથી પણ મૂર્તિપૂજા એ અજ્ઞાન છે.

બાદશાહી વખતમાં ઘણા મંદિરોની મૂર્તિઓ તોડી નાખવામાં આવી. જો મૂર્તિથી વૈરાગ્ય થતો હોત તો કોઈ પણ વ્યક્તિ મૂર્તિને તોડે નહિ. અતએવ મૂર્તિપૂજાની શરૂઆત કરનારા અધર્મી અને પાખંડીયો છે.

જ્યારે જ્યારે મંદિર માંહેની મૂર્તિઓ તોડવામાં આવી ત્યારે ત્યારે કોઈ પણ મંદિર માંહેની મૂર્તિએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર હલ્લો કર્યો નથી. કે કોઈપણ મૂર્તિ ઉડી, તેના ભાંગનાર-તોડનારને વાગી નથી. એથી પણ મૂર્તિની, પાષાણની સેવા કરવાથી કાંઇ પણ ફળ મળતું નથી અને મૂર્તિપૂજા એ અજ્ઞાન અને અધર્મ છે.

સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન જે થાય છે, વૈરાગ્ય ભક્તિભાવ આવે છે. તે જ્ઞાની પુરૂષના સત્સંગથી-સદ્શ્રવણથી, સારા સારા પુસ્તકો વાંચવાથી અર્થાત્ સંગ તથા ઉપદેશથી જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ જેના ગુણ દોષની ખબર ન હોય, જેના સમાગમમાં ન આવ્યા હોઈ તેની મૂર્તિ જોવાથી પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ગુણનું જ્ઞાન એજ પ્રીતિનું કારણ છે. એથી પણ પાષાણ મૂર્તિની પૂજા એ અજ્ઞાન છે.

જડ પ્રતિમા પૂજતાં કેવળજ્ઞાન અગર તો બીજું કોઈપણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો જૈન સિદ્ધાંતમાં દાખલો નથી. તેથી પણ મૂર્તિપૂજા એ અજ્ઞાન છે.

પાષાણની મૂર્તિ જોવાથી જો શાંત ભાવ થતો હોય તો એ મૂર્તિનો બનાવનાર શિલ્પી-કારીગરના બધા ભાવ શાંત થઈ જતાં તેને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ એ મુજબ નથી બનતું, એથી પણ મૂર્તિપૂજા એ એક અજ્ઞાન છે.

એક અંધ માણસ મૂર્તિને નહી જોઈ શકવાથી તેને તમારા કહેવા મુજબ વૈરાગ્ય ભાવ આવી શકતો નથી તેથી પણ મૂર્તિપૂજા એ એક અજ્ઞાન છે.

આત્મામાં ભળી જાય છે, ત્યારે લોકો કહે છે: 'માણસ સાંભળતો નથી.' મન આત્મામાં ભળી જાય છે, ત્યારે લોકો કહે છે: 'માણસ વિચાર કરતો નથી.' ચામડીનું ચેતન આત્મામાં ભળી જાય છે, ત્યારે લોકો કહે છે: 'માણસ અડકતો નથી.' બુદ્ધિ આત્મામાં ભળી જાય છે, ત્યારે લોકો કહે છે: 'માણસ સમજતો નથી.' એ માણસના હૃદયનો ઉપલો ભાગ તેજથી ઝગઝગે છે. તેજથી ઝગઝગતા એ હૃદયના ટેરવા વાટે આત્મા શરીરમાંથી ચાલ્યો જાય છે—અથવા તો આંખ વાટે, કે માથા વાટે, કે શરીરના બીજા ભાગોમાંથી ચાલ્યો જાય છે. તે ચાલ્યો જાય છે તેની પાછળ પ્રાણ ચાલ્યો જાય છે. પ્રાણ ચાલ્યો જાય છે તેની પાછળ બધી ઇન્દ્રિયો ચાલી જાય છે. તે વેળાએ આત્માને જ્ઞાન તો હોય છે. એ જ્ઞાનને સાથે લઈને તે ચાલ્યો જાય છે. તે જાય છે ત્યારે પણ તેની વિદ્યા, તેનું કર્મ, અને પૂર્વજન્મની તેની યાદદાસ્ત એટલું તો તેને વળગેલું જ રહે છે. ૨

[વાસનાવાળા આત્માનું મૃત્યુ પછી શું થાય છે ?]

"જેમ ઘાસના તરણા પર રહેલી પાણીમાંની જળો, તે તરણાને છેડે ગયા પછી, બીજો ટેકો લેવા માટે પોતાનું અંગ સંકોચે છે, તેમ આ આત્મા આ શરીરને ફેંકી દઈ તેને ચેતન વિનાનું બનાવી દે છે, અને બીજું શરીર મેળવવા માટે પોતાનો સંકોચ કરે છે. ૩

"જેમ સોની સોનાનો ટુકડો લઈ તેમાંથી બીજો, નવો ને વધારે સુંદર ઘાટ ઘડે છે, તેમ આ આત્મા આ શરીરને ફેંકી દઈ તેને ચેતન વિનાનું બનાવી દે છે, અને બીજું નવું ને વધારે સુંદર શરીર ઘડી લે છે. એ શરીર કાં તો પિતૃઓના જેવું અથવા ગંધર્વોના જેવું, દેવોના જેવું, પ્રજાપતિના જેવું, બ્રહ્મના જેવું, કે બીજાં પ્રાણીઓના જેવું હોય છે. ૪

મિત્ર, જરા દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી વિચાર કરો. અનંતા તીર્થંકરો થઈ ગયા પરંતુ કોઈ તીર્થંકર દેવે જડ પ્રતિમા પૂજવાથી મોક્ષ સાધી શકાશે તેવો યતિકિંચિત ઉપદેશ પણ કોઈ સ્થળે કરેલ નથી. તેમજ જડ પ્રતિમાપૂજન એ મોક્ષ સાધક હોત તો અનંત જ્ઞાનના ધણી તીર્થંકર ભગવાને જરૂર એ મુજબ ઉપદેશ જગતવાસી પ્રાણીઓ સમક્ષ કર્યો હોત. તેમને સત્ય ઉપદેશ જગતવાસી જીવોથી છુપાવવાની જરૂર ન હતી. કોઈ પણ સ્થળે જડ પ્રતિમાના પૂજનનો ઉપદેશ નહી કરેલ હોઈ જડ પ્રતિમા પૂજન કરવું એ મહાવીરના શાસન વિરૂદ્ધ છે. જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર એ રત્નત્રયની આરાધના કરતાં જીવ મોક્ષને મેળવી શકે છે. એમ તીર્થંકર દેવનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. જો પ્રતિમા પૂજનથી જીવને મોક્ષ મળતો હોત તો એ રત્નત્રયની સાથે જડ પ્રતિમા પૂજન પણ સાથે કહી ઉપદેશ કરેલ હોત. પરંતુ મિત્ર યાદ કરો. તીર્થંકર ભગવાન તે વાસ્તે ઉપદેશ કરતા નથી તેથી જડપૂજન શાસ્ત્રોક્ત પણ નથી પરંતુ સંજોગ અનુસાર અન્ય દર્શનીઓની દેખાદેખીએ જડ પ્રતિમા પૂજન ઘુસી ગયેલ છે. અને તેપણ તીર્થંકર દેવના નિર્વાણ બાદ અમુક કાળ વિત્યાબાદ તે પ્રસિદ્ધ થયેલા ઘણા ગ્રંથોથી સિદ્ધ થયું છે. અને સૂત્રોમાં પણ મૂર્તિપૂજાના પાઠ પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલ છે. એમ અનુવાદ કરનાર આંગ્લ ભૂમિના અને હિંદના અનેક ગૃહસ્થોએ બહાર પાડયું છે. આવા ફેરફાર થઈ ગયેલા પાઠ ઉપરથી જ જડ પ્રતિમા પૂજન જૈનમાં હતું એમ સિદ્ધ થતું હોય તો તે માનવું ભુલ ભરેલું છે. કારણ ચૈતન્ય ઉપાસક જૈનદર્શને જડ ઉપાસક બનવાનો ઉપદેશ હોય જ નહિ.

મિત્ર, જુઓ, જડ પૂજનની હિમાયત કરનારાના ગ્રંથો શું કહે છે.

સમયસાર

ઈણ મણ્ણં જીવાદો દેહં પુગ્ગલમયં થુણિત્તુમુણી ।
મણ્ણદિ હુ સંથુવો વંદિવો મએ ...

છતાં અમર બને છે; અને આ દેહે જ બ્રહ્મને મેળવે છે.'

"જેમ સાપે ઉતારી નાખેલી જીવ વિનાની કાંચળી રાફડા પર પડી રહે છે, તેમ આ શરીર પણ પડી રહે છે. પણ શરીરમાંથી છૂટી ગયેલો અમર આત્મા તો બ્રહ્મ જ છે; તે તેજરૂપ છે."

જનકે કહ્યું: 'હું તમને હજાર ગાયો આપું છું, ભગવન્ !'૭

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું: "એને વિષે આ શ્લોકો કહેલા છે:

"'આ જૂનો વિકટ રસ્તો દૂર સુધી પહોંચેલો છે. તેને હું અડ્યો છું; મને એ રસ્તો જડ્યો છે. બ્રહ્મને જાણનાર ઋષિઓ પણ એ રસ્તે થઈને સ્વર્ગમાં તેમજ તેની પાર જાય છે. ૮

"'કેટલાક કહે છે કે એ ધોળો છે, કેટલાક કહે છે ભૂરો છે, કેટલાક એને પીળો, લીલો કે લાલ કહે છે. બ્રહ્મને જાણનાર કોઇક માણસે એ રસ્તો ખોળી કાઢેલો છે. બ્રહ્મને જાણનાર, પુણ્યનું કામ કરનાર, અને તેજસ્વી બનનાર માણસો એ રસ્તે જાય છે. ૯

"'જેઓ અવિદ્યાની ઉપાસના કરે છે, તેઓ ઘોર અંધારામાં પ્રવેશ કરે છે. પણ એકલી વિદ્યામાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર માણસો તો એથીયે વધારે ઘોર અંધારામાં જાય છે. ૧૦

"'અંધારાથી છવાયેલા એ લોકોમાં (જગતોમાં) આનંદનું નામ હોતું નથી. અજ્ઞાન અને અબુધ માણસો મરી ગયા પછી એવા લોકોમાં જાય છે. ૧૧

"'આ આત્મા છે તે જ હું છું, એમ જે માણસ આત્માને વિષે સમજે, ને કઈ વસ્તુની ઇચ્છા રાખીને, અને કોને માટે શરીરની ઝંખના રાખે ! ૧૨

"'આ ભયભરેલી અને વિકટ જગામાં (શરીરમાં) પેઠેલા આત્માને જેણે જોયો છે, ને સારી રીતે જાણ્યો છે, તે વિશ્વનો સરજનહાર છે, ને સહુનો કર્તા છે; તેને જે લોક મળે છે, તે

તંણ્ચ્છત્યેણુ જુઞ્જદિણુ શરીરગુણાહિ હોંતિ કેવલિણો ।
કેવલિગુણો થુણદિ જો સો તચ્ચં કેવલિં થુણદિ ॥

ભાવાર્થઃ—જીવથી ન્યારા આ પુદ્‌ગલમય દેહની સ્તુતિ કરવાથી જો સાધુ એમજ માને કે મેં કેવળી ભગવાનનો વંદણા તથા સ્તુતિ કરી તો તે નિશ્ચય યોગ્ય નથી જ; કારણ કે કેવળી ભગવાનના દેહના ગુણો નથી પરંતુ કેવળી ભગવાનના (અનંતજ્ઞાન) ગુણોની જે સ્તુતિ કરે છે તેણે જ કેવળી ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. આચાર્ય મહારાજોનો પણ એજ ઉપદેશ છે કે જૈન ધર્મમાં ગુણ પૂજન એજ એક પૂજન છે છતાં પણ જડ પૂજનનો ઉપદેશ જૈનાચાર્યો કરતા હોય તો મહાવીરના શાસનની સર્વોત્કૃષ્ટતા ઉપર કલંક બેસાડે છે.

દોહરા.

આચાર્ય મહારાજો વદે દેહ પૂજા નવ હોય;
તીર્થંકર ભગવાનના, ગુણની પૂજા હોય.
જડ પૂજન મિથ્યાત્વ છે, શાસ્ત્ર વિષે નિષેધ;
મહાવીરના શાસન વિષે, ગુણ પૂજન છે શ્રેષ્ટ.

(સંશય નિવારણ પા. ૪૭.)

ચરમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર દેવ તે સમયમાં એક ગામથી બીજે ગામ વિચરતા હતા. અને ચાતુર્માસ કરતા હતા, તેમાં કોઇ જગ્યોએ જૈન પ્રતિમા હોય તેવા દહેરામાં કે મંદિરમાં કે બાગમાં ઉતર્યા નથી, પરંતુ યક્ષના મંદિરો હોય ત્યાં ઉતર્યાનું સૂત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે એજ સાબીતી છે કે તીર્થંકર ભગવાનના સમયમાં જૈન પ્રતિમાની હૈયાતી બિલ્કુલ હતી જ નહી. જો જૈન પ્રતિમાની હૈયાતી તે સમયમાં હોત તો મહાવીર ભગવાન જૈન પ્રતિમાવાળા બાગ, મંદિર કે દહેરાને છોડી બીજે સ્થાને ન ઉતરત.

મેઘકુમાર આદિ ઘણા તપસ્વી નિર્ગ્રંથોએ પર્વત ઉપર સંથારા

"'શાણા બ્રાહ્મણે એ આત્માને જાણીને જ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તેણે ઘણા શબ્દોનો અભ્યાસ ન કરવો જોઈએ; કેમકે એથી તો વાણીને થાક લાગે છે.' ૨૧

"આ મહાન અને કદી જન્મ ન પામનારો આત્મા જ વિજ્ઞાનરૂપ હોઈ બધી ઇન્દ્રિયોની વચ્ચે, હૃદયમાં આવેલી ખાલી જગામાં વસે છે. તે સહુનો રાજા છે, સહુનો સ્વામી છે, સહુનો ઉપરી છે. તે સારા કામથી વધતો નથી, ભૂરા કામથી ઘટતો નથી. એ સહુનો ઈશ્વર છે; તે પ્રાણીમાત્રનો ઉપરી છે; પ્રાણીમાત્રનો પાલક છે. તે આ જગતોને જુદાં ટકાવી રાખનારી પાળ છે, સરહદ છે. બ્રાહ્મણો એને વેદના અભ્યાસ વડે, યજ્ઞ વડે, દાન વડે, તપ વડે, અનશન વડે જાણવા મથે છે. એને જ જાણીને માણસ મુનિ બને છે. એને મેળવવાની ઇચ્છા રાખીને જ સંન્યાસીઓ ઘરબાર છોડી સંન્યાસ લે છે. એને જાણતા હોવાથી જ પહેલાંના ઋષિઓ સંતાન મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખતા. તેઓ વિચાર કરતા કે, આપણને તો આ આત્મા મળ્યો છે, એ જ આપણો લોક* છે. પછી આપણે સંતાન મેળવીને શું કરીશું?' તેમણે દીકરો મેળવવાની ઇચ્છા, ધન મેળવવાની ઇચ્છા, લોક(સ્વર્ગ વગેરે)મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દીધી હતી, અને ભિક્ષા માગીને તેઓ નિર્વાહ કરતા. દીકરાની ઇચ્છા હોય તો ધનની પણ ઇચ્છા થાય. ધનની ઇચ્છા હોય તો લોક (સ્વર્ગ વગેરે)ની પણ ઇચ્છા થાય. કેમકે બન્ને છે તો ઇચ્છાઓ જ. એ આત્માને 'આ નહિ, આ નહિ' (नेति नेति) કહીને જ વર્ણવી શકાય છે. તે પકડાતો નથી, કેમકે તે પકડી શકાય

* દીકરો હોય તો જ સ્વર્ગે જવાય, એવો ખ્યાલ હોવાથી સ્વર્ગલોક મેળવવા માટે માણસો દીકરો મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા. પણ જેને આત્મા મળ્યો છે, તેને આત્મા સિવાય સ્વર્ગ કે બીજો લોક મેળવવાની ઇચ્છા રહેતી નથી. આત્મા એ જ એનું સ્વર્ગ. આ વિચાર અહીં બતાવ્યો છે.

"'શાણા બ્રાહ્મણે એ આત્માને જાણીને જ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તેણે ઘણા શબ્દોનો અભ્યાસ ન કરવો જોઈએ; કેમકે એથી તો વાણીને થાક લાગે છે.' ૨૧

"આ મહાન અને કદી જન્મ ન પામનારો આત્મા જ વિજ્ઞાનરૂપ હોઈ બધી ઇન્દ્રિયોની વચ્ચે, હૃદયમાં આવેલી ખાલી જગામાં વસે છે. તે સહુનો રાજા છે, સહુનો સ્વામી છે, સહુનો ઉપરી છે. તે સારા કામથી વધતો નથી, ખૂરા કામથી ઘટતો નથી. એ સહુનો ઈશ્વર છે; તે પ્રાણીમાત્રનો ઉપરી છે; પ્રાણીમાત્રનો પાલક છે. તે આ જગતોને જુદાં ટકાવી રાખનારી પાળ છે, સરહદ છે. બ્રાહ્મણો એને વેદના અભ્યાસ વડે, યજ્ઞ વડે, દાન વડે, તપ વડે, અનશન વડે જાણવા મથે છે. એને જ જાણીને માણસ મુનિ બને છે. એને મેળવવાની ઇચ્છા રાખીને જ સંન્યાસીઓ ઘરબાર છોડી સંન્યાસ લે છે. એને જાણતા હોવાથી જ પહેલાંના ઋષિઓ સંતાન મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખતા. તેઓ વિચાર કરતા કે, આપણને તો આ આત્મા મળ્યો છે, એ જ આપણો લોક× છે. પછી આપણે સંતાન મેળવીને શું કરીશું?' તેમણે દીકરો મેળવવાની ઇચ્છા, ધન મેળવવાની ઇચ્છા, લોક(સ્વર્ગ વગેરે) મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દીધી હતી, અને ભિક્ષા માગીને તેઓ નિર્વાહ કરતા. દીકરાની ઇચ્છા હોય તો ધનની પણ ઇચ્છા થાય. ધનની ઇચ્છા હોય તો લોક (સ્વર્ગ વગેરે)ની પણ ઇચ્છા થાય. કેમકે બન્ને છે તો ઇચ્છાઓ જ. એ આત્માને 'આ નહિ, આ નહિ' (नेति नेति) કહીને જ વર્ણવી શકાય છે. તે પકડાતો નથી, કેમકે તે પકડી શકાય

× દીકરો હોય તો જ સ્વર્ગે જવાય, એવો ખ્યાલ હોવાથી સ્વર્ગલોક મેળવવા માટે માણસો દીકરો મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા. પણ જેને આત્મા મળ્યો છે, તેને આત્મા સિવાય સ્વર્ગ કે બીજો લોક મેળવવાની ઇચ્છા રહેતી નથી. આત્મા એ જ એનું સ્વર્ગ. આ વિચાર અહીં બતાવ્યો છે.

સર્વ ગુણસંપન્ન ભગવાને, અપલક્ષણ ક્યાં ઓછાં છે;
આધક શું તમને તો કહીયે, વિચિત્ર એની લીલા છે.

ભાવાર્થઃ—મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે-થોડા સમયમાં અદ્દભુત કામ કરવાની તૈયારી કરી રાખો છે. અને કેવળજ્ઞાન સુધીની મહેનત પણ હમણાં કરવા મંડી પડ્યો છું. પરંતુ ભગવાન જે સર્વ ગુણ સંપન્ન તેમાં અપલક્ષણ ક્યાં ઓછા છે? તમોને અધિક વાત શું કરીએ, તેની લીલા વિચિત્ર જ છે.

સુખલાલ: મિત્ર શ્રીમદ્દને કયું અદ્દભુત કામ કરવાનું હતું?

શિવજી: મિત્ર, સાંભળો. શ્રીમદ્દને કયું અદ્દભુત કામ કરવાનું હતું તે હકીકતનો નિર્ણય આપણે તેના પત્રો ઉપરથી કરી શકીયે તેમ છીએ. તેના પત્રોની સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતાવાળી સમાલોચના કરવાનું કામ સુલભ નથી કારણ કે પત્રો છપાવવામાં એવી યુક્તિ કરવામાં આવી છે કે કેટલુંક અનુસંધાન ગોપવી રાખવામાં આવ્યું છે. અને આ અદ્દભુત કામ કરવાની તૈયારી તે માર્ગ ઉદ્ધારક જગતશ્રેષ્ટ પુરુષોત્તમ પુરૂષ તરીકે બહાર પડવાની તૈયારી એવો કહેવામાં આશય હોય તેમ સમજાય છે. અને તેથી જ શ્રીમદે પોતાના દૃષ્ટિરાગી સેવકો પ્રત્યે જણાવ્યું છે કે-કેવળજ્ઞાન સુધીની મહેનત અલેખે તો નહી જાય. તેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શું મહેનત કરવા લાગી પડયા હતા! તપ, જપ, વ્રત, નિયમ, યોગસાધના કરવા કાંઇ પણ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો કે નહિ તે તેના પત્રો ઉપરથી બીલકુલ નીકળતું નથી; પરંતુ ગપગોળાની ભયંકર તોપોમાંથી મોટા મોટા ગપગોળા પોતાના [illegible]

બ્રહ્મ નિર્ભય છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે નિર્ભય બ્રહ્મ બને છે.' ૨૫

પ્રકરણ ૫

[આત્માને વિષે યાજ્ઞવલ્કય અને તેમની પત્ની મૈત્રેયીનો સંવાદ]

યાજ્ઞવલ્કયને બે સ્ત્રીઓ હતી—મૈત્રેયી અને કાત્યાયની. તેમાં મૈત્રેયીને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં રસ હતો, અને કાત્યાયનીને સાધારણ સ્ત્રીની પેઠે પૈસાટકા ગમતા. યાજ્ઞવલ્કયને ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી વનમાં જવાનો વિચાર થયો હતો. ૧

એટલે તેમણે કહ્યું: 'મૈત્રેયી! હું હવે આ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને અહીંથી ચાલ્યો જવાનો છું. માટે મારી જે કંઈ મિલકત છે, તે ચાલ, તારી ને કાત્યાયનીની વચ્ચે વહેંચી આપું.' ૨

મૈત્રેયીએ કહ્યું: 'ભગવન્! ધનથી ભરેલી આ પૃથ્વી મને મળે, તો હું એના વડે અમર બનું ખરી?'

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'ના રે ના. પૈસાદાર માણસોની જિંદગી જેવી હોય છે તેના જેવી તારી જિંદગી થાય. ધન વડે અમર થવાની આશા ન રાખી શકાય.' ૩

મૈત્રેયી બોલી: 'જેના વડે હું અમર ન થઈ શકું, તે લઈને હું શું કરું? અમર બનવાની જે રીત તમે જાણતા હો, તે મને કહો, ભગવન્!' ૪

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'મૈત્રેયી! તું મને વહાલી હતી જ; અને હવે વધારે વહાલી બની છે. ચાલ, હું તને સમજાવું. હું જેમજેમ સમજાવતો જાઉં, તેમતેમ તું એના પર ઊંડો વિચાર કરજે.' ૫

પછી યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: 'પતિ તે પતિને ખાતર વહાલો નથી લાગતો. પણ આત્માને ખાતર પતિ વહાલો લાગે છે. પત્ની તે પત્નીને ખાતર વહાલી નથી લાગતી. પણ આત્માને

કર્યા છે તેઓએ પર્વત ઉપર જઈ યત્ના પૂર્વક સ્થાન લઈ બે હાથ જોડી ભગવાન મહાવીર દેવની સમક્ષ તથી આલોચણા કરી છે. કારણ કે તીર્થંકર ભગવાન કેવળજ્ઞાની કેવળદર્શની છે, લોકાલોકનું જ્ઞાન છે. તેમના જ્ઞાનની સમક્ષ શુદ્ધ હૃદયભાવથી પર્વત ઉપર બેસી અણગારોએ સંથારા કરેલ છે. પર્વત ઉપર તે વખતે પ્રતિમાની હૈયાતી હોત તો જરૂર પ્રતિમા સમક્ષ બેઠ્યાનુ તથા વાદ્યાનુ તથા પૂજન કર્યાનુ સૂત્રમા વર્ણન કરેલ હોત. આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પર્વત ઉપર કે અન્ય સ્થળે પ્રતિમાની હૈયાતી હતીજ નહી. એ રીતે જડ પૂજન એ શાસ્ત્રાનુસાર નથી, તેમ સિદ્ધ થાય છે. મિત્ર ! શાસ્ત્ર મુજબ અત્યારે વર્તન કરવુ નથી અને પોતાનો ખોટો આગ્રહ આગળ કરવો છે. પર્યુષણ સંવત્સરી પાંચમની કહી છે. છતાં પણ દુરાગ્રહવશાત્ ખાસ ચોથની કરવામા આવે છે એ પણ શાસ્ત્રસંમત નથી. અત્યારે જૈન સમાજમા જ્ઞાન રૂપી સૂર્ય અસ્ત થતો જાય છે. કદાગ્રહીઓ સ્વમત-પોષક પોતપોતાના મત જમાવવા આકાશ પાતાળ એક કરી રહ્યા છે તેમ દેખાઈ રહ્યું છે.

સુખલાલ : મિત્ર, આપની શાસ્ત્રના જ્ઞાનની યુક્તિસરની દલીલ સાંભળી મને ખાત્રી થાય છે કે જડ પ્રતિમા પૂજન એ શાસ્ત્રોક્ત નથી અને ગુણ પૂજન-ચૈત-યપૂજન એજ જૈન ધર્મની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તેથીજ જડ પ્રતિમા પૂજન સ્થાપન કરવાંના કારણોમાં આ ગ્રન્થમાં + + + મીંડા દેખાય છે. મિત્ર, આપ આપનું કાવ્ય આગળ ચલાવો.

શીવરુ :

અલ્પ સમયમાં અદ્‌ભુત કરવા, તૈયારી છે :
કેવળજ્ઞાન ગુણીની મહેનત, હમણાં કરવા

આ ક્ષત્રિય, આ જગત, આ દેવો, આ વેદો, આ પ્રાણીઓ, આ જે કંઈ છે તે બધું આત્મારૂપ જ છે. ૭

'જેમ ઢોલ પિટાતું હોય ત્યારે બહારથી તેના અવાજને પકડી શકતો નથી, પણ ઢોલને અથવા ઢોલ પીટનારને પકડવાથી તેના અવાજને પકડી શકાય છે, તેમ આત્માનું છે. ૮

'જેમ શંખ ફૂંકાતો હોય ત્યારે બહારથી તેના અવાજને પકડી શકાતો નથી, પણ શંખને અથવા શંખ ફૂંકનારને પકડવાથી તેના અવાજને પકડી શકાય છે, તેમ આત્માનું છે. ૯

'જેમ વીણા વાગતી હોય ત્યારે બહારથી તેના અવાજને પકડી શકાતો નથી, પણ વીણાને અથવા વીણા વગાડનારને પકડવાથી તેના અવાજને પકડી શકાય છે, તેમ આત્માનું છે. ૧૦

'જેમ ભીનાં લાકડાં વડે સળગાવેલા અગ્નિમાંથી ધુમાડાના ગોટા નીકળે છે, તેમ આ મહાન તત્ત્વ (આત્મા)ના શ્વાસમાંથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો, વ્યાખ્યાનો, ટીકાઓ, યજ્ઞ, હોમ, બીજાને ખવડાવેલું અન્ન, પાયેલું પાણી, આ લોક, પરલોક, બધાં પ્રાણીઓ એ બધું નીકળેલું છે. આ બધું એના શ્વાસમાંથી જ નીકળેલું છે. ૧૧

'જેમ બધાં પાણી વહીને છેવટે સમુદ્રમાં ભેગાં થાય છે, તેમ બધી જાતના સ્પર્શો ચામડીમાં ભેગા થાય છે, બધી જાતની ગંધ નાકમાં ભેગી થાય છે, બધી જાતના સ્વાદ જીભમાં ભેગા થાય છે, બધી જાતનાં રૂપ આંખમાં ભેગાં થાય છે, બધી જાતના અવાજ કાનમાં ભેગા થાય છે, બધી જાતના વિચારો ને મનોરથો મનમાં ભેગા થાય છે, બધી વિદ્યાઓ હૃદયમાં ભેગી થાય છે, બધી જાતનાં કામો હાથમાં ભેગાં થાય છે, બધી જાતના આનંદો ગુહ્યેન્દ્રિયમાં ભેગા થાય છે, શરીરના બધી જાતના

સર્વ ગુણસંપન્ન ભગવાને, અપલક્ષણ ક્યાં ઓછાં છે:
અધિક શું તમને તો કહીયે, વિચિત્ર એની લીલા છે.

ભાવાર્થઃ—મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે-પોતા અમૃતમું અદ્દભુત કામ કરવાની તૈયારી કરી રાખી છે. અને કેવળજ્ઞાન સુધીની મહેનત પણ હમણાં કરવા મંડી પડ્યો છું. પરંતુ ભગવાન જે સર્વ ગુણ સંપન્ન તેમાં અપલક્ષણ ક્યાં ઓછા છે ! તમોને અધિક વાત શું કરીએ, તેની લીલા વિચિત્ર જ છે.

સુખલાલ: મિત્ર શ્રીમદ્દને કયું અદ્દભુત કામ કરવાનું હતું !

શિવજી: મિત્ર, સાંભળો. શ્રીમદ્દને કયું અદ્દભુત કામ કરવાનું હતું તે હકીકતનો નિર્ણય આપણે તેના પત્રો ઉપરથી કરી શકીયે તેમ છીએ. તેના પત્રોની સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતાવાળી સમાલોચના કરવાનું કામ સુલભ નથી કારણ કે પત્રો છપાવવામાં એવી યુક્તિ કરવામાં આવી છે કે કેટલુંક અનુસંધાન ગોપવી રાખવામાં આવ્યું છે. અને આ અદ્દભુત કામ કરવાની તૈયારી તે માર્ગ ઉદ્ધારક જગતશ્રેષ્ટ પુરૂષોત્તમ પુરૂષ તરીકે બહાર પડવાની તૈયારી એવો કહેવામાં આશય હોય તેમ સમજાય છે. અને તેથીજ શ્રીમદે પોતાના દૃષ્ટિરાગી સેવકો પ્રત્યે જણાવ્યું છે કે-કેવળજ્ઞાનસુધીની મહેનત અલેખે તો નહી જાય. તેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શું મહેનત કરવા લાગી પડયા હતા ! તપ, જપ, વ્રત, નિયમ, યોગસાધના કરવા કાંઇ પણ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો કે નહિ તે તેના પત્રો ઉપરથી બીલકુલ નીકળતું નથી; પરંતુ ગપગોળાની ભયંકર તોપોમાંથી મોટા મોટા ગપગોળા પોતાના સેવકો તરફ ઉડાડયા છે.

સુખલાલ: મિત્ર, આપ જણાવો છો તે તદ્દન સત્ય છે. પરંતુ આ કવિપંથના પુસ્તકમાં ભગવાનનાં અપલક્ષણ આવે છે તે વાત હું સમજી શકતો નથી. તે હકીકત મને સમજાવો.

શકાય ? એ આત્માને 'આ નહિ, આ નહિ' (नेति नेति) કહીને જ વર્ણવી શકાય છે. તે પકડાતો નથી, કેમકે તે પકડી શકાય એવો છે જ નહિ. તે મરતો નથી, કેમકે તે મરે એવો છે જ નહિ. તે લેપાતો નથી, કેમકે તે કશામાં લપટાઇ પડે એવો છે જ નહિ. તે બંધનમાં પડતો નથી. તેને દુઃખ થતું નથી. તેને ઇજા થતી નથી. જે સહુનો જાણનાર છે, તેને શાના વડે જાણી શકાય ? મૈત્રેયી! આ જ્ઞાન તને કહ્યું. એ અમર બનવાનું સાધન છે.' ૧૫

આટલું કહીને યાજ્ઞવલ્કય ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૬

[આ જ્ઞાન કયા ઋષિએ કોની પાસેથી મેળવ્યું તે કહેવા તેમની ગુરુશિષ્યપરંપરા આપી છે.]

હવે ગુરુશિષ્યપરંપરા. આ જ્ઞાન પૌતિમાષ્યે ગૌપવન પાસેથી મેળવ્યું. ગૌપવને (બીજા) પૌતિમાષ્ય પાસેથી; ગૌપવને કૌશિક પાસેથી; કૌશિકે કૌંડિન્ય પાસેથી; કૌંડિન્યે શાંડિલ્ય પાસેથી; શાંડિલ્યે કૌશિક અને ગૌતમ પાસેથી. ૧

ગૌતમે આગ્નિવેશ્ય પાસેથી; આગ્નિવેશ્યે ગાર્ગ્ય પાસેથી; ગાર્ગ્યે (બીજા) ગાર્ગ્ય પાસેથી; એ ગાર્ગ્યે ગૌતમ પાસેથી; ગૌતમે સૈતવ પાસેથી. સૈતવે પારાશર્યાયણ પાસેથી; પારાશર્યાયણે ગાર્ગ્યાયણ પાસેથી; ગાર્ગ્યાયણે ઉદ્દાલકાયન પાસેથી; ઉદ્દાલકાયને જાબાલાયન પાસેથી; જાબાલાયને માધ્યંદિનાયન પાસેથી; માધ્યંદિનાયને સૌકરાયણ પાસેથી; સૌકરાયણે કાષાયણ પાસેથી; કાષાયણે સાયકાયન પાસેથી; સાયકાયને કૌશિકાયનિ પાસેથી. ૨

કૌશિકાયનિએ ઘૃતકૌશિક પાસેથી; ઘૃતકૌશિકે પારાશર્યાયણ પાસેથી; પારાશર્યાયણે પારાશર્ય પાસેથી; પારાશર્યે જાતૂ-

મારા મિત્ર, સાંભળો હું થોડોક ખુલાસો કરી દઉં.
મહાવીરના આ ધર્મ પ્રવર્તક-પ્રભુ અપલક્ષણ જોવે છે;
વિચિત્ર કરવું પ્રભુની લીલા, સ્પષ્ટપણે ઉપદેશે છે.
વિચિત્રતા ને અપલક્ષણની, ઘરની વાતો કાઢી છે;
જૈન સિદ્ધાંતે આવી વાતો, કહોને ક્યાં ઉપદેશી છે?

ભાવાર્થ:—તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર દેવનો ધર્મ ચલાવવાનું કહેનાર આ ધર્મ પ્રવર્તક પ્રભુના અપલક્ષણ પોતાના જ્ઞાનમાં જુએ છે, અને સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરે છે કે ચિત્ર વિચિત્ર કરવું એજ પ્રભુની લીલા છે. આવી પ્રભુની વિચિત્રતાની ને અપલક્ષણની વાત મરહુમ કવિ રાયચંદે પોતાના ઘરની કાઢી છે. જૈન સિદ્ધાંતમાં પ્રભુના અપલક્ષણની ને વિચિત્રતાની વાતો કોઈ જગ્યાએ આવતી નથી. તેમજ ભગવાન મહાવીર તીર્થંકરદેવે પ્રભુના અપલક્ષણનો ઉપદેશ પણ કોઇ જગ્યાએ કર્યો નથી.

સુખલાલ: મિત્ર, આ હકીકત સાંભળી હું ઘણોજ અજાયબ થાઉં છું. હું ઘણા વખતથી સાધુનાં પડખાં સેવું છું, વ્યાખ્યાન સાંભળું છુ, પરંતુ કોઈ સાધુ મુનિરાજ પ્રભુના અપલક્ષણ ને તેની વિચિત્ર લીલાની વાતો કરતા નથી. વળી આ ગ્રંથમાં પણ પ્રભુના અપલક્ષણ બતાવ્યા હોય, અને તેની ચિત્ર વિચિત્ર લીલા હોય તે દેખાડનારા કાંઈ પણ દાખલા દષ્ટાંતો વાંચવામાં નથી આવતાં. તેમજ કોઇ સૂત્રમાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ થયો છે તેવી હકીકત પણ જણાવવામાં આવી નથી. તીર્થંકર ભગવાનમાં અપલક્ષણ ને વિચિત્રતા હોય તો તે ભગવાન શેના કહેવાય ! પ્રભુ સર્વગુણ સંપન્ન અને તેમાં અપલક્ષણ એવી વાતો મહાન મૂર્ખાઓ સિવાય બીજા કોણ કરે? જૈનદર્શનને અંગે જ્યારે ગપ્પાં મારવાં ત્યારે વાતો કરવામાં દરિદ્રતા શું રાખવી. "વચનેષુ કિં દરિદ્રતા" "મરઘીને પેટ મરઘી આવ્યા, માંજરો મરઘીછ. બાર હાથનું ચીભડું ને તેર હાથનું બી." મિત્ર, આવી વાતો શીમરે કરી છે.

અધ્યાય પાંચમો

પ્રકરણ ૧

ૐ એ બ્રહ્મ પૂર્ણ છે, આ જગત પૂર્ણ છે, એ પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી આ પૂર્ણ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એ પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી પૂર્ણ જગત કાઢી લઈએ તો પૂર્ણ બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

[બ્રહ્મ અનંત છે, અપાર છે.]

ૐ એ આકાશ છે, બ્રહ્મ છે. એ આકાશ ઘણું પુરાણું છે. વાયુ એ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમ કૌરવ્યાયણી-પુત્રે કહ્યું હતું. એ ૐ તે વેદ છે, એમ બ્રાહ્મણો જાણે છે; કેમકે જે કંઈ જાણવા જેવું છે તે બધું, તે ૐ વાટે જાણી શકાય છે. ૧

પ્રકરણ ૨

[માણસે કેળવવાના મુખ્ય ગુણો દમન, દાન, દયા.]

પ્રજાપતિને ત્રણ જાતના દીકરા હતા—દેવો, માણસો, અને અસુરો. તેઓ પિતાને ત્યાં અભ્યાસ કરવા રહ્યા. અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી દેવોએ કહ્યું: 'પિતાજી, અમને કંઈક કહો.' પ્રજાપતિએ એમને એક અક્ષર કહ્યો: 'દ'; અને પૂછ્યું: 'કેમ, સમજ્યા?' દેવોએ કહ્યું: 'હા, સમજ્યા. તમે અમને કહો છો કે, દમન કરો.' પ્રજાપતિએ કહ્યું: 'બરાબર. તમે ખરું સમજ્યા છો.' ૧

પછી માણસોએ પ્રજાપતિને કહ્યું: 'પિતાજી, અમને કંઈક

શીવજી : મિત્ર, [illegible]
ગુણ સંપન્ન સ્થાનમાં અવશ્ય [illegible]
તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કાં તો અજ્ઞાની અને [illegible]
ઉન્મત્ત દશા સિવાય આવા ઉદ્‌ગારો ન [illegible]
વ્યક્તિ અજ્ઞાનતાના પ્રતાપે યથેચ્છ લખી [illegible]
સંહાર કરનારી હતી અને અહંભાવથી [illegible]
'મારી માતા વંધ્યા છે' આવા ન્યાયને બંધ બેસતું [illegible]
યદ્-તદ્વા લખનાર અને બોલનાર હતી. મનુષ્ય [illegible]
ઉપાધિઓમાં હાથે કરીને પડનાર અને એથી [illegible]
વૃત્તિઓથી મૂંઝાનાર છે. છતાં પોતાની તે ઉપાધિ [illegible]
પ્રતાપે છે એમ કહેતાં પણ તે વ્યક્તિ નથી [illegible]
શરમી અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કહેવાય પણ [illegible]
શાસને માનેલા દોષમાત્રથી રહિત અને સર્વ [illegible]
ભગવાન શ્રી વિતરાગ પરમાત્મામાં પણ અનેક [illegible]
વાત તો ખરેખર એવા અજ્ઞાન અને [illegible]
ડૂબાવનાર આત્મા માટે દયામય જ્ઞાની [illegible]
જ્ઞાનીઓ ઘોર મિથ્યાદૃષ્ટિ-મહા પાપી, [illegible]
સંસારી, અદૃષ્ટવ્ય સુખ આદિ અનેક [illegible]
કે અનંત ગુણોના સાગર અને દેવ [illegible]
વીતરાગ પરમાત્મામાં પણ અનેક [illegible]
કહેનારાઓએ શું બાકી રાખ્યું! [illegible]
વિચિત્ર કરવા રૂપ પોતાની [illegible]
પરમાત્મામાં કરનાર આત્માને [illegible]
તેને બંધ બેસતા શબ્દ પણ [illegible]

સુખલાલ : મિત્ર, '[illegible]
જે પ્રકાશ પાડી રહ્યા છો કે [illegible]

પ્રકરણ ૪

[બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે.]

આ બ્રહ્મ છે તે જ સત્ય છે. મહાન, પૂજ્ય, અને સહુથી પ્રથમ જન્મેલું આ તત્ત્વ તે સાચું બ્રહ્મ છે. એમ જે માણસ જાણે છે, તે ત્રણ લોકોને જીતે છે. મહાન, પૂજ્ય, અને સહુથી પ્રથમ જન્મેલું આ તત્ત્વ તે સાચું બ્રહ્મ છે એમ જે માણસ જાણે છે, તેના શત્રુઓ જિતાય છે અને નાશ પામે છે. સત્ય છે તે બ્રહ્મ જ છે. ૧

પ્રકરણ ૫

['સત્ય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; વિશ્વમાં સત્યનો વિસ્તાર]

આ વિશ્વમાં પહેલાં પાણી જ હતું. એ પાણીએ સત્યને ઉત્પન્ન કર્યું. સત્ય તે જ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મે પ્રજાપતિને ઉત્પન્ન કર્યા. પ્રજાપતિએ દેવોને. તે દેવો સત્યની જ ઉપાસના કરે છે. 'સત્ય' શબ્દમાં ત્રણ અક્ષરો છે. પહેલો અક્ષર છે 'સ,' બીજો અક્ષર છે 'તી,' ત્રીજો અક્ષર છે 'ય.' પહેલો અને ત્રીજો અક્ષર સત્ય છે. વચલો અક્ષર અસત્ય છે. આ અસત્ય બંને બાજુએ સત્યથી ઘેરાયેલું છે. તેથી સત્યનું જોર વધારે છે. એમ જે માણસ જાણે છે, તેને અસત્ય કદી ઇજા કરતું નથી. ૧

આ જે સત્ય છે, તે જ પેલો સૂરજ છે. સૂરજના બિંબમાં પેલો જે પુરુષ(ચેતન) છે, અને જમણી આંખમાં આ જે પુરુષ(ચેતન)છે, તે બન્ને એકબીજામાં રહેલા છે. પેલો સૂરજમાં રહેલો પુરુષ કિરણો વડે આ આંખના પુરુષમાં રહેલો છે. આ આંખનો પુરુષ પ્રાણો વડે પેલા સૂરજના પુરુષમાં રહેલો છે. તેથી માણસ જ્યારે મરવાનો થાય છે, ત્યારે સૂરજના બિંબને

મિત્ર, શ્રીમદ્‌ના આવા અજ્ઞાનતા ભર્યાં લખાણ ઉપર જૈન પત્રકારોએ કાંઈ દષ્ટિપાત નહિ કે'ર્યો હોય !

શીવજી : મિત્ર, એ બાબતમાં જૈન છાપાઓમાં ખુબ ઉહાપોહ થયેલો છે. અને તે છાપાંઓ મારી પાસે છે.

ઘડીયાળમાં પાચના ટકોરા થાય છે.

મિત્ર, ત્યારે હવે હું રજા લઈશ.

સુખલાલ : મિત્ર, આપ કાલ કયારે આવશો ? શ્રીમદ્‌ સંબંધમા છાપાઓમા જે જે લખાણ આવ્યુ હોય તે મારે સાંભળવું છે.

શીવજી : મિત્ર, હું આવતી કાલે બાર વાગ્યે આવીશ અને સાથે તમામ સાહિત્ય લેતો આવીશ.

સુખલાલ : મિત્ર જરૂર આવજો. જયજિનેન્દ્ર.

શીવજી : મિત્ર, જયજિનેન્દ્ર.

શકું ?' પિતાએ હાથ હલાવીને કહ્યું: 'ના, પ્રાતૃદ ! માત્ર એ બેની સાથે એકરૂપ થવાથી કોણ ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે ?'× વળી પિતાએ તેને એમ પણ કહ્યું: 'વિ.' અન્ન તે 'વિ' છે. આ બધાં પ્રાણીઓ અન્નમાં પ્રવેશ કરે છે ('વિશ્' ઉપરથી 'વિ'). વળી કહ્યું: 'રમ્.' પ્રાણ તે રમ્ છે. આ બધાં પ્રાણીઓ પ્રાણથી આનંદ પામે છે ('રમન્તે' ઉપરથી 'રમ્'). જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેનામાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે. ૨

પ્રકરણ ૧૩

[વેદના મન્ત્રોમાં અને ક્ષત્રિયત્વમાં વસતા પ્રાણને વિષે.]

હવે ઉક્થ (સ્તુતિગાન)ને વિષે. પ્રાણ તે ઉક્થ છે; કેમકે પ્રાણ જ આ આખા વિશ્વને ઉઠાડે છે (ઉત્થા). જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેને ત્યાં ઉક્થ જાણનાર દીકરાનો જન્મ થાય છે; તે ઉક્થમાં સમાઇ જાય છે; જે લોકમાં ઉક્થ વસે છે, ત્યાં તે જાય છે. ૧

હવે 'યજુષ્'*ને વિષે. પ્રાણ તે યજુષ્ છે; કેમકે પ્રાણ હોય તો જ આ બધાં પ્રાણીઓ એકબીજાની સાથે જોડાયેલાં રહે છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા માટે બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય છે (યુજ). તે માણસ યજુષમાં સમાઈ જાય છે; જે લોકમાં યજુષ્ વસે છે, તે લોકમાં તે જાય છે. ૨

હવે સામને વિષે. પ્રાણ તે સામ છે; કેમકે પ્રાણ હોય તો જ આ બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય છે. જે માણસ આ પ્રમાણે

× એટલે કે ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચવા માટે એટલું પૂરતું નથી.

* યજ્ઞમાં બોલવાના ગદ્યમય મંત્રો તે 'યજુષ્'. ગાવાના મંત્રો તે 'સામ'.

પ્રકરણ ૪ થું

જ્ઞાન-ચર્ચા

સ્થળ : સુખનિવાસ   સમય : બપોરના બાર

સુખલાલ શેઠ પથરણું પાથરી; બાજુમાં કાચનું ઘડીયાળું રાખી, સામે મોરપીછાનો સાવરણો રાખી; મુહપત્તિ પથરણા ઉપર રાખી, " શ્રીમદ્‌ રાજચન્દ્ર ગ્રંથ " શાન્ત ચિત્તે વાંચી રહ્યા છે, ત્યાં શિવજીભાઈ આવે છે.

" કેમ, સુખલાલભાઈ, શું વંચાય છે ! "

સુખલાલ : મિત્ર, શ્રીમદ્‌ રાજચન્દ્ર ગ્રંથ વાંચું છું, અને વિચાર કરૂં છું તો મને જરા પણ સમજ પડતી નથી. એક સ્થળે લખાયેલું, બીજે સ્થળે ફરી ગયું હોય તેમ વિરોધાભાસ ઉભા કર્યા છે. આપ સાહિત્ય લાવ્યા કે?

શીવજી : મિત્ર, લાવ્યો છું. હમણાં જ વંચાતું છું.

સુખલાલ : વારૂં ! આપ આપનું કાવ્ય આગળ ચલાવો.

શિવજી :

વિતરાગ દશામાં રહ્યા છતાં, વેપાર કરાતો જાયે છે,
મોક્ષ નિકટપણે વર્તે અમને, નિશંક વાત જણાયે છે.
વેપાર અને સઘળા વહોવટમાં, હરી ઇચ્છાનું કારણ છે,
હરીને ખોળે બધું સોંપીયું, હરી કરે તે થાયે છે.

શકું ?' પિતાએ હાથ હલાવીને કહ્યું: 'ના, પ્રાતૃદ ! માત્ર એ બેની સાથે એકરૂપ થવાથી કોણ ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે ?'× વળી પિતાએ તેને એમ પણ કહ્યું: 'વિ.' અન્ન તે 'વિ' છે. આ બધાં પ્રાણીઓ અન્નમાં પ્રવેશ કરે છે ('વિશ્'.ઉપરથી 'વિ'). વળી કહ્યું: 'રમ્.' પ્રાણ તે રમ્ છે. આ બધાં પ્રાણીઓ પ્રાણથી આનંદ પામે છે ('રમન્તે' ઉપરથી 'રમ્'). જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેનામાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે. ૧

પ્રકરણ ૧૩

[વેદના મન્ત્રોમાં અને ક્ષત્રિયત્વમાં વસતા પ્રાણને વિષે.]

હવે ઉક્થ (સ્તુતિગાન)ને વિષે. પ્રાણ તે ઉક્થ છે; કેમકે પ્રાણ જ આ આખા વિશ્વને ઉઠાડે છે (ઉત્થા). જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેને ત્યાં ઉક્થ જાણનાર દીકરાનો જન્મ થાય છે; તે ઉક્થમાં સમાઇ જાય છે; જે લોકમાં ઉક્થ વસે છે, ત્યાં તે જાય છે. ૧

હવે 'યજુષ્'*ને વિષે. પ્રાણ તે યજુષ્ છે; કેમકે પ્રાણ હોય તો જ આ બધાં પ્રાણીઓ એકબીજાની સાથે જોડાયેલાં રહે છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા માટે બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય છે (યુજ્). તે માણસ યજુષ્માં સમાઈ જાય છે; જે લોકમાં યજુષ્ વસે છે, તે લોકમાં તે જાય છે. ૨

હવે સામને વિષે. પ્રાણ તે સામ છે; કેમકે પ્રાણ હોય તો જ આ બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય છે. જે માણસ આ પ્રમાણે

× એટલે કે ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચવા માટે એટલું પૂરતું નથી.

* યજ્ઞમાં બોલવાના ગદ્યમય મંત્રો તે 'યજુષ્', ગાવાના મંત્રો તે 'સામ'.

શકું?' પિતાએ હાથ હલાવીને કહ્યું: 'ના, પ્રાતૃદ! માત્ર એ બેની સાથે એકરૂપ થવાથી કોણ ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે?'* વળી પિતાએ તેને એમ પણ કહ્યું: 'વિ.' અન્ન તે 'વિ' છે. આ બધાં પ્રાણીઓ અન્નમાં પ્રવેશ કરે છે ('વિશ્' ઉપરથી 'વિ'). વળી કહ્યું: 'રમ્.' પ્રાણ તે રમ્ છે. આ બધાં પ્રાણીઓ પ્રાણથી આનંદ પામે છે ('રમન્તે' ઉપરથી 'રમ્'). જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેનામાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે. ૧

પ્રકરણ ૧૩

[વેદના મન્ત્રોમાં અને ક્ષત્રિયત્વમાં વસતા પ્રાણને વિષે.]

હવે ઉક્થ (સ્તુતિગાન)ને વિષે. પ્રાણ તે ઉક્થ છે; કેમકે પ્રાણ જ આ આખા વિશ્વને ઉઠાડે છે (ઉત્થા). જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેને ત્યાં ઉક્થ જાણનાર દીકરાનો જન્મ થાય છે; તે ઉક્થમાં સમાઈ જાય છે; જે લોકમાં ઉક્થ વસે છે, ત્યાં તે જાય છે. ૧

હવે 'યજુષ્'•ને વિષે. પ્રાણ તે યજુષ છે; કેમકે પ્રાણ હોય તો જ આ બધાં પ્રાણીઓ એકબીજાની સાથે જોડાયેલાં રહે છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તેની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા માટે બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય છે (યુજ્). તે માણસ યજુષમાં સમાઈ જાય છે; જે લોકમાં યજુષ્ વસે છે, તે લોકમાં તે જાય છે. ૨

હવે સામને વિષે. પ્રાણ તે સામ છે; કેમકે પ્રાણ હોય તો જ આ બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય છે. જે માણસ આ પ્રમાણે

* એટલે કે ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચવા માટે એટલું પૂરતું નથી.

• યજ્ઞમાં બોલવાના ગદ્યમય મંત્રો તે 'યજુષ્'. ગાવાના મંત્રો તે 'સામ'.

હોય છે. તેઓ જણાવે છે કે—હું વેપાર કરું છું અને જે કાંઈ બધો વહીવટ કરું છું તેમાં મુખ્ય ઈચ્છા હરીનું કારણ છે. અર્થાત્ હરીની ઈચ્છા ન હોય તો હું વેપાર કરી શકું નહીં ને મેં હરીને બોજો જ બધું સોંપ્યું છે અને જે હરી કરે તેજ થાય છે. આવી રીતે લખી હરી તરફના પોતે અવતાર છે, અને તેના એજન્ટ-પ્રતિનિધિ બન જાણે પળે પળે તેમને હરી તરફથી સૂચનાઓ મળતી હોય, અને તે સૂચના મુજબ સંસાર વ્યવહારનાં કામ થતાં હોય તેવો વિશ્વાસ પોતા પ્રત્યે શ્રીમદે પોતાના રાગાંધ મંડળમાં ઉત્પન્ન કર્યો છે. કર્મ કરવાં છે પોતાને અને ઓઢાડવાં છે હરીને માથે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ હરીને માથે ઓઢાડવાનો આ એક મૂર્ખ બકવાદ છે.

સુખલાલ: આપ જે જ્ઞાન ચર્ચા કરો છો તેથી ખુબ આનંદ આવે છે. આપ કાવ્ય આગળ ચલાવો.

શિવજી:

વાંચનને ઈત્યાદિક ક્રિયા, બધી આપણે જે કરીયે;
તે મિથ્યા છે એમ કહીને, કારણ તેના ત્યાં દઇએ;
તમને અનુસરતાં સાધુઓને, સમય સમય કહેતાં રહીયે;
આવા પત્રો મુનિ ઉપરે, શ્રીમદ્‌ને લખતાં જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—મરહુમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે–વાંચન ઈત્યાદિક જે ક્રિયા આપણે કરીયે છીએ. તે મિથ્યા છે એમ કહીને કારણો આપવા અને તમોને જે સાધુઓ અનુસરતા હોય તેમને સમય સમય કહેતાં રહેવું. આવા આવા પત્રો શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના ગ્રંથમાં મુનિ ઉપર લખાયા છે.

સુખલાલ: મારે આ પત્રો જોવા પડશે. આપ મને બતાવશો કે?

શિવજી: જુઓ, (શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર. પૃષ્ટ ૯૫૯).

× × × × આપણે આ બધી ક્રિયા અને વાંચના ઈત્યાદિક

મંત્રના ત્રીજા ચરણના પણ આઠ અક્ષર છે. આ રીતે આ ત્રણ પ્રાણો તે આ ગાયત્રીમન્ત્રના ત્રીજા ચરણ બરાબર છે. જે માણસ ગાયત્રીમન્ત્રના ત્રીજા ચરણને આવી રીતે જાણે છે, તે જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ પર જીત મેળવે છે.

સૂરજ તે અંધકારની પાર પ્રકાશતું અને દેખાવડું આ ગાયત્રીનું 'તુરીય' ચરણ છે. 'તુરીય' એટલે ચોથું. એ ચરણને દેખાવડું એટલા માટે કહ્યું છે કે સૂરજને જોઈ શકાય છે. 'અંધકારની પાર પ્રકાશતું' એટલા માટે કહ્યું છે કે તે અંધારાવાળી બધી ચીજોની ઉપર પ્રકાશે છે. ગાયત્રીના આ ચોથા પદને જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે તેજ અને યશ વડે પ્રકાશે છે. ૩

આ ગાયત્રીમન્ત્ર આ દેખાવડા અને અંધકારની પાર પ્રકાશતા ચોથા ચરણને આધારે રહેલો છે. એ ચરણ તે વળી સત્યને આધારે રહેલું છે. આંખ તે સત્ય છે. આંખ ખરેખર સત્ય છે. તેથી આજે પણ જો બે માણસો લડતા લડતા આવે, અને એક કહે કે 'મેં જોયું,' અને બીજો કહે કે 'મેં સાંભળ્યું;' તો 'મેં જોયું' એમ કહેનાર માણસને જ આપણે સાચો માનીએ છીએ. એ સત્ય બળને આધારે રહેલું છે. પ્રાણ એ બળ છે. એટલે સત્ય પ્રાણને આધારે રહેલું છે. તેથી કહે છે કે બળ સત્યના કરતાં જોરાવર છે. આ પ્રમાણે આ ગાયત્રી શરીરમાં રહેલા પ્રાણને આધારે રહેલી છે. તેણે 'ગયો'ને બચાવ્યા (ત્રૈ), તેથી તેનું નામ 'ગાયત્રી' પડ્યું છે. 'ગયો' એટલે પ્રાણો. તે પ્રાણોને ગાયત્રીએ બચાવ્યા. એ 'ગયો'ને તેણે બચાવ્યા, તેથી તેનું નામ 'ગાયત્રી' પડ્યું છે. ગુરુ શિષ્યને જે સાવિત્રીમન્ત્ર શીખવે છે, તે જ આ. એ મન્ત્ર જેને શીખવવામાં આવે તેના પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. ૪

કેટલાક આ ગાયત્રીને અનુષ્ટુભ છંદમાં ગાય છે, અને

મંત્રના ત્રીજા ચરણના પણ આઠ અક્ષર છે. આ રીતે આ ત્રણ પ્રાણો તે આ ગાયત્રીમન્ત્રના ત્રીજા ચરણ ખરાખર છે. જે માણસ ગાયત્રીમન્ત્રના ત્રીજા ચરણને આવી રીતે જાણે છે, તે જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ પર જીત મેળવે છે.

સૂરજ તે અંધકારની પાર પ્રકાશતું અને દેખાવડું આ ગાયત્રીનું 'તુરીય' ચરણ છે. 'તુરીય' એટલે ચોથું. એ ચરણને દેખાવડું એટલા માટે કહ્યું છે કે સૂરજને જોઈ શકાય છે. 'અંધકારની પાર પ્રકાશતું' એટલા માટે કહ્યું છે કે તે અંધારા-વાળી બધી ચીજોની ઉપર પ્રકાશે છે. ગાયત્રીના આ ચોથા પદને જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે તેજ અને યશ વડે પ્રકાશે છે. ૩

આ ગાયત્રીમન્ત્ર આ દેખાવડા અને અંધકારની પાર પ્રકા-શતા ચોથા ચરણને આધારે રહેલો છે. એ ચરણ તે વળી સત્યને આધારે રહેલું છે. આંખ તે સત્ય છે. આંખ ખરેખર સત્ય છે. તેથી આજે પણ જો બે માણસો લડતા લડતા આવે, અને એક કહે કે 'મેં જોયું,' અને બીજો કહે કે 'મેં સાંભ-ળ્યું,' તો 'મેં જોયું' એમ કહેનાર માણસને જ આપણે સાચો માનીએ છીએ. એ સત્ય બળને આધારે રહેલું છે. પ્રાણ એ બળ છે. એટલે સત્ય પ્રાણને આધારે રહેલું છે. તેથી કહે છે કે બળ સત્યના કરતાં જોરાવર છે. આ પ્રમાણે આ ગાયત્રી શરીર-માં રહેલા પ્રાણને આધારે રહેલી છે. તેણે 'ગયો'ને બચાવ્યા (त्रे), તેથી તેનું નામ 'ગાયત્રી' પડ્યું છે. 'ગયો' એટલે પ્રાણો. તે પ્રાણોને ગાયત્રીએ બચાવ્યા. એ 'ગયો'ને તેણે બચાવ્યા, તેથી તેનું નામ 'ગાયત્રી' પડ્યું છે. ગુરુ શિષ્યને જે સાવિત્રીમન્ત્ર શીખવે છે, તે જ આ. એ મન્ત્ર જેને શીખવવામાં આવે તેના પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. ૪

કેટલાક આ ગાયત્રીને અનુષ્ટુભ છંદમાં ગાય છે, અને

નાખવાની ક્રિયા કરે તો બંધન મુક્ત થઈ શકે છે. ને મુક્ત એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ મળી શકે નહિ પરંતુ તપ રૂપી ક્રિયાઓ કર્મને તોડી નાખે તો જ આત્મા કર્મ મુક્ત થઈ મોક્ષ મેળવી શકે. અને તેથી જ શ્રી જીનેશ્વરદેવે ૧૨ પ્રકારના તપ. (૬ અભ્યંતર અને ૬ બાહ્ય)નો ઉપદેશ કરેલ છે. તીર્થંકર ભગવાનના સમયમાં પણ મેઘકુમાર આદિ નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓએ આકરામાં આકરી તપસ્યાઓ કરેલી છે. ત્રણ જ્ઞાનના ધણી ભગવાન તીર્થંકર-દેવે પણ ઘોર તપશ્ચર્યા કરી પોતાના કર્મ બાળી નાખ્યા.

વાંચન ઈત્યાદિક ક્રિયામાં-સૂત્ર વાંચન, સદ્શાસ્ત્ર વાંચન, ઈત્યાદિક ક્રિયામાં જપ, તપ, ઉપવાસ, સામાયીક, પ્રતિક્રમણ, નોકારસી આવી શકે છે. આવી ક્રિયા કરતાં કષાય તથા મિથ્યાત્વની મંદતા થતી નથી. એમ કહેનારા ધર્મદ્રોહીઓને આપણે ક્યા શબ્દોથી નવાજવા? આવા શબ્દો ક્રિયા કરણીના વ્રત, નિયમ, પચ્ચખાણ કરવાના કાયર મનુષ્યોના છે. આ પ્રસંગે શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ગ્રન્થમાંથી ૩૧૦ પાના ઉપર લખેલો પત્ર વાંચશો તો આપને તુરત જ ખાત્રી થશે.

" અમારી દશા હાલમાં કેવી વર્તે છે તે જાણવાની આપની ઈચ્છા રહે છે. × × × × × અત્રે ટુંકામાં લખીયે છીએ. × × × અમે બધાય પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીયે છીએ. વ્રત નિયમનો કાંઈ નિયમ રાખ્યો નથી. × × × જેમ હરીએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાઇએ છીએ. હૃદય પ્રાયે શૂન્ય જેવું થઈ ગયું છે. નય પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાંભરતા નથી. કંઇ વાંચતા ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી ખાવાની, પીવાની, બેસવાની, સુવાની, ચાલવાની અને બોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે. મન પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ? એનું યથા યોગ્ય ભાન રહ્યું નથી. આમ સર્વ પ્રકા

સમ્રાટ ! હું એ મંત્રનું મુખ જાણતો નહોતો તેથી.' જનકે કહ્યું: 'અગ્નિ એ ગાયત્રીનું મુખ છે. અગ્નિમાં ઘણું નાખે તોપણ તે એ બધાને બાળી નાખે છે. તેમ જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે ઘણું પાપ કરે તોપણ તે બધાં પાપોને બાળી નાખે છે; અને શુદ્ધ થાય છે, પવિત્ર થાય છે; તેને ઘડપણ આવતું નથી, મોત આવતું નથી.' ૮

પ્રકરણ ૧૫

[પૂષા અને અગ્નિ એ બે દેવોની પ્રાર્થના.]

સત્યનું મોટું સોનાના વાસણથી ઢંકાયેલું છે. હે પૂષન્! (પોષણ કરનાર દેવ) તમે એ ઢાંકણને ઉઘાડો, જેથી હું—સત્યનો ઉપાસક—એ સત્યને જોઈ શકું. ૧

હે પૂષન્! હે એકર્ષિ (વિશ્વના એકમાત્ર નિહાળનારા)! હે યમ! હે સૂર્ય! હે પ્રજાપતિના પુત્ર! તમારાં કિરણોને ફેલાવો; તમારું તેજ ભેગું કરી લો; જેથી તમારું સૌથી કલ્યાણકારી રૂપ હું જોઈ શકું. એ રૂપમાં જે પુરુષ વસે છે, તે હું જ છું.

(મારું શરીર પડે ત્યારે) તેમાંનો શ્વાસ પવનરૂપી અમર મહાભૂતમાં ભળી જાય છે. આ શરીરનો નાશ થઈ તેની રાખ થઈ જાય છે.

ૐ હે મન! યાદ કર; તું તારાં કામોને યાદ કર. હે મન! યાદ કર. તારાં કામોને યાદ કર.

હે અગ્નિ! સારે માર્ગે થઈને અમને આબાદી તરફ લઈ જાઓ. હે દેવ! તમે સહુનાં મનની વાત જાણો છો. કુટિલ પાપને અમારાથી દૂર રાખો. અમે ફરીફરી તમને નમન કરીએ છીએ.૨

સમ્રાટ! હું એ મંત્રનું મુખ જાણતો નહોતો તેથી.' જનકે કહ્યું: 'અગ્નિ એ ગાયત્રીનું મુખ છે. અગ્નિમાં ઘણું નાખે તોપણ તે એ બધાને બાળી નાખે છે. તેમ જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે. તે ઘણું પાપ કરે તોપણ તે બધાં પાપોને બાળી નાખે છે; અને શુદ્ધ થાય છે, પવિત્ર થાય છે; તેને ઘડપણ આવતું નથી, મોત આવતું નથી.' ૮

પ્રકરણ ૧૫

[પૂષા અને અગ્નિ એ બે દેવોની પ્રાર્થના.]

સત્યનું મોઢું સોનાના વાસણથી ઢંકાયેલું છે. હે પૂષન્! (પોષણ કરનાર દેવ) તમે એ ઢાંકણને ઉઘાડો, જેથી હું—સત્યનો ઉપાસક—એ સત્યને જોઈ શકું. ૧

હે પૂષન્! હે એકર્ષિ (વિશ્વના એકમાત્ર નિહાળનારા)! હે યમ! હે સૂર્ય! હે પ્રજાપતિના પુત્ર! તમારાં કિરણોને ફેલાવો; તમારું તેજ ભેગું કરી લો; જેથી તમારું સૌથી કલ્યાણકારી રૂપ હું જોઈ શકું. એ રૂપમાં જે પુરુષ વસે છે, તે હું જ છું.

(મારું શરીર પડે ત્યારે) તેમાંનો શ્વાસ પવનરૂપી અમર મહાભૂતમાં ભળી જાય છે. આ શરીરનો નાશ થઈ તેની રાખ થઈ જાય છે.

ૐ હે મન! યાદ કર; તું તારાં કામોને યાદ કર. હે મન! યાદ કર. તારાં કામોને યાદ કર.

હે અગ્નિ! સારે માર્ગે થઈને અમને આબાદી તરફ લઈ જાઓ. હે દેવ! તમે સહુનાં મનની વાત જાણો છો. કુટિલ પાપને અમારાથી દૂર રાખો. અમે ફરીફરી તમને નમન કરીએ છીએ.૨

ભાવાર્થ:—મરહૂમ કવિ રાયચંદ જણાવે છે કે, આ ક્ષેત્રે અર્થાત્–આ લોકમાં આ પંચમ કાળમાં ચોથા આરાના સમયમાં તીર્થંકરદેવ ભગવાન મહાવીરનો અંતર આશય જે હતો તેવો અંતર આશય મુખ્યપણે મારામાં વર્તે છે. એવી અંતરથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે, કારણ શ્રુત જ્ઞાન અને અનુભવનું ફળ વિતરાગપણું આવે છે. માટે અનુભવથી અમને જણાય છે કે અમે તેના સાચા અનુયાયી છીએ.

સુખલાલ: શ્રીમદે તીર્થંકરનો અંતર આશય જાણ્યો હતો, તે કેમ કહી શકાય!

શિવજી: આપ સત્ય કહો છો. તીર્થંકરના અંતર આશય જાણ્યાનું શ્રીમદ્ જે કહે છે. તે સંબંધમાં પૃષ્ટ ૨૫૭ ઉપરનો લેખ તપાસવો ખાસ જરૂરી છે.

× × × × એ એકવાર જો યથા યોગ્ય આવી જાય તો પછી ગમે તેમ પ્રવર્તાય, ગમે તેમ બોલાય, ગમે તેમ આહાર વિહાર કરાય, તથાપિ તેને કોઈ પણ જાતની બાધા નથી. × પરમાત્મા પણ તેને પૂછી શકનાર નથી. × × ×

શ્રીમદ્‌નો અજ્ઞાનતાના ઉન્માદ સાથે પોતાની વિચિત્ર પ્રકારની સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓનો બચાવ કરવાનો પ્રપંચ સ્પષ્ટપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અન્યથા યથા યોગ્ય નિર્વિકલ્પ દશા આવ્યા બાદ ગમે તેમ પ્રવર્તન કરવાનો, ગમે તેમ બોલવાનો અને ગમે તેમ આહાર કે વિહાર કરવાનો સંભવ જ ક્યાં છે! એટલે સ્હેજે એ કલ્પના તરફ દોરવાવું પડે છે, કે નિર્વિકલ્પ દશાના નામે ગમે તેમ પ્રવર્તન કરવાનો, ગમે તેમ બોલવાનો અને ગમે તેમ આહાર વિહાર કરવાનો દરવાજો ઉઘાડવાનું કામ જો શ્રીમદ્ ન કરે તો પછી તેની પૂજા પ્રતિષ્ઠાની લાલસા ક્યાંથી સંતોષાય, અને વર્તમાનમાં આ આશ્રમના અધિષ્ઠાતા તરીકે આશ્રમ વાસીઓથી પૂજાતા વયોવૃદ્ધ

જે માણસ સંપત્તિને જાણે છે, તેને જે કંઈ ઇચ્છા થાય તે બધી ફળે છે. બે કાન એ સંપત્તિ છે. બધા વેદો કાનથી જ સાંભળી શકાય છે. એમ જે માણસ જાણે છે, તેને જે કંઈ ઇચ્છા થાય તે બધી ફળે છે. ૪

જે માણસ આશરાને જાણે છે, તે પોતીકા લોકોને આશરારૂપ થઈ પડે છે, માણસમાત્રનો આશરો બને છે. મન એ આશરો છે. એમ જે માણસ જાણે છે, તે પોતીકા લોકોને આશરારૂપ થઈ પડે છે, માણસમાત્રને આશરારૂપ થઈ પડે છે. ૫

જે જનનશક્તિને જાણે છે, તેને પ્રજા અને પશુ મળી રહે છે. વીર્ય એ જનનશક્તિ છે. એમ જે જાણે છે, તેને પ્રજા અને પશુ મળી રહે છે. ૬

[ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ કઈ? પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાને નીચેની વાર્તા કહી છે.]

એક વાર ઇન્દ્રિયોમાં તકરાર પડી. એક કહે: હું મોટી; બીજી કહે: હું. લડતી લડતી તેઓ બ્રહ્મની પાસે ગઈ, અને તેમણે તેમને કહ્યું: 'અમારામાં સૌથી કોણ મોટું?' બ્રહ્મે કહ્યું: 'જે ઇન્દ્રિયના ચાલી જવાથી આ શરીરની બૂરી દશા થાય, તે સૌથી મોટી.' ૭

પછી જીભ શરીરમાંથી ચાલી ગઈ. વરસ દહાડો બહાર રહ્યા પછી તે પાછી આવી, અને બીજી ઇન્દ્રિયોને તેણે કહ્યું: 'તમે મારા વિના કેવી રીતે જીવી શક્યાં?' તેમણે કહ્યું: 'જેમ મૂંગા માણસો જીભથી બોલતા નથી, પણ પ્રાણ વડે શ્વાસ લે છે, આંખ વડે જુએ છે, કાન વડે સાંભળે છે, મન વડે સમજે છે, વીર્ય વડે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અમે જીવ્યાં.' પછી જીભ શરીરમાં પાછી દાખલ થઈ ગઈ. ૮

સદ્ગુરાજ પણ પોતાના સ્વીકારેલા વર્ષોના સંયમનો પરિત્યાગ કરે
એક જાગીરદાર જેવી સાહ્યબીમાં પડે એ પ્રતાપ પણ આ[illegible]
શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ અને સામાન્યમાં સામાન્ય પણ સાચા એ[illegible]
મુમુક્ષુના અંતરમાં ન રૂચે એવી યથેચ્છ પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ આપના[illegible]
આ રાયચંદનો જ હોવો જોઇએ. બાકી એ વાત તો તદ્દન સાચ[illegible]
છે કે નિર્વિકલ્પતાના નામે ગમે તેમ પ્રવર્તન કરનાર, ગમે તે[illegible]
બોલનાર અને ગમે તેમ આહાર વિહાર કરનારને પરમાત્મા ન[illegible]
પૂછે. એવા પાપાત્માઓને તો પરમાધામી જ પૂછે. નિર્વિકલ્પ દશાને
નામે ગમે તેમ પ્રવર્તન કરવું, ગમે તેમ બોલવું અને ગમે
તેમ આહાર વિહાર કરવા, એના જેવું એક પણ ભયંકર પાપ નથી
વસ્તુતઃ તો એક સામાન્ય કોટીનો માર્ગાનુસારી આત્મા પણ ગમે
તેમ પ્રવર્તન કરી શકતો નથી, ગમે તેમ બોલતો નથી અને ગમે
તેમ આહાર વિહાર નથી કરતો. મિત્ર, તીર્થંકર જે વાત જણાવતા
હોય, તીર્થંકર જે ઉપદેશ ન દેતા હોય, તીર્થંકરની જે પરૂપણા ન
હોય તે વિરૂદ્ધ વાતો ઉભી કરી, જગતના ભોળા જીવોને પોતાની
પાથરેલી જાળમાં આબાદ ફસાવવાના પાખંડીના પ્રયત્નો હોય છે.
પોતાના અનુભવ ઉપરથી એ "કવિ" પોતાને મહાવીરના સાચા
અનુયાયી તરીકે જણાવે છે. તો હવે એ અનુભવ જ્ઞાન આપણે
જોઈએ એ કવિએ સર્વગુણ સંપન્ન ભગવાનમાં અપલક્ષણો જોયાં,
એ કવિએ ભગવાનની ચિત્ર વિચિત્ર લીલા જોઈ અને પોતાના
સર્વ કારણોમાં વેપાર-વર્દ [illegible] કર્મોનો [illegible] જોઈ. સાધુની પાસે
સૂત્ર શ્રવણ સાંભળવાનો નિષેધ કર્યો અને એ તીર્થંકરના અંતર આશય
જાણનારાએ ફરમાવ્યું કે [illegible] ને ઉઠાવ કરવાની જરૂર
નહિ પડે અને પોતાને નવો [illegible]) જમાવવા એ કવિએ
પ્રયત્નો એકઠા કર્યા [illegible] 'કવિ'નું અનુભવજ્ઞાન
આપણે આમજ [illegible] મળ્યા [illegible] [illegible]

વડે સાંભળે છે, મન વડે સમજે છે, તેમ અમે જીવ્યાં.' પછી વીર્ય શરીરમાં પાછું દાખલ થઈ ગયું. ૧૨

પછી પ્રાણે જવાની તૈયારી કરી. સિંધ દેશનો મોટો સુંદર ઘોડો, પોતાના પગ જેની જોડે બાંધ્યા હોય તે ખીલીઓને જેમ ખેંચીને ઉખાડી કાઢે, તેમ પ્રાણે આ ઇન્દ્રિયોને ખેંચીને ઉખાડવા માંડી. એટલે ઇન્દ્રિયો બોલી ઊઠી: 'હે ભગવન્! તમે ચાલ્યા ન જશો. તમારા વિના અમે જીવી નહિ શકીએ.' પ્રાણે કહ્યું: 'તો મને બલિ આપો.' ઇન્દ્રિયોએ કહ્યું: 'વારુ.' ૧૩

જીભ બોલી: 'હું જે સૌથી વધારે જામી ગયેલી છું, તો મારા વડે સૌથી વધારે જામી ગયેલો તું છે.' આંખે કહ્યું: 'હું જે પાકા પાયાવાળી છું, તો મારા વડે પાકા પાયાવાળો તું છે.' કાને કહ્યું: 'હું જે સંપત્તિરૂપ છું, તો મારા વડે સંપત્તિવાળો તું છે.' મને કહ્યું: 'હું જે આશરો છું, તો મારા વડે આશરાવાળો તું છે.' વીર્યે કહ્યું: 'હું જે જનનશક્તિ છું, તો મારા વડે જનનશક્તિવાળો તું છે.'

પ્રાણે કહ્યું: 'તો મારું અન્ન શું? મારે પહેરવાનું શું?'

ઇન્દ્રિયો બોલી: 'કૂતરાં, જીવડાં, કીડા, પંખી સુધ્ધાં જગતમાં જે કંઈ છે, તે તમારું અન્ન છે. પાણી તમારે પહેરવાનું વસ્ત્ર છે.'

જે માણસ પ્રાણના અન્નને વિષે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે કદી ન ખાવાનું ખાતો નથી, ખાવા જેવું ન હોય તે દાનમાં સ્વીકારતો નથી. તેથી વેદ ભણેલા વિદ્વાન માણસો. જમતા પહેલાં અને જમ્યા પછી, જરાક પાણી લઈને આચમન કરે છે. એ રીતે પ્રાણનું નગ્નપણું દૂર થાય છે, એમ તેઓ માને છે. ૧૪

[illegible] મારી પાસે [illegible], ઘોડા, [illegible] નથી એમ નહિ [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] આપવામાં મોટાઈ મન ન કરશો.'

'તો, ગૌતમ! તમારે વિધિપૂર્વક ઇચ્છા કરવી જોઈએ.'

'હું તમારી પાસે શિષ્ય બનીને આવ્યો છું.' પહેલાંના લોકો માંહેથી એ પ્રમાણે બોલીને જ ગુરુને ત્યાં ભણવા જતા.' એમ બોલીને ગૌતમ રાજાને ત્યાં શિષ્ય બનીને રહ્યા. ૭

રાજાએ કહ્યું: 'જેમ તમારા વડવાઓ અમારા વડવાઓ પર કોપે ભરાયા નહોતા, તેમ તમે મારા પર કોપે ન ભરાશો. આ જ્ઞાન આજ પહેલાં કોઈ પણ બ્રાહ્મણે મેળવ્યું નથી.* એ હું તમને કહીશ. તમે આમ કહો છો, એટલે તમને ના કેમ પડાય! ૮

'પેલો પરલોક તે યજ્ઞનો અગ્નિ છે. સૂરજ તેમાં હોમવાની સમિધ× છે. કિરણો તે ધુમાડો છે. દિવસ તે ઝાળ છે. દિશાઓ તે અંગારા છે. દિશાઓની વચ્ચેના ખૂણા તે તણખા છે. એવા આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધાને હોમે છે. એ આહુતિમાંથી સોમરાજા પેદા થાય છે. ૯

'મેઘરાજા તે યજ્ઞનો અગ્નિ છે. વરસ તેમાં હોમવાની

* ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને જ્ઞાન આપે, એ સામાન્ય રિવાજથી ઊલટી વાત થઈ. તેનો ખુલાસો આપવાને રાજા કહે છે, કે 'આજ પહેલાં કોઈ બ્રાહ્મણે આ જ્ઞાન મેળવ્યું નથી, તેથી જ મારે ક્ષત્રિયે તે તમને કહેવા વારો આવ્યો છે. માટે ક્રોધ ન કરશો.'

× અગ્નિમાં હોમવાની દાતણ જેવડી જુદાંજુદાં ઝાડની ડાળખીઓ.

સમિધ છે. વાદળાં તે ધુમાડો છે. વીજળી તે ઝાળ છે. વાદળાંનો ગગડાટ તે અંગારા છે. વરસાદના કરા તે તણખા છે. એવા આ અગ્નિમાં દેવો સોમરાજાને હોમે છે. એ આહુતિમાંથી વરસાદ પેદા થાય છે. ૧૦

'આ જગત તે યજ્ઞનો અગ્નિ છે. પૃથ્વી તેમાં હોમવાની સમિધ છે. અગ્નિ તે ધુમાડો છે. રાત્રિ તે ઝાળ છે. ચંદ્ર તે અંગારા છે. નક્ષત્રો તે તણખા છે. એવા આ અગ્નિમાં દેવો વરસાદને હોમે છે. એ આહુતિમાંથી અનાજ પેદા થાય છે. ૧૧

'પુરુષ તે યજ્ઞનો અગ્નિ છે. તેનું ઉઘાડું મોઢું તેમાં હોમવાની સમિધ છે. પ્રાણ તે ધુમાડો છે. વાણી તે ઝાળ છે. આંખ તે અંગારા છે. કાન તે તણખા છે. એવા આ અગ્નિમાં દેવો અનાજને હોમે છે. એ આહુતિમાંથી વીર્ય પેદા થાય છે. ૧૨

'સ્ત્રી તે યજ્ઞનો અગ્નિ છે. તેની ગુહ્યેન્દ્રિય તેમાં હોમવાની સમિધ છે. વાળ તે ધુમાડો છે. યોનિ તે ઝાળ છે. સંભોગ તે અંગારા છે. એનો આનંદ તે તણખા છે. એવા આ અગ્નિમાં દેવો વીર્યને હોમે છે. તેમાંથી પુરુષનો જન્મ થાય છે. તે જીવવાનું હોય ત્યાં સુધી જીવે છે. પછી જ્યારે મરી જાય છે— ૧૩

'ત્યારે માણસો તેને (ચિતાના) અગ્નિ પર ચડાવવા લઈ જાય છે. એ ચિતાનો અગ્નિ તે યજ્ઞનો અગ્નિ બની જાય છે. ચિતાનાં લાકડાં તેમાં હોમવાની સમિધ છે. તેનો ધુમાડો તે યજ્ઞના અગ્નિનો ધુમાડો છે. ચિતાના અંગારા તે યજ્ઞાગ્નિના અંગારા છે. તેના તણખા તે યજ્ઞાગ્નિના તણખા છે. એવા આ અગ્નિમાં દેવો પુરુષને હોમે છે. એ આહુતિમાંથી તેજસ્વી રૂપવાળો પુરુષ નીકળે છે. ૧૪

ધન અને પશુઓ સાથે વાણી ન અટકો—સ્વાહા.'

'મારામાં જે પ્રાણ છે તે હું મન વડે તારામાં હોમું છું—સ્વાહા.'

'આ ક્રિયામાં જે કંઈ વધારેપડતું કર્યું હોય, અથવા ઓછું કર્યું હોય, તો કલ્યાણકારી ને સર્વજ્ઞ અગ્નિ તેને સારી રીતે હોમ્યું બનાવી દો—સ્વાહા.' ૨૪

પછી દીકરાને જમણે કાને મોઢું અડાડીને ત્રણ વાર બોલે છે: 'વાક્, વાક્, વાક્ (વાણી).' પછી દહીં, મધ, ઘી ભેગાં કરીને સોનાના ચમચા વડે ગળીમાં તેના મોઢામાં મૂકવાં અને કહેવું: 'હું તારામાં પૃથ્વી મૂકું છું. હું તારામાં અન્તરિક્ષ મૂકું છું. હું તારામાં સ્વર્ગ મૂકું છું. હું તારામાં પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ એ બધું મૂકું છું.' ૨૫

પછી તેનું નામ પાડે છે: 'તું વેદ છે.' એ એનું ગુપ્ત નામ થઈ પડે છે. ૨૬

પછી દીકરાને ધવડાવવા માટે માને આપે છે ને કહે છે: 'હે સરસ્વતી! તારું સ્તન, જેમાં કદી દૂધ ખૂટતું નથી, જે સહુનો આધાર છે, જે રત્ન આપનારું છે, ધનનું જાણનારું છે, ઉદાર દાતા છે અને જેના વડે તું સર્વ સારી વસ્તુઓને પોષણ આપે છે, તે સ્તન તું આ માતાને આપ.' ૨૭

પછી બાળકની માને કહે છે: 'તું પૂજ્ય અરુંધતી છે. તેં વીરને ત્યાં વીરને જન્મ આપ્યો છે. તું વીર પુત્રોની માતા થા, કેમકે તેં મને વીર પુત્રનો પિતા બનાવ્યો છે.'

આવા જ્ઞાનવાળા બ્રાહ્મણને ત્યાં જે પુત્ર જન્મે, તેને લોકો કહે છે: 'તું તારા પિતાથી ચડી ગયો. તારા દાદાથી ચડી ગયો. તું શરીરની શોભા, યશ અને બ્રહ્મતેજ વડે ઊંચામાં ઊંચી એમ પહોં . .

પ્રકરણ ૩

[ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવાના મંત્રો અને તે જપવાના વિધિ આ પ્રકરણમાં આવે છે. સામાન્ય જનતાને તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી આ પ્રકરણનો અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યો નથી.]

પ્રકરણ ૪

[જગતની ઉત્પત્તિ, અને કેટલાક મંત્રો.]

પૃથ્વી આ પ્રાણીઓનો રસ(સાર) છે. પાણી પૃથ્વીનો રસ છે. વનસ્પતિઓ પાણીનો રસ છે. ફૂલો વનસ્પતિઓનો રસ છે. ફળ ફૂલોનો રસ છે. પુરુષ ફળોનો રસ છે. વીર્ય પુરુષનો રસ છે.

પ્રજાપતિએ વિચાર કર્યો: 'હું આ પુરુષને કંઈક પાકો પાયો કરી આપું.' એમ કરીને તેમણે સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી. ૨

[અનુવાદમાં કેટલોક ભાગ અત્રે આપવો અનુચિત હોવાથી છોડી દીધો છે.]

જે માણસ ઇચ્છે કે મારો દીકરો ગોરો થાય, વેદ ભણે, પૂરી આવરદા ભોગવે, તેણે દૂધભાત રંધાવવો; અને તેણે ને તેની સ્ત્રીએ તે ખાવો. તો તેને એવો દીકરો થાય. ૧૪

[રૂપગુણવાળાં દીકરાદીકરી જન્મે તે માટે અમુક પુષ્ટિકારક ચીજો ખાવાની અને કેટલાક મંત્રો બોલવાની ભલામણ કરી છે.]

દીકરો જન્મ્યા પછી માણસ અગ્નિ આણે છે, દીકરાને ખોળામાં લે છે, વાડકીમાં દહીં ને ઘીનું મિશ્રણ રાખે છે, અગ્નિમાં દૂધ–ઘીની આહુતિ આપે છે અને કહે છે:

'આ મારા (દીકરારૂપી) ઘરમાં રહીને હું આના હજાર માણસનું પોષણ કરું એવું થાઓ. (ભાગ્યદેવી) વંશમાંથી

પ્રજા અને પશુઓમાં મારે ખામી ન આવો—સ્વાહા.'

'આગમાં જે વધુ છે તે હું મન વડે તારામાં હોમું છું—સ્વાહા.'

'આ ક્રિયામાં મેં કંઈ વધારેપડતું કર્યું હોય, અથવા કંઈ ઓછું કર્યું હોય, તો કલ્યાણકારી ને સર્વજ્ઞ અગ્નિ તેને સારી રીતે હોમેલું બનાવી દો—સ્વાહા.' ૨૪

પછી દીકરાને જમણે કાને મોઢું અડાડીને ત્રણ વાર બોલે છે: 'વાક્, વાક્, વાક્ (વાણી).' પછી દહીં, મધ, ઘી, એમાં કરીને સોનાના ચમચા વડે ચીપી તેના મોઢામાં મૂકવાં, અને કહે: 'હું તારામાં પૃથ્વી મૂકું છું. હું તારામાં અન્તરિક્ષ મૂકું છું. હું તારામાં સ્વર્ગ મૂકું છું. હું તારામાં પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ એ બધું મૂકું છું.' ૨૫

પછી તેનું નામ પાડે છે: 'તું વેદ છે.' એ એનું ગુપ્ત નામ થઈ પડે છે. ૨૬

પછી દીકરાને ધવડાવવા માટે માને આપે છે ને કહે છે: 'હે સરસ્વતી! તારું સ્તન, જેમાં કદી દૂધ ખૂટતું નથી, જે સહુનો આધાર છે, જે રત્ન આપનારું છે, ધનનું જાણનારું છે, ઉદાર દાતા છે અને જેના વડે તું સર્વ સારી વસ્તુઓને પોષણ આપે છે, તે સ્તન તું આ માતાને આપ.' ૨૭

પછી બાળકની માને કહે છે: 'તું પૂજ્ય અરુંધતી છે. તેં વીરને ત્યાં વીરને જન્મ આપ્યો છે. તું વીર પુત્રોની માતા થા, કેમકે તેં મને વીર પુત્રનો પિતા બનાવ્યો છે.'

આવા જ્ઞાનવાળા બ્રાહ્મણને ત્યાં જે પુત્ર જન્મે, તેને લોકો કહે છે: 'તું તારા પિતાથી ચડી ગયો. તારા દાદાથી ચડી ગયો. તું શરીરની શોભા, યશ અને બ્રહ્મતેજ વડે ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે ૨૮

પ્રકીર્ણ ઉપનિષદો

૧—અમૃતબિન્દુ ઉપનિષદ (સાર)

મન બે પ્રકારનું છે:—શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. કામનાઓની ઇચ્છા કરવાવાળું મન અશુદ્ધ છે અને કામનાઓ વિનાનું મન શુદ્ધ છે. મનુષ્યોના બન્ધન અને મોક્ષનું કારણ એકમાત્ર મન જ છે. એ મન જ્યારે વિષયભોગોમાં ફસાય છે, ત્યારે બંધન થાય છે; અને વિષયવાસનાથી છૂટું થાય છે, ત્યારે મોક્ષ થાય છે. જ્યારે મન ભોગેચ્છાને છોડી દે છે, ત્યારે મનુષ્યનો મોક્ષ થાય છે. માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ મનને હંમેશ ભોગેચ્છા વિનાનું બનાવવું. ભોગોની આસક્તિ છૂટી જતાં જ્યારે મન હૃદયમાં એકાગ્ર બને છે અને જ્યારે મનનું મનપણું નીકળી જાય છે, ત્યારે તે પરમપદરૂપ બ્રહ્મને પામે છે.

જ્યાં સુધી મનનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તેનો હૃદયમાં નિરોધ કરવો. આટલું જ માત્ર ખરેખરું જ્ઞાન છે, અને એ જ મોક્ષ છે. બાકીનું તો બધું વાણીનો વિલાસ છે. અશુદ્ધ મન વડે બ્રહ્મ વિચારી શકાતું નથી, પરંતુ શુદ્ધ મન વડે તે વિચારી શકાય

વાર્ષગણ્ય પાસેથી. તેણે હરિત કશ્યપ પાસેથી. તેણે શિલ્પ કશ્યપ પાસેથી; તેણે કશ્યપ નૈધ્રુવિ પાસેથી, તેણે વાક્ પાસેથી. તેણે અંભિણી પાસેથી. તેણે સૂર્ય પાસેથી. સૂર્ય પાસેથી મળેલા આ શુક્લ યજુર્વેદ યાજ્ઞવલ્ક્ય વાજસનેયે સમજાવ્યો છે. ૩

એ જ જ્ઞાન સાંજીવીના પુત્ર પાસે કેવી રીતે આવ્યું તે કહ્યું છે. સાંજીવીના પુત્રે તે માંડૂકાયનિ પાસેથી મેળવ્યું. માંડૂકાયનિએ માંડવ્ય પાસેથી; તેણે કૌત્સ પાસેથી; તેણે માહિથિ પાસેથી; તેણે વામકક્ષાયણ પાસેથી; તેણે શાંડિલ્ય પાસેથી; તેણે વાત્સ્ય પાસેથી; તેણે કુશ્રિ પાસેથી; તેણે યજ્ઞવચા રાજસ્તંબાયન પાસેથી; તેણે તુર કાવષેય પાસેથી; તેણે પ્રજાપતિ પાસેથી; તેણે બ્રહ્મ પાસેથી; બ્રહ્મ સ્વયંભુ છે. એ બ્રહ્મને નમસ્કાર. ૪

બીજા દેહને અને તેનો નાશ થતાં ત્રીજા દેહને એમ વિવિધ પ્રકારના દેહને જીવ ફરીને ફરી ધારણ કરે છે. એ દેહના નાશને તે જીવ હંમેશ જાણનો હોવા છતાં પણ જાણતો નથી. જ્યાં સુધી જીવ વાણીની જાળમાં ફસાયેલો રહે છે, ત્યાં સુધી તેને અનેકત્વ જણાય છે, પરંતુ અજ્ઞાનનો નાશ થતાં તે કેવળ એકત્વને જ જુએ છે.

દેહ વગેરેનો નાશ થતાં પણ જેનો નાશ થતો નથી, તે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું પરબ્રહ્મ છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા બ્રહ્મને જાણનારો જો આત્માની ખરી શાન્તિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો તેણે અવિનાશી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું. વિદ્યા બે પ્રકારની છેઃ શબ્દબ્રહ્મની અને પરબ્રહ્મની. શબ્દબ્રહ્મ અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી બ્રહ્મવિદ્યામાં કુશળ બનેલો પરબ્રહ્મને મેળવી શકે છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનાં તત્ત્વો બરાબર સમજાય એવી રીતે શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને, બુદ્ધિમાન મનુષ્યે, ધાન્યની ઇચ્છાવાળો જેમ છોતરાને છોડી દે તેમ, સર્વ ગ્રંથોને છોડી દેવા. જેમ અનેક રંગવાળી ગાયોનું દૂધ એક રંગનું અર્થાત્ સફેદ જ હોય છે, તેમ જુદાંજુદાં શાસ્ત્રોમાં આપેલું હોવા છતાં જ્ઞાન એક જ છે, એમ જ્ઞાનીઓ સમજે છે. દૂધમાં જેમ ઘી ગુપ્તરૂપે રહેલું છે, તેમ એક જ વિજ્ઞાનમય આત્મા બધાં પ્રાણીઓમાં ગુપ્તરૂપે રહેલો છે. એ વિજ્ઞાનમય આત્માનું મનરૂપ રવઈ વડે મન્થન કરવું. આ રવઈને જ્ઞાનરૂપી નેતરાં જોડવાં. ત્યાર પછી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માખણને ઘી બનાવવા (યોગરૂપ) અગ્નિ પર તાવવું. આમ કરવાથી અખંડ, નિર્મળ અને શાન્ત એવું જે બ્રહ્મ તે તો હું જ છું—એમ સ્મૃતિ થશે. સર્વ પ્રાણી જેમાં નિવાસ કરે છે, અને જે સર્વ પ્રાણીમાં નિવાસ કરે છે, ને પ્રાણીમાત્ર પર અનુગ્રહ કરનાર વાસુદેવ હું જ છું, ને વાસુદેવ હું જ છું.

છે. આમ અક્ષર અચિંત્ય છતાં પણ ચિંત્ય છે. બધે સુખ (બાધાથી) ચોટી રહેલા જે અક્ષરનું ચિંતન કરનારો અક્ષરને જ પામે છે. પહેલાં ૐકાર વડે યોગસાધના કરી. અને પછી ૐકારથી પણ પર રહેલા નિર્ગુણ અક્ષરની ધારણા કરવી. કારણ કે એ નિર્ગુણ અક્ષરની ભાવના થતાં જ ભાન કે અભાવ (અર્થાત્ સત્ય કે મિથ્યાનો ખ્યાલ) રહેતો નથી. એ જ વિકલ્પ વિનાનું દોષરહિત અને પૂર્ણ બ્રહ્મ છે, અને એ બ્રહ્મ હું જ છું. એમ જાણીને મનુષ્ય જરૂર એ બ્રહ્મને પામે છે. જે વિકલ્પરહિત અને અનંત છે, યુક્તિ અને દૃષ્ટાંતથી જે ન સમજાવી શકાય એવું છે, જેની કલ્પના ન થઈ શકે એવું છે, અને જેની પહેલાં કોઈ જ નથી. એવા પરમ કલ્યાણમય તત્ત્વને જાણીને મનુષ્ય એને જ પામે છે. ખરું જોતાં તો અહીં ઉત્પત્તિ પણ નથી અને વિનાશ પણ નથી, ગુરુ પણ નથી અને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ પણ નથી, મોક્ષની ઇચ્છા પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી—આટલું જ માત્ર સાચેસાચું તત્ત્વ છે.

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં એક જ આત્મા છે એમ માનવું. આ ત્રણ અવસ્થાને પેલે પાર પહોંચી ગયા પછી ફરી જન્મ થતો નથી. દરેકેદરેક પ્રાણી અને વસ્તુમાં એક જ પરમાત્મા રહેલો છે. જેમ પાણીથી ભરેલાં જુદાંજુદાં વાસણોમાં ચંદ્ર પ્રતિબિંબરૂપે જુદોજુદો દેખાય છે અને ચંદ્ર તરીકે એકરૂપે પણ દેખાય છે, તેમ જ એ આત્મા પણ દરેક પ્રાણીમાં જુદોજુદો અને આત્મા તરીકે એકરૂપે દેખાય છે. જ્યારે ઘડાનો નાશ થાય છે, ત્યારે ઘડામાં રહેલું આકાશ બહારના મહાકાશમાં ભળી જાય છે, પણ ઘડાનો નાશ થતાં એમાં રહેલું આકાશ કાંઈ નાશ પામતું નથી. જીવની વાત પણ એ ઘડાના જેવી જ છે. અર્થાત્ દેહનો નાશ થતાં જીવનો નાશ થતો નથી. ઘડાની જેમ એક દેહનો નાશ થતાં

આપવાનું છે, વાયુનું કાર્ય તેમાં ગતિ પ્રેરવાનું છે, અને આકાશનું કાર્ય ખાલી જગા આપવાનું છે.

તે ઉપરાંત મનુષ્યના શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા) પોતપોતાના પાંચ વિષયો–(જોવું, સાંભળવું, સૂંઘવું, ચાખવું અને સ્પર્શ કરવા)માં રમ્યા કરે છે, અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (હાથ, પગ, વાણી, ગુદા અને ગુહ્યેન્દ્રિય) પણ પોતપોતાના (ગ્રહણ કરવું, ચાલવું, બોલવું, મલત્યાગ કરવો અને આનંદ પામવો એમ) પાંચ વિષયોને અનુસરે છે.

એ શરીર મીઠો, ખારો, ખાટો, તીખો, કડવો અને તૂરો એવા છ રસને આધારે રહ્યું છે. ષડ્જ, ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ તેમજ ગમતા, ન–ગમતા અને પ્રણિધાન એમ દશ પ્રકારના શબ્દના ગુણો છે. સફેદ, લાલ, કાળો, ધુમાડિયો, પીળો, કપિલ અને પાંડર એ સાત રૂપના ગુણ છે.

મનુષ્યશરીર સાત ધાતુઓથી ઘડાયેલું છે. છ પ્રકારના રસમાંથી લોહી થાય છે. લોહીમાંથી માંસ થાય છે. માંસમાંથી મેદ (ચરબી) થાય છે. મેદમાંથી સ્નાયુઓ થાય છે. સ્નાયુમાંથી હાડકાં થાય છે. હાડકાંમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી વીર્ય થાય છે. એ વીર્યનો જ્યારે સ્ત્રીના લોહી સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે ગર્ભ પેદા થાય છે.

ઋતુકાળે સ્ત્રીસંભોગ થયા પછી એક દિવસમાં એ ગર્ભ કલલ (નાના પરપોટા)રૂપ બને છે, સાત દિવસે તે બુદ્બુદ (મોટા પરપોટા)રૂપ થાય છે, પંદર દહાડે તે પિણ્ડરૂપ બને છે, અને એક મહિના બાદ તે કઠણ થાય છે. બે મહિને તેને માથું ઉત્પન્ન થાય છે, ત્રણ મહિને પગનો ભાગ આવે છે, ને ચોથે મહિને પૂંઠી, જઠર અને કેડનો ભાગ આવે છે.

૨—જાબાલોપનિષદ (સાર)

કુરુક્ષેત્ર કયાં આવ્યું—એમ બૃહસ્પતિએ પ્રશ્ન પૂછતાં યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે, આ શરીર જ કુરુક્ષેત્ર છે. અને અવિમુક્ત (ક્ષેત્ર) કયું—તે બતાવતાં તેમણે કહ્યું કે, મુક્ત જીવાત્મા જ્યાં રહે છે. તે પ્રદેશનું નામ અવિમુક્ત કહેવાય છે. આથી મનુષ્ય જ્યાં જાય ત્યાં આ તીર્થ એની સાથે જ રહે છે.

ત્યાર પછી અત્રિમુનિએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે, એ અવિમુક્ત જ વારાણસી (કાશી) નામે પણ ઓળખાય છે; કેમકે એ વરણા અને નાશી એ બે શક્તિની વચમાં રહેલું છે. જે શક્તિ ઇન્દ્રિયોના દોષોનું નિવારણ કરે છે, તે વરણા છે; અને જે શક્તિ ઇન્દ્રિયોથી થયેલાં પાપોનો નાશ કરે છે, તે નાશી છે. એ જીવાત્મા ભવાં અને નાકના ઉપલા ભાગની સંધિમાં રહેલો છે. આથી તેની ત્યાં ઉપાસના કરવી.

ત્યાર પછી જનકરાજાએ યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિને સંન્યાસઆશ્રમનો ઉપદેશ આપવાનું કહ્યું. તેમણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, મનુષ્યે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો એક પછી એક સ્વીકારવા જોઈએ. પરંતુ કોઈ પણ આશ્રમમાં હોય, તોયે વૈરાગ્ય આવતાં તે સંન્યાસી થઇ શકે છે.

છેવટે અત્રિમુનિના પૂછવાથી યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિએ સંન્યાસીના ધર્મોનું અને ચિહ્નોનું વર્ણન કર્યું. અને છેવટે જણાવ્યું કે, જ્યારે સંન્યાસીનો મરણકાળ પાસે આવે, ત્યારે તેણે અહંતા-મમતાથી રહિત બની, ધ્યાન કરી, આત્મામાં એકાગ્રતા સાધી દેહત્યાગ કરવો.

આપવાનું છે, વાયુનું કાર્ય તેમાં ગતિ પ્રેરવાનું છે, અને આકાશનું કાર્ય ખાલી જગા આપવાનું છે.

તે ઉપરાંત મનુષ્યના શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા) પોતપોતાના પાંચ વિષયો–(જોવું, સાંભળવું, સૂંઘવું, ચાખવું અને સ્પર્શ કરવા)માં રમ્યા કરે છે, અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (હાથ, પગ, વાણી, ગુદા અને ગુહ્યેન્દ્રિય) પણ પોતપોતાના (ગ્રહણ કરવું, ચાલવું, બોલવું, મલત્યાગ કરવો અને આનંદ પામવો એમ) પાંચ વિષયોને અનુસરે છે.

એ શરીર મીઠો, ખારો, ખાટો, તીખો, કડવો અને તૂરો એવા છ રસને આધારે રહ્યું છે. ષડ્જ, ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ તેમજ ગમતા, ન-ગમતા અને પ્રણિધાન એમ દશ પ્રકારના શબ્દના ગુણો છે. સફેદ, લાલ, કાળો, ધુમાડિયો, પીળો, કપિલ અને પાંડર એ સાત રૂપના ગુણ છે.

મનુષ્યશરીર સાત ધાતુઓથી ઘડાયેલું છે. છ પ્રકારના રસમાંથી લોહી થાય છે. લોહીમાંથી માંસ થાય છે. માંસમાંથી મેદ (ચરબી) થાય છે. મેદમાંથી સ્નાયુઓ થાય છે. સ્નાયુમાંથી હાડકાં થાય છે. હાડકાંમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી વીર્ય થાય છે. એ વીર્યનો જ્યારે સ્ત્રીના લોહી સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે ગર્ભ પેદા થાય છે.

ઋતુકાળે સ્ત્રીસંભોગ થયા પછી એક દિવસમાં એ ગર્ભ કલલ (નાના પરપોટા)રૂપ બને છે, સાત દિવસે તે બુદ્બુદ (મોટા પરપોટા)રૂપ થાય છે, પંદર દહાડે તે પિણ્ડરૂપ બને છે. અને એક મહિના બાદ તે કઠણ થાય છે. બે મહિને તેને માથું ઉત્પન્ન થાય છે, ત્રણ મહિને પગનો ભાગ આવે છે, અને ચોથે મહિને પૂંઠી, જઠર અને કેડનો ભાગ આવે છે.

પાંચમે મહિને પીઠની કરોડ આવે છે, છઠ્ઠે મહિને મોં, નાક, આંખ અને કાન ફૂટે છે, અને સાતમે મહિને એ ગર્ભ જીવ સાથે જોડાય છે. આઠમે મહિને તેને બાકીના બધા અવયવો આવે છે. પિતાનું વીર્ય જો પ્રમાણમાં વધારે હોય તો તે પુરુષરૂપ થાય છે, અને માતાનું વીર્ય વધારે હોય તો સ્ત્રી બને છે, તેમજ જો બન્નેના વીર્યની સમાનતા હોય તો સંતતિ નપુંસક થાય છે. જો માતાનું ચિત્ત ગર્ભાધાન વખતે વ્યાકુળ બનેલું હોય છે, તો છોકરું આંધળું, ખોડું, કૂબડું કે ઠીંગણું બને છે. જો માતપિતાના વાયુના આઘાત વડે વીર્યના બે ભાગ થઈ જાય છે, તો જોડકાં બાળક ઉત્પન્ન થાય છે. આઠ મહિના વીત્યા બાદ તેનામાં મન, પાંચ ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરે પ્રગટ થતાં તે ૐકારનું ચિન્તન કરે છે. ત્યારપછી ગર્ભાવસ્થામાં દેહધારી બનેલો એ જીવાત્મા આઠ પ્રકૃતિઓ (મૂળપ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા) તેમ જ સોળ વિકારો (મન સાથે અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો) સાથે જોડાય છે.

માતા જે કાંઈ ખાયપીએ છે, તે નાડીરૂપ સૂત્ર વાટે એ ગર્ભનું પોષણ કરે છે. ત્યાર પછી નવમે મહિને એ ગર્ભ સર્વ લક્ષણો અને ઇન્દ્રિયોથી સંપૂર્ણ થાય છે અને આગલા જન્મને સંભારે છે, તેમજ તેણે પૂર્વે કરેલું શુભ અને અશુભ કર્મ તેને આવી મળે છે. તે વિચાર કરે છે:—

'મેં પૂર્વે હજારો યોનિઓ જોઈ છે, અનેક પ્રકારના આહારો ખાધા છે, તેમજ અનેક પ્રકારનાં સ્તનપાન કર્યાં છે. હું ફરીફરી જન્મ્યો છું અને ફરીફરી મર્યો છું. મારા કુટુંબને માટે જે કાંઈ શુભાશુભ કર્મો મેં કર્યાં તેને કારણે હું એકલો જ અહીં દુઃખ ભોગવું છું અને મારાં કર્મો વડે જેઓ સુખ ભોગવતા હતા, તેઓ તો મને એકલો મૂકીને ચાલી ગયા. અરે! હું દુઃખરૂપ મહાસાગરમાં ડૂબેલો છુ, અને તેમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ

પણ ઉપાય જોઈ શકતો નથી. જો હું આ ગર્ભવાસમાંથી બહાર નીકળીશ, તો હું પાપનો નાશ કરનારા અને મુક્તિરૂપ ફળ આપનારા નારાયણને શરણે જઈશ. જો હું આ ગર્ભવાસમાંથી બહાર નીકળીશ, તો હું સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીશ.'

પછી જ્યારે તે યોનિના દ્વાર આગળ આવે છે, ત્યારે ભીચડાઈ જઇને અત્યંત મોટા દુ:ખથી તે પીડાય છે. તે જેવો જન્મે છે તેવો તરત જ તેને વૈષ્ણવ વાયુનો સ્પર્શ થાય છે. તેથી તેની જન્મમરણની સ્મૃતિ જતી રહે છે, અને તેણે પૂર્વે કરેલાં શુભાશુભ કર્મોને પણ તે જાણતો બંધ થઇ જાય છે.

દેહને શરીર કહેવાનું કારણ એ છે કે, ત્રણ અગ્નિઓ એને આશ્રયે રહ્યા છે: (૧) જ્ઞાનાગ્નિ, (૨) દર્શનાગ્નિ, અને (૩) કોષ્ઠાગ્નિ. તેમાંનો કોષ્ઠાગ્નિ અન્ન, પાન, અને ચાટેલા તેમજ ચૂસેલા પદાર્થોનું પાચન કરે છે, દર્શનાગ્નિ રૂપોનું દર્શન કરે છે, અને જ્ઞાનાગ્નિ શુભાશુભ કર્મોને જાણે છે.

શરીરમાં જે યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે: યજ્ઞના ત્રણ અગ્નિઓ (આહવનીય, ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણાગ્નિ) તે શરીરમાં મુખ, ઉદર અને હૃદય છે. આત્મા યજમાન (યજ્ઞ કરનારો) છે, મન બ્રહ્મા (યજ્ઞનો બ્રાહ્મણ) છે, લોભ વગેરે પશુઓ છે, ધૈર્ય અને સંતોષ એ યજ્ઞની દીક્ષારૂપ છે, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો યજ્ઞનાં પાત્રો છે, કર્મેન્દ્રિયો હોમવાનું દ્રવ્ય છે, માથું યજ્ઞના કપાલ(એક જાતનું પાત્ર)રૂપ છે, વાળ દર્ભ છે, મોં અંદરની વેદિ છે, માથું ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું કપાલ નામનું યજ્ઞપાત્ર છે. અને તેમાં સોળ દાઢો છે. ને શરીરમાં એકસો સાત મર્મો છે. એકસો એંશી સાંધા છે, એકસો નવ સ્નાયુઓ છે, સાતસો શિરાઓ છે, પાંચસો મજ્જા છે, ત્રણસો સાઠ હાડકાં છે, સાડાત્રણ કરોડ રુંવાડાં છે, આઠ પલના* માપવાળું હૃદય

* પલ, પ્રસ્થ, આઢક અને કુડવ એ બધાં અસલના વખતનાં માપ

છે, બાર પલના માપવાળો દ્રોણ છે, એક પ્રસ્થ જેટલા માપનો પિત્તપ્રમાણ છે, એક આઢક જેટલો કફપ્રમાણ છે, એક કુડવના માપનું વીર્ય છે, બે પ્રસ્થ મેદ (ચરબી) છે, અને મળમૂત્રનું માપ ખોરાકના પ્રમાણ પર આધાર રાખતું હોઈ અનિયમિત છે.

આ મોક્ષશાસ્ત્ર પિપ્પલાદમુનિએ કહ્યું છે.

૬—નારાયણોપનિષદ (સાર)

પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત, બ્રહ્મા-રુદ્ર-ઇન્દ્ર-આદિત્ય આદિ દેવતાઓ, તેમજ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારું આખું જગત નારાયણમાંથી જ પ્રગટ થાય છે, અને નારાયણરૂપ જ રહે છે. જે આમ જાણે છે, તે વિષ્ણુરૂપ થાય છે. '**ॐ नमो नारायणाय**' એ અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનો જપ કરનારને સર્વ સુખસંપત્તિ અને અમરપણું મળે છે.

૭—મહાનારાયણોપનિષદ (સાર)

ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગલોક એ બધું પરમાત્મારૂપ જ છે. આખી સૃષ્ટિ પરમતત્ત્વમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પરમતત્ત્વ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અને મહાનથી પણ મહાન છે. તે જ અવ્યક્ત, અનંત, પુરાણું અને જ્યોતિર્મય છે. તે જ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે રૂપે થાય છે. આ આખું વિશ્વ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં જ પાછું લય પામે છે.

રુદ્ર, ગણપતિ, કાર્તિકેય, દુર્ગા, હિરણ્યગર્ભ, વિષ્ણુ, નૃસિંહ

નોં. લીલાવતીના ગણિત પ્રમાણે—પાંચ ગુંજાનો એક માસો, ૧૬ માસાએ કર્ષ, ૪ કર્ષનો એક પલ, અને ૫૦ પલનો એક આઢક થતો; તેમજ કુડવનો એક પ્રસ્થ અને ૪ પ્રસ્થનો એક આઢક હતો.

વગેરે સર્વે દેવો એ એક જ પરમાત્માનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો છે. આ બધા દેવોની સ્તુતિ, પૂજા વગેરે આ ઉપનિષદમાં વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત સન્ધ્યા, અઘ-મર્ષણ, પૂજન, હોમ વગેરેના મંત્રો પણ આ ઉપનિષદમાં આપવામાં આવ્યા છે. ઘણાખરા મંત્રો ઋગ્વેદાદિ સંહિતાગ્રંથો-માંથી લેવામાં આવ્યા છે.

૮—પરમહંસોપનિષદ (સાર)

પરમહંસ યોગીનો માર્ગ ઘણો કઠણ છે અને તેથી એ માર્ગે ઘણા થોડા જાય છે. એ માર્ગમાં જવા ઇચ્છનારે સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સગાંસંબંધી વગેરેને છોડી દેવાં. તેમજ તેણે બધાં કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર લંગોટી પહેરીને રહેવું. ખરા પરમ-હંસમાર્ગમાં તો દંડ, કમંડળ, શિખા, જનોઈ, વસ્ત્ર, વગેરે સર્વને છોડવાં પડે છે. તેમજ એ પરમહંસ ઠંડી, ગરમી, સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન, ઇન્દ્રિયોના વિષયો, નિંદા, અભિમાન, દંભ, ઇચ્છા, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરેને સદંતર છોડી દઈને શાંત, સ્થિર, આનંદમય, જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિર બને છે, અને એ બ્રહ્મ હું જ છું—એમ નિશ્ચય કરે છે.

પરમહંસ વસ્ત્ર વિનાનો, દેવોને નમસ્કાર ન કરનારો, પિતૃ-ઓનું કર્મ ન કરનારો, કોઈની નિંદા કે સ્તુતિ ન કરનારો, પ્રારબ્ધથી જે મળે તેમાં સંતોષ રાખનારો, ભિક્ષા માગી શરીરને ટકાવી રાખનારો, સોના વગેરેમાં આસક્તિ ન રાખનારો, સુખ અને દુઃખને સમાન ગણનારો, કશે પણ સ્નેહ ન રાખનારો, સુખમાં નિઃસ્પૃહ અને દુઃખમાં ઉદ્વેગરહિત રહેનારો, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો અને આત્મામાં સ્થિર બનેલો હોય છે. જે પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું જ છું—એમ જાણીને એ કૃતકૃત્ય બનેલો હોય છે.

૯—બ્રહ્મોપનિષદ (સાર)

શરીરમાં નાભિ, હૃદય, કંઠ અને બ્રહ્મરંધ્ર એ ચાર આત્માનાં ખાસ સ્થાનો છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય એવી આત્માની ચાર અવસ્થાઓ છે. એ આત્મા મન, ઇન્દ્રિયો અને હાથપગ વગેરેથી રહિત છે અને પ્રકાશમય છે. એ આત્મા અર્થાત્ બ્રહ્મમાં લોક, દેવ, વેદ, યજ્ઞ, મા, બાપ, ચંડાળ, સંન્યાસી, વાનપ્રસ્થ, વગેરે ભેદો નથી; પરંતુ તે હંમેશ એક જ હોઈ નિર્વાણસ્વરૂપ છે.

બહારનાં જનોઈ, શિખા વગેરેનો ત્યાગ કરી, અંદરનાં જ્ઞાનરૂપ જનોઈ, શિખા વગેરેને રાખવાં જોઈએ. એવા જ્ઞાનરૂપ જનોઈને બ્રહ્મસૂત્ર કહે છે, કારણ કે એ જ્ઞાન જ બ્રહ્મનું સૂચન કરે છે. જે એવા જ્ઞાનમય જનોઈ અને શિખાને ધારણ કરે છે, તેને માટે આખું જગત બ્રહ્મરૂપ બને છે.

પરમાત્મા એક, સર્વ પ્રાણીઓમાં ગૂઢ, સર્વવ્યાપી, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા, બધાનાં કર્મોને નિયમનારો, સાક્ષી, ચૈતન્યસ્વરૂપ, શુદ્ધ અને નિર્ગુણ છે. એ એક જ સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા પોતાના એક જ રૂપને અનેક પ્રકારે પ્રગટ કરે છે. એને જે બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પોતામાં રહેલો જુએ છે, તેઓને નિત્ય શાંતિ મળે છે. ૐકારના જપ વડે અને ધ્યાનના અભ્યાસ વડે, એ છુપાઈ રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. તલમાં તેલની જેમ, દહીંમાં ઘીની જેમ અને લાકડામાં અગ્નિની જેમ એ આત્મા આપણામાં છુપાઈ રહેલો છે. ને આત્મા સત્ય અને તપ વડે પ્રગટ થાય છે. જેવી રીતે કરોળિયો તાંતણાઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાછા ખેંચી લે છે, તેવી રીતે જીવાત્મા પણ જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં આવે છે અને જાય છે. જાગ્રત અવસ્થાનો વૈશ્વાનર નામનો આત્મા નેત્રમાં રહે છે, સ્વપ્નાવસ્થાનો તૈજસ

આત્મા કણ્ઠમાં રહે છે, અને સુષુપ્તિ અવસ્થાનો પ્રાજ્ઞ નામનો આત્મા હૃદયમાં રહે છે, તેમજ તુરીય (ચોથી, આગલી ત્રણ અવસ્થાથી પર એવી) અવસ્થાનો આત્મા બ્રહ્મરન્ધ્રમાં રહે છે, એમ જાણવું. જ્યાં મનુષ્યની વાણી અને મન પહોંચી શકતાં નથી, તે આત્માના આનંદને જાણીને જ્ઞાની મુક્ત બને છે. દૂધમાં ઘીની જેમ બધે વ્યાપી રહેલો આત્મા આત્મજ્ઞાન અને તપ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. એ આત્મા જ બ્રહ્મ છે.

૧૦—અમૃતનાદોપનિષદ (સાર)

શાસ્ત્રોને ફરીફરી વાંચીને અને પરબ્રહ્મને જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષે જેમ મણિ મળી ગયા પછી તેને શોધવા માટે સળગાવેલી મસાલ છોડી દેવાય, તેમ એ શાસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરવો. ૐકારરૂપ રથ પર ચઢીને, વિષ્ણુને સારથિ બનાવીને અને રુદ્રના ધ્યાનમાં લીન રહીને બ્રહ્મલોકની શોધ કરવી. જ્યાં સુધી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી ૐકારરૂપ રથનો આધાર લેવો; પરંતુ જેવી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય કે તરત જ ૐકારરૂપ રથને છોડી દેવો. અકાર વગેરે માત્રાઓ, સ્થૂલ વગેરે શરીરો અને વૈશ્વાનર વગેરે પાદોને ત્યજી દઈને અને સ્વર વિનાના 'મ્' અર્થાત્ બિન્દુનું ધ્યાન કરીને મનુષ્ય બ્રહ્મને પામે છે. શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો અને અતિચંચળ મન એ સદ્ આત્માના પ્રકાશમાંથી ઊડતાં કિરણો જ છે એમ ચિંતન કરવું, તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. એવો પ્રત્યાહાર, તેમજ ધ્યાન, પ્રાણાયામ, ધારણા, તર્ક, અને સમાધિ—એમ છ યોગનાં અંગો છે. જેમ પર્વતની ધાતુઓના મેલ તેઓને તપાવવાથી બળી જાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા દોષો પ્રાણાયામ વડે બળી જાય છે. આમ પ્રાણાયામ વડે દોષોને બાળી નાખીને, પછી ધારણા વડે તેઓના પાપનો નાશ કરવો, પ્રત્યાહાર વડે તેઓની વિષયાસક્તિનો નાશ કરવો

અને ધ્યાન વડે ઈશ્વરના વિરોધી ગુણોનો નાશ કરવો. આ પ્રમાણે પાપનો ક્ષય કર્યા પછી આત્માનું ચિંતન કરવું. પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારના છે—રેચક, પૂરક અને કુંભક. ભૂઃ ભુવઃ વગેરે વ્યાહૃતિઓ અને ૐકાર તેમજ શિર સાથે ગાયત્રીમંત્રનો શ્વાસ રૂંધીને પાઠ કરવો, તેને પ્રાણાયામ કહે છે. મૂલાધાર ચક્રથી ઉપાડેલા વાયુને એક નસકોરામાંથી બહાર કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ સ્થૂલ પ્રાણવાયુ વિનાનો કરવો, તેને રેચક કહે છે. કમળની નાળ વડે જેમ પાણીને ખેંચવામાં આવે, તેમ એક નસકોરા વાટે શ્વાસને અંદર ખેંચવાની ક્રિયાને પૂરક કહે છે. શ્વાસ અંદર લેવો પણ નહિ અને બહાર કાઢવો પણ નહિ, તેમજ બધાં અંગોને સ્થિર રાખવાં—આ પ્રકારના પ્રાણાયામને કુંભક કહે છે. સર્વ રૂપોને આંધળાની જેમ જોવાં, શબ્દોને બહેરાની જેમ સાંભળવા, અને દેહને લાકડાના જેવો જાણવો, એ શાંત બનેલાનું લક્ષણ છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યે મન સંકલ્પરૂપ છે એમ માની તેનો આત્મામાં લય કરવો, અને તેનું ત્યાં ધારણ કરવું. આને ધારણા કહેવાય છે. શાસ્ત્ર અનુસારના વાદવિવાદને તર્ક કહેવાય છે. જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીને બધે સમાનતા થાય છે, તે અવસ્થાને સમાધિ કહે છે. સર્વ દોષથી રહિત સુંદર જમીન પર દર્ભાસન પાથરવું, અને ભૂતપ્રેત વગેરેથી માનસિક રક્ષા કરીને પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન કે ભદ્રાસન વાળીને ઉત્તર તરફ મોં રાખી સ્થિર બની બેસવું. એક નસકોરાને આંગળી વડે દાબીને બીજા નસકોરા વાટે શ્વાસને અંદર ખેંચી અગ્નિનું અને ૐકારનું એકરૂપે ધ્યાન કરવું. ૐ એ એકાક્ષર બ્રહ્મ છે. એ ૐકાર સાથે શ્વાસને બહાર કાઢવો. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી અંતઃકરણના દોષોનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી એ દિવ્ય મન્ત્ર સાથે શ્વાસને અંદર લેવાની અને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કર્યા કરવી.

ત્યાર પછી મંત્ર જાણનારા બુદ્ધિમાન પુરુષે ઉપર કહેલા

ક્રમે ધ્યાન કરવું. નાભિના ઉપરના ભાગમાં પહેલા સ્થૂલનું અને પછી સ્થૂલ–સૂક્ષ્મનું ધ્યાન કરવું. દૃષ્ટિની ગતિને બધી બાજુથી રોકીને અને જરા પણ હાલ્યાચાલ્યા વિના બુદ્ધિમાન પુરુષે યોગાભ્યાસ કરવો. નાલ (પ્રાણવાયુના પરસ્પરના સંઘટ્ટનનો પ્રકાર), માત્રા (એક પ્રકારના કાળનું માપ), વિનિષ્કંપ (સ્થિરતા), ધારણા (પ્રાણવાયુને અમુક ઠેકાણે સ્થિર કરવો), અને યોજન (પ્રાણવાયુનો અગ્નિ વગેરે સાથે સંબંધ)—એ પાંચને યોગીએ જાણવા. કાળના નિયમે આ યોગ બાર માત્રવાળો ગણાય છે. ઘોષ, વ્યંજન, સ્વર, પાંચ પ્રકારના કંઠ્ય–તાલવ્ય–ઔષ્ઠ્ય વગેરે વ્યંજનો, તેમજ રેફ, ઊષ્મા (શ, ષ, સ) વગેરેથી રહિત એવું જે અક્ષર(ૐ કાર)રૂપ બ્રહ્મ છે, તે કદી પણ વિકાર પામતું નથી.

પ્રાણને જ્યાં લઈ જવાનો હોય ત્યાં પ્રથમ મનને સ્થિર કરીને પછી પ્રાણને રોકવો. હૃદયનું દ્વાર, વાયુનું દ્વાર અને મસ્તકના દ્વારને અનુક્રમે મોક્ષદ્વાર, બિલદ્વાર અને બ્રહ્મરન્ધ્ર કહેવાય છે. ભય, ક્રોધ, આળસ, અતિશય ઊંઘવું, અતિશય જાગવું, અતિશય આહાર અથવા તો તદ્દન ભૂખ્યા રહેવું—એ બધાંનો યોગીએ ત્યાગ કરવો. આ ક્રમે નિત્ય અભ્યાસ કરતાં ત્રણ માસમાં એની મેળે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ચાર મહિના બાદ દેવોનાં દર્શન થાય છે. પાંચ મહિનામાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થયા બાદ, છ મહિનામાં તેને મોક્ષ મળે છે. પૃથ્વીતત્ત્વની ધારણામાં ૐકારને પાંચ માત્રા સુધી, જલની ધારણામાં ચાર, અગ્નિની ધારણામાં ત્રણ, વાયુની ધારણામાં બે, અને આકાશની ધારણામાં એક માત્રા સુધી ઉચ્ચારવો; અને છેવટે માત્રારહિત ૐકારનું ધ્યાન કરી, મનને આત્મામાં સ્થિર કરવું. મૂલાધારથી કપદ સુધી ત્રીસ આંગળ જેટલો પ્રાણવાયુ રહેલો છે. રાતદિવસ મળી મનુષ્ય એક લાખ, તેર હજાર, એકસો ને એંસી વખત

અને અગ્નિ માર્ગ પથ્ય છે. તેના બીજી માત્રા અંતરિક્ષરૂપ ઉકાર છે.
તે યજુર્વેદરૂપ છે, તેના દેવ રુદ્ર, યજુર્વેદના ... છે, છંદ ત્રિષ્ટુપ
અને અગ્નિ દક્ષિણાગ્નિ છે તેની ત્રીજી માત્રા સ્વર્ગલોકરૂપ મ
છે. તે સામવેદરૂપ છે, તેના દેવ વિષ્ણુ, યજુર્વેદના આદિ
છંદ જગતી અને અગ્નિ આહવનીય છે. અંતમાં જે ચોથી અ
માત્રા છે, તે સોમલોકરૂપ ઓંકાર (અર્થાત્ બિન્દુ) છે. તે અ
વેદરૂપ છે, તેના દેવ સંવર્તક અગ્નિ છે, યજુર્વેદના
છે, છંદ વિરાટ છે અને અગ્નિ એકર્ષિ નામનો છે.
માત્રા લાલાશ પર પડતા પીળા રંગની છે, અને એન
બ્રહ્મા છે. બીજી માત્રા ચળકતી કાળા રંગની છે, અને
દેવ રુદ્ર છે. ત્રીજી માત્રા ધોળા રંગની છે, અને એ
વિષ્ણુ છે. અંતમાં જે અર્ધમાત્રા છે, તે ચળકતી, સર્વ
અને એના દેવ આત્મા છે. આ ઓંકાર અ, ઉ, મ અ
માત્રા રૂપ ચાર પાદવાળો, ચાર અક્ષરવાળો, ચાર મ
અને ચાર માત્રાવાળો છે. ચોથી અર્ધમાત્રા તે સૂક્ષ્મ
છે, અને હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત ઓંકાર સ્થૂલ છે.
ૐ ૐ ૐ એમ બોલીને પછી ચોથી વખત તેના પ્લુ
વડે શાન્ત આત્મા પ્રગટ થાય છે અને આખું વિ
રૂપ જ છે એમ જણાય છે.

એ ઓંકારને 'પ્રલય' કહેવામાં આવે છે.
સર્વ પ્રાણોનો પ્રલય કરે છે. તેને 'પ્રણવ' કહેવામાં
કારણ કે તે સર્વ પ્રાણોને પરમાત્મા તરફ નમાવે
દુઃખો અને ભયોમાંથી તારનારો હોઈ તે 'તાર'
સર્વ દેવો તેમાં રહેલા હોઈ તેને વિષ્ણુ કહેવાય છે
બુદ્ધિ હરનારો હોઈ તેને બ્રહ્મા કહેવાય છે. એ
... નામાંથી પ્રકાશનો હોઈ તેને પ્રકાશ ... વાય છે
... હોઈ તેને ત્યા ...

ૐકાર કહેવાય છે. ૐકારને પ્રણવ કહેવાનું કારણ એ છે કે, એના જપ કરનારને બધા વેદો જણાય છે. એ ૐકાર સર્વ-વ્યાપી અને અનંત છે, અને સંસારનાં દુઃખોમાંથી તે તારનારો હોઈ 'તાર' પણ કહેવાય છે. એ સૂક્ષ્મ પણ કહેવાય છે; કેમકે તેના ઉચ્ચારણ વડે મનુષ્ય સૂક્ષ્મ બનીને બધાં પ્રાણીઓને પોતાને વશ કરી શકે છે. એ ૐકાર જ પ્રકાશમય છે, અને પરબ્રહ્મ પણ એ જ છે. તે જ રુદ્ર છે, અને તે બધા દેવોને પોતાને અધીન રાખનારો હોઈ ઈશ્વર પણ કહેવાય છે. એ ભગવાન મહેશ્વર પણ કહેવાય છે; કારણ કે આત્મજ્ઞાનરૂપ મોટામાં મોટું ઐશ્વર્ય એની પાસે છે.

એ જ એક દેવ સર્વત્ર રહેલો છે, તેમજ બધાંય જન્મેલાં, જન્મ પામતાં અને ભાવિમાં જન્મનારાં પ્રાણીઓ પણ એનાં જ જુદાંજુદાં સ્વરૂપો છે. એ જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો કરનારો છે. એને જાણીને મનુષ્ય પરમશાન્તિને પામે છે. એને પોતાના હૃદયમાં રહેલો જાણીને મનુષ્ય પરમશાન્તિનો અનુભવ કરે છે.

અથર્વામુનિએ જોેલા ઊંચામાં ઊંચા મંત્રો આ ઉપનિષદમાં છે અને તેથી એનું નામ અથર્વશિર ઉપનિષદ રાખ્યું છે.

૧૨—અથર્વશિખોપનિષદ (સાર)

પિપ્પલાદ, અંગિરા અને સનત્કુમારે અથર્વામુનિને પૂછ્યું: 'કયા મંત્ર વડે ધ્યાન કરવું? એ ધ્યાન કેવી રીતે કરવું? એ ધ્યાન કોણ કરી શકે? અને કોનું ધ્યાન કરવું?'

અથર્વાએ તેઓને ઉત્તર આપ્યો: 'ૐ મંત્ર વડે ધ્યાન કરવું. એ ૐકાર જ પરબ્રહ્મ છે. એના ચાર પાદો તે ચાર વેદો છે. એની પહેલી માત્રા પૃથિવીરૂપ અકાર છે. તે ઋગ્વેદરૂપ છે. તેના દેવ બ્રહ્મા છે, ગણદેવતા વસુઓ છે, છંદ ગાયત્રી છે,

અને અગ્નિ ગાર્હપત્ય છે. તેની બીજી માત્રા અંતરિક્ષરૂપ ઉકાર છે. તે યજુર્વેદરૂપ છે, તેના દેવ રુદ્ર, ગણદેવતા રુદ્રો, છંદ ત્રિષ્ટુપ, અને અગ્નિ દક્ષિણાગ્નિ છે. તેની ત્રીજી માત્રા સ્વર્ગલોકરૂપ મકાર છે. તે સામવેદરૂપ છે, તેના દેવ વિષ્ણુ, ગણદેવતા આદિત્યો, છંદ જગતી અને અગ્નિ આહવનીય છે. અંતમાં જે ચોથી અર્ધમાત્રા છે, તે સોમલોકરૂપ ૐકાર (અર્થાત્ બિન્દુ) છે. તે અથર્વવેદરૂપ છે, તેના દેવ સંવર્તક અગ્નિ છે, ગણદેવતા મરુતો છે, છંદ વિરાટ છે અને અગ્નિ એકર્ષિ નામનો છે. પહેલી માત્રા લાલાશ પર પડતા પીળા રંગની છે, અને એના દેવ બ્રહ્મા છે. બીજી માત્રા ચળકતી કાળા રંગની છે, અને એના દેવ રુદ્ર છે. ત્રીજી માત્રા ધોળા રંગની છે, અને એના દેવ વિષ્ણુ છે. અંતમાં જે અર્ધમાત્રા છે, તે ચળકતી, સર્વરંગી છે, અને એના દેવ આત્મા છે. આ ૐકાર અ, ઉ, મ અને અર્ધમાત્રા રૂપ ચાર પાદવાળો, ચાર અક્ષરવાળો, ચાર માથાવાળો અને ચાર માત્રાવાળો છે. ચોથી અર્ધમાત્રા તે સૂક્ષ્મ ૐકાર છે, અને હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત ૐકાર સ્થૂલ છે. ત્રણ વખત ૐ ૐ ૐ એમ બોલીને પછી ચોથી વખત તેના પ્લુત ઉચ્ચાર વડે શાન્ત આત્મા પ્રગટ થાય છે અને આખું વિશ્વ ૐકારરૂપ જ છે એમ જણાય છે.

એ ૐકારને 'પ્રલય' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે સર્વ પ્રાણોનો પ્રલય કરે છે. તેને 'પ્રણવ' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે સર્વ પ્રાણોને પરમાત્મા તરફ નમાવે છે. બધાં દુઃખો અને ભયોમાંથી તારનારો હોઈ તે 'તાર' કહેવાય છે. સર્વ દેવો તેમાં રહેલા હોઈ તેને વિષ્ણુ કહેવાય છે. તે બધાની વૃદ્ધિ કરનારો હોઈ તેને બ્રહ્મા કહેવાય છે. એ અંદરનાં બધાં સ્થાનોમાંથી પ્રકાશનો હોઈ તેને પ્રકાશ કહેવાય છે. સર્વલોકમાં વ્યાપી રહેલો હોઈ તેને વ્યાપક મહાદેવ પણ કહેવામાં આવે છે.

એની ચાર માત્રાઓ અનુક્રમે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય અવસ્થાઓ છે. એ ૐકાર પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે. તેનો જ ધ્યાનના આરંભમાં પ્રયોગ કરવો.

બધી ઇન્દ્રિયોને મનમાં સ્થિર કરી, વિષ્ણુને ધ્યાનરૂપ ગણવા. પછી બધી ઇન્દ્રિયોને પ્રાણ સાથે મનમાં સ્થિર કરી રુદ્રને ધ્યાન કરનારરૂપ ગણવા. પછી ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને મન—એ બધાને નાદાન્તરૂપ પરમાત્મામાં સ્થિર કરી મહાદેવનું ધ્યાન કરવું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, તેમજ બધી ઇન્દ્રિયો, બધાં પ્રાણીઓ વગેરે સર્વ એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સર્વનો ઈશ્વર જ કલ્યાણસ્વરૂપ હોઈ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

૧૩–મૈત્રાયણી ઉપનિષદ (સાર)

બૃહદ્રથ નામના એક રાજાને શરીર અનિત્ય છે એવું ભાન થતાં વૈરાગ્ય આવ્યો. આથી પોતાના મોટા છોકરાને રાજ્ય સોંપીને તે વનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેણે લાંબો વખત ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી. એ તપશ્ચર્યાના ફળરૂપે એક વખત શાકાયન્ય નામના આત્મવેત્તા મહામુનિ તેની પાસે આવ્યા. તેમણે રાજાને કહ્યું: 'હે રાજા, ઊઠ અને વરદાન માગ.' રાજાએ તેમને કહ્યું: 'હે ભગવન્! મને આત્મજ્ઞાનરૂપ વરદાન આપો.' એ સાંભળી મુનિએ તેને કહ્યું: 'તું બીજો કોઈ વર માગ, અને આવો અશક્ય પ્રશ્ન ન પૂછ.' એ સાંભળી બૃહદ્રથ રાજા બોલ્યો: 'હે ભગવન્! આ શરીર હાડકાં, ચામડી, સ્નાયુ, મજ્જા, માંસ, વીર્ય, લોહી, આંસુ, વિષ્ઠા, મૂત્ર, વાયુ, પિત્ત, કફ વગેરેથી યુક્ત છે, દુર્ગંધથી ભરેલું છે, અને નિઃસાર છે. તો વિષયભોગોને માણીને હું શું કરું! આ શરીર કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, દુઃખ, ઈર્ષ્યા, ગમતી વસ્તુનો વિયોગ, અણગમતી વસ્તુનો સંયોગ, ભૂખ, તરસ,

ઘડપણ, મરણ, રોગ, શોક વગેરેથી પીડાયેલું છે. તો વિષયભોગ-ને માગીને હું શું કરું ? આખું જગત નાશવંત છે. મનુષ્ય વગેરેને હું મરતા જોઉં છું. તેમજ ડાંસ, મચ્છર વગેરે તો ઉત્પન્ન થઈને તરત જ મરણ પામે છે. તેઓ તો શું, પણ મોટા મોટા ધનુર્ધારીઓ અને ચક્રવર્તી રાજાઓ પણ આ લોકનું મોટું ઐશ્વર્ય છોડીને પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે. અને તે મનુષ્યો તો શું પણ ગન્ધર્વ. અસુર, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત, પિશાચ, સર્પ વગેરે પણ ક્યાં ચાલ્યા જાય છે તેનો પત્તો નથી. તે ઉપરાંત મોટા સમુદ્રો સુકાઈ જાય છે, પર્વતો ભાંગીતૂટી જાય છે, ધ્રુવ પણ પોતાના સ્થાનથી ચળે છે, વૃક્ષો પડી જાય છે, પૃથ્વી પણ એક સ્થાન પર સ્થિર રહી શકતી નથી, દેવો પણ પોતાના સ્થાન-માંથી નીચે પડે છે. અહંકારથી ભરેલા આ સંસારમાં વિષય-ભોગોને હું શું કરું ? વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાને તો અનેક વખત જન્મમરણના ફેરામાં ભટકવું પડે છે. માટે હે મુનિ! અંધારા કૂવામાં પડેલા દેડકાની જેમ આ સંસારમાં રહેનારો એવો જે હું, તેનો આપ ઉદ્ધાર કરો.'

આ સાંભળી મહર્ષિ શાકાયન્ય અત્યંત પ્રસન્ન થઈ રાજા-ને કહેવા લાગ્યા કે, "હે રાજા ! તું કૃતકૃત્ય છે. આત્મા કેવો છે, તે તને હું સમજાવું છું. તે તું સાંભળ. બહારની ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી આ પ્રાણરૂપ આત્મા યોગ વડે ઉપર ચઢે છે. ને દુઃખયુક્ત લાગતો હોવા છતાં દુઃખરહિત છે, અને અંધારા-નો નાશ કરવાવાળો છે. આ આત્મા આ શરીરમાંથી બહાર નીકળી, પરમ જ્યોતિરૂપ બ્રહ્મને પામીને, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર બને છે. એ જ આત્મા અમૃતરૂપ, અભયરૂપ અને બ્રહ્મરૂપ છે.

બધાં ઉપનિષદોએ જેનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેવી આ બ્રહ્મ-વિદ્યા ભગવાન મૈત્રેયે અમને કહી છે, તે હું તને કહું છું. વાક્-

ખિલ્ય નામના મુનિઓએ એક વખત બ્રહ્મદેવને પૂછ્યું: 'હે ભગવન્! આ શરીર ગાડાના જેવું અચેતન છે. તો એને પ્રેરણા આપનાર કોણ?' બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યો: 'જે વાણીથી પર રહેલો કહેવાય છે, તે શુદ્ધ, પવિત્ર, શૂન્ય, શાંત, અનંત, અવિનાશી, સ્થિર, સનાતન, જન્મરહિત અને સ્વતંત્ર એવો આત્મા જ આ શરીરમાં ચેતન પ્રેરે છે અને તેને ક્રિયાવાળું બનાવે છે.' આ સાંભળી વાલખિલ્યોએ પૂછ્યું: 'હે ભગવન્! એ આત્મા ઇચ્છારહિત હોવા છતાં તેણે શા માટે શરીરને ચેતનવાળું કર્યું? અને શરીરને એ કેવી રીતે પ્રેરણા આપે છે?' બ્રહ્માએ કહ્યું: 'આ આત્મા સૂક્ષ્મ, અગ્રાહ્ય અને અદૃશ્ય છે. પોતાના એક અંશ વડે અહીં બુદ્ધિપૂર્વક ક્રિયા કરે છે, ઊંઘતાને બુદ્ધિપૂર્વક જગાડે છે અને એ અંશરૂપે જ તે અહીં બધાં ચેતન પ્રાણીઓમાં જીવાત્મા બન્યો છે. તે જ દરેક શરીરમાં ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે રહેલો છે. તેમજ તે જ સંકલ્પ, પ્રયત્ન અને અભિમાનવાળો, પ્રજાપતિરૂપ અને સર્વને જોનારો છે. તેના વડે જ આ શરીર સચેતન બન્યું છે અને તે જ આ શરીરને ક્રિયા કરવા પ્રેરે છે.' ત્યારે વાલખિલ્યોએ પૂછ્યું: 'ભગવન્! એ આત્મા અખંડ હોવા છતાં કેવી રીતે પોતાના અંશો વડે અહીં રહ્યો છે?' તેઓને બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યો: 'સૌથી પહેલા પ્રજાપતિ જ એકલા હતા. તેમને કાંઇ ચેન પડ્યું નહિ. આથી તેમણે આત્માનું ધ્યાન ધરીને અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. પોતે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજાને તેમણે પ્રાણ વિનાની અને થાંભલા જેવી જડ જોઈ. આ તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ. એમણે વિચાર કર્યો કે, આ બધી પ્રજાને ચેતિ-યુક્ત કરવા માટે હું તેઓમાં પ્રવેશ કરું. એમ વિચારી વાયુરૂપ બનીને તેમણે તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો. એમણે એકરૂપે નહિ પણ પાંચરૂપે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી એક જ પ્રાણના પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એમ પાંચ ભેદ થયા. જઠરમાં રહેલા

અગ્નિ વડે આપણું અન્ન પચે છે. કાન બંધ કરતાં જે અવાજ સંભળાય છે, તે એનો અવાજ છે. શરીરમાંથી પ્રાણ જ્યારે નીકળી જવાનો હોય છે, ત્યારે એ અવાજ સંભળાતો નથી.

"'એ પ્રજાપતિરૂપ આત્મા પોતાને પાંચરૂપે બનાવીને હૃદયરૂપ ગુફામાં સ્થિર બન્યો છે, અને તે આત્મા જ મનરૂપે, પ્રાણરૂપે, અનેકરૂપે અને સત્યસંકલ્પવાળો દેખાય છે. આ પ્રમાણે હૃદયમાં રહેલો તે પોતાને અકૃતાર્થ માનવા લાગ્યો અને પોતાને કૃતાર્થ બનાવવા માટે પોતાનાં પાંચ દ્વાર ભેદીને પ્રગટ થયો. એ પાંચ દ્વારો તે પાંચ ઇન્દ્રિયો બની. એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો લગામ છે, કર્મેન્દ્રિયો ઘોડા છે, શરીર રથ છે, મન સારથિ છે, અને સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) ચાબખો છે. એ ચાબખા વડે પ્રેરેલું શરીર ગતિમાન થાય છે અને મરણ થયા પછી તે ચેતનાવાળું દેખાતું નથી. આથી આત્મા શરીરનો પ્રેરક છે. આ આત્મા જાણે કે શરીરને વશ થયો હોય, અને જાણે કે શુભાશુભ કર્મનાં ફળ વડે બંધાઈ ગયો હોય, તેમ જુદાંજુદાં શરીરોમાં સંચાર કરે છે. પરંતુ ખરું જોતાં તો તે અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ, અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, અને મમતારહિત છે, તેમજ તે બધીય અવસ્થાઓથી રહિત છે. તેનામાં કર્તાપણું ન હોવા છતાં તે કર્તારૂપે રહ્યો હોય એમ જણાય છે. એ આત્મા શુદ્ધ, સ્થિર, અચળ, આસક્તિ વિનાનો, દુઃખ વિનાનો, ઇચ્છારહિત, દ્રષ્ટારૂપે રહેલો, અને પોતાનું કર્મ ભોગવતો હોય તેવો દેખાય છે, તેમજ ત્રણ ગુણોરૂપ વસ્ત્ર વડે પોતાના સ્વરૂપને જાણે તે ઢાંકી દેતો હોય તેમ રહેલો જણાય છે.'

"આ સાંભળી વાલખિલ્યોએ પ્રશ્ન કર્યો: 'ભગવન્! જો એ આત્માનો એવો મહિમા છે, તો પછી શુભાશુભ કર્મો નીચે દબા[illegible] અને એ અનુસાર સારીનરસી જાતિઓમાં ભમતો આત્મા [illegible] છે? સુખદુઃખ વગેરેથી પરાભવ પામીને કયો

આત્મા ઊંચી અથવા નીચી ગતિને પામે છે?' આ સાંભળી બ્રહ્મા બોલ્યા: 'જે શુભાશુભ કર્મો નીચે દબાયેલો છે, તે તો ભૂતાત્મા કહેવાય છે. એને ભૂતાત્મા કહેવાનું કારણ એ છે કે, પાંચ મહાભૂતો વડે ઘડાયેલા શરીરમાં એ બંધાઈ ગયો છે. આથી એ શરીરને જ ભૂતાત્મા કહેવામાં આવે છે. એમાં રહેલો આત્મા તો કમળપત્ર પર રહેલા પાણી જેવો છે. પરંતુ પોતાની પ્રકૃતિના ગુણો વડે પરાભવ પામેલો હોઈ તે મૂઢ બની ગયો છે, અને તેથી પોતામાં રહેલા પ્રેરક પરમાત્માને તે જોઈ શકતો નથી. તેમજ ગુણોના સમૂહ વડે તૃપ્ત થતો, પાપયુક્ત બનતો, અસ્થિર, ચંચળ, લોલુપ, વિષયોની ઇચ્છાવાળો, વ્યાકુળ, અને અભિમાની બનતો તે 'આ હું છું, આ મારું છે,' એમ મોહને પામે છે, અને જાળમાં જેમ પક્ષી ફસાય, તેમ કરેલાં કર્મનાં ફળમાં પોતે પોતાની મેળે જ ફસાઈને અહીંતહીં ભમ્યા કરે છે.

"'કર્તાપણું આ ભૂતાત્માને લાગે છે. પરંતુ અંદર રહેલો શુદ્ધ આત્મા તો માત્ર પ્રેરક જ છે. જેમ અગ્નિમાં તપાવેલો લોખંડનો ગોળો લુહાર વડે ટિપાઈને અનેક રૂપનો થાય છે, તેમ આ ભૂતાત્મા પણ અંદર રહેલા શુદ્ધ આત્મા વડે તાપ પામીને અને ગુણો વડે ટિપાઈને અનેક પ્રકારનો થાય છે—અર્થાત્ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી ચોર્યાસી લાખ જાતની યોનિઓમાં પરિણામ પામે છે. જેમ ચક્રને ચલાવનારો કુંભાર ચક્રથી જુદો છે, તેમ આ ત્રણ ગુણોને પ્રેરનારો પુરુષ અર્થાત્ આત્મા એ ગુણોથી જુદો છે. જેમ લોખંડના ગોળાને ટીપવાથી કાંઈ તેમાં રહેલો અગ્નિ વિકાર પામતો નથી, તેમ શુદ્ધ આત્માને કાંઈ વિકાર થતો નથી. પરંતુ માત્ર ભૂતાત્માના સંસર્ગનો દોષ જ તેને લાગે છે. સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ વડે આ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચેતન વિનાનું છે અને જાણે નરક જ છે. તે હાડકાં, માંસ અને ચામડીનું બનેલું છે અને મળ, મૂત્ર, પિત્ત, કફ વગેરેથી ભરપૂર છે.

તેમજ મોહ, ભય, દુઃખ, ઊંઘ, થકપણુ, શોક, ભૂખ, તરસ, ક્રોધ, અજ્ઞાન, ક્રૂરતા, વગેરે અનેક તમોગુણના વિકારોથી તે ભરેલું છે. તે ઉપરાંત તૃષ્ણા, સ્નેહ, લોભ, હિંસા, ઈર્ષ્યા, ચંચળતા, ધન કમાવાની ઇચ્છા, વિષયોમાં પ્રીતિ વગેરે રજોગુણના વિકારો પણ તેમાં અનેક છે. આ બધા વડે એ ભૂતાત્મા પરાભવ પામેલો છે.'

"આ સાંભળી વાલખિલ્યોએ ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ 'ભગવન્! ભૂતાત્મા અર્થાત્ શરીરમાં રહેલો કયો પુરુષ આ સર્વને છોડી દઈને મુક્તિને પામે છે?' બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યોઃ 'મોટી નદીઓમાં જેમ તરંગો ઊછળે, તેમ આ ભૂતાત્મામાં પૂર્વનાં કર્મો રહેલાં હોય છે, અને એનાં ફળ તેને ભોગવવાં જ પડે છે. વળી, સમુદ્રનો કિનારો જેમ મોજાંઓના અંતને માટે જરૂરી છે, તેમ ભૂતાત્માને મૃત્યુ પણ જરૂરી છે. એ શુભાશુભ કર્મોના ફળરૂપ બંધનોમાં પશુની જેમ જકડાયો છે અને તદ્દન પરતંત્ર બની ગયો છે. યમના રાજ્યમાં રહેતો હોય તેમ એ ભૂતાત્મા હંમેશ ભયયુક્ત રહે છે. વિષયસુખરૂપ દારૂ પીને તે ઉન્મત્ત બને છે. ભૂત ભરાયું હોય તેમ તે અહીંથી તહીં ભટકે છે. ઝેરી સાપે કરડ્યો હોય તેમ તે વિપત્તિથી દુઃખ પામે છે. વિષયોની ઇચ્છારૂપ ગાઢ અંધકાર વડે ને આંધળો બને છે. મદારીના જાદુની જેમ તે માયાથી ભરેલો છે. કેળના ગર્ભની જેમ તે નિઃસાર છે. નટની જેમ તે નિત્ય નવા નવા વેશ ધારણ કરે છે. શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયો અસાર છે, અને તેમાં આસક્ત બનેલા ભૂતાત્માને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ યાદ આવતું નથી. એની મુક્તિનો ઉપાય આ પ્રમાણે છે—જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ધર્મનું આચરણ કરવું અને પોતાના આશ્રમધર્મોને અનુસરવું. એમ કરતાં ભૂતાત્મા મુક્તિને પામે છે. વેદમાં કહેલા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનારો આશ્રમી કહેવાનો નથી, અને એવાની અધોગતિ થાય

છે. જે પોતાના આશ્રમધર્મોનું આચરણ કરે છે, તે તપસ્વી છે. જે તપસ્વી નથી, તેને આત્મામાં ધ્યાન લાગતું નથી તેમજ તેની કર્મશુદ્ધિ પણ થતી નથી. તપ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જ્ઞાન થતાં મન શાંત બને છે, મન શાંત થતાં આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને આત્માની પ્રાપ્તિ થતાં સંસારમાંથી છૂટી જાય છે. જેમ લાકડાં ખૂટી જતાં અગ્નિ પોતાની મેળે જ હોલવાઈ જાય છે, તેમ વૃત્તિઓનો નાશ થતાં ચિત્ત પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે. શાંત બનેલું અને જ્ઞાન પામેલું ચિત્ત જ્યારે સત્ય તરફ વળે છે, ત્યારે કર્મને વશ રહેનારા ઇન્દ્રિયના વિષયો તેને મિથ્યા લાગે છે. ચિત્ત એ જ સંસાર છે, માટે હંમેશ ચિત્તશુદ્ધિ કરવી. જેવું ચિત્ત હોય તેવી ગતિ થાય, એ સનાતન રહસ્ય છે. ચિત્ત શાંત થતાં શુભાશુભ કર્મો નાશ પામે છે અને શાંત બનેલો મનુષ્ય જ્યારે આત્મામાં લીન થાય છે, ત્યારે તેને અવિનાશી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. માણસનું ચિત્ત જેટલું વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, તેટલું જ જો બ્રહ્મમાં આસક્ત થાય છે, તો બંધનમાંથી કોણ મુક્ત ન થાય? મન બે પ્રકારનું છે—શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. કામનાઓની ઇચ્છાવાળું મન અશુદ્ધ છે, અને કામનાઓ વિનાનું મન શુદ્ધ છે. જ્યારે મન લય અને વિક્ષેપ વિનાનું અને તદ્દન સ્થિર બને છે અને તેનું મનપણું નીકળી જાય છે, ત્યારે તે જ પરમપદરૂપ થાય છે. જ્યાં સુધી મનનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તેનો હૃદયમાં નિરોધ કરવો. આટલું જ માત્ર જ્ઞાન અને મોક્ષ છે. બાકીનું બધું તો લાંબી લાંબી વાતો જ છે. સમાધિ વડે જેનો મળ દૂર થયો છે અને જે આત્મામાં સ્થિર બન્યું છે એવા ચિત્તને જે આનંદ થાય છે તેનું વાણી વડે વર્ણન થઈ શકતું નથી. તે તો માત્ર અંતઃકરણ વડે અનુભવી જ શકાય છે. જેમ પાણીમાં પાણી, અગ્નિમાં અગ્નિ અથવા આકાશમાં આકાશ મળી જતાં તે પાછું

જુદે રૂપે જોઈ શકાતું નથી, તેમ ચિત્તનો લય થઈ જતાં મનુષ્યનો મોક્ષ થાય છે. મનુષ્યોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે. વિષયોમાં આસક્ત બનેલું મન બન્ધનનું કારણ બને છે, અને વિષયરહિત મન મોક્ષનું કારણ બને છે.

"'અંતઃકરણમાં રહેલો પુરુષ અને આદિત્યમાં રહેલો પુરુષ એક જ છે. એ આત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ, પાપરહિત, ઘડપણ વિનાનો, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ભૂખતરસથી પર અને સત્યસંકલ્પ છે.'"

૧૪—કૌષીતકિ ઉપનિષદ (સાર)

ગાર્ગ્યના પુત્ર ચિત્રે યજ્ઞ કરાવવા માટે ઉદ્દાલક આરુણિને કહેણ મોકલ્યું. પણ આરુણિએ પોતાને બદલે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને મોકલ્યો. તેને ચિત્રે કહ્યું: 'ભગવન્! તમે મને યજ્ઞ કરાવીને કેવા લોકની પ્રાપ્તિ કરાવશો? જ્યાંથી પાછા આવવું ન પડે એવા લોકની, કે બીજા કોઈ લોકની?' શ્વેતકેતુએ તેને ઉત્તર આપ્યો: 'હું એ જાણતો નથી, તેથી મારા પિતાને પૂછી જોઉં.' તે પોતાના પિતા પાસે ગયો અને એ વાત કહી. તેના પિતાએ કહ્યું: 'એ વાત તો હું પણ જાણતો નથી. તેથી ચાલ, આપણે ચિત્ર પાસે જ જઈએ અને એ સમજીએ.' પછી ઉદ્દાલક ચિત્રના શિષ્ય બનીને તેની પાસે ગયા. ચિત્રે તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો:—

જે કોઈ આ લોકમાંથી મરણ પામે છે, તે બધા ચંદ્રલોકમાં જ જાય છે. તેઓના પ્રાણો વડે ચંદ્રમા શુક્લપક્ષમાં વધે છે, અને કૃષ્ણપક્ષમાં એ જીવોને બીજો જન્મ લેવા પાછા મોકલે છે. ચંદ્રમા સ્વર્ગનું દ્વાર છે. જેને આ ચંદ્રલોકની (અર્થાત્ પિતૃયાણ માર્ગની) ઇચ્છા નથી હોતી, તેને તે ઉપરના લોકમાં જવા આપે છે; પણ જેને ચંદ્રલોકની ઇચ્છા હોય છે, તેને

ચંદ્રમા વરસાદરૂપે આ પૃથ્વી પર મોકલી આપે છે. એવા જીવ પોતાનાં કર્મો અને જ્ઞાન અનુસાર કીડા, પતંગિયાં, પક્ષી, સિંહ, વાઘ, માછલાં, રીંછ, મનુષ્ય અથવા બીજા કોઈ આકારે જુદેજુદે ઠેકાણે જન્મે છે. આ પ્રમાણે પિતૃયાણ માર્ગે જનારાને પાછા આવવું પડે છે. પરંતુ મરણ બાદ દેવયાન માર્ગે થઈને જનારાઓ ક્રમશઃ અગ્નિલોક, વાયુલોક, વરુણલોક, ઈન્દ્રલોક, અને પ્રજાપતિલોકમાં થઈને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. ત્યાં આર નામનું સરોવર છે, મુહૂર્તના અભિમાની યેષ્ટિહા નામના દેવો છે, વિજરા નામની નદી છે, ઇલ્ય નામનું વૃક્ષ છે, સાલજ્ય નામનું નગર છે, અપરાજિત નામનો મહેલ છે, ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ દ્વારપાળો છે, બ્રહ્મનું વિભુ નામનું સભાસ્થાન છે, તે સભામાં વિચક્ષણા નામનું સિંહાસન છે અને અમિતૌજા નામનો બ્રહ્માનો પલંગ છે. વળી ત્યાં માનસી નામની પ્રિય સ્ત્રી અને ચાક્ષુષી નામનું પ્રતિબિંબ છે. તેમજ ત્યાં અંબા અને અંબાયવા નામની અપ્સરાઓ અને અંબયા નામની નદીઓ છે. આ પર્યંકવિદ્યા(પલંગમાં રહેલા સગુણ બ્રહ્માની વિદ્યા)ને જાણનારો એ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉપાસકને આવતો જાણી બ્રહ્મા તેના આદરસત્કાર માટે બધી તૈયારી કરાવે છે. અપ્સરાઓ તેની જુદેજુદે પ્રકારે પૂજા કરે છે. પછી બ્રહ્માના જેવો થયેલો તે ઉપાસક મન વડે આર નામના (કામ ક્રોધ વગેરે અરિ અથવા શત્રુઓએ બનાવેલાં) સરોવરને ઓળંગી જાય છે અને યેષ્ટિહા નામના (ઉપાસનામાં વિઘ્ન નાખનારા) દેવોની પાસે જાય છે. તે દેવો તેને જોતાંજ દૂર ભાગી જાય છે. પછી તે વિજરા (ઘડપણ વિનાની) નદીને મન વડે ઓળંગે છે. તે અહીં પુણ્ય અને પાપને છોડી દે છે. ત્યાર પછી તે ઇલ્ય નામના વૃક્ષ પાસે જાય છે. અને ત્યાં તેને બ્રહ્માનો ગન્ધ આવે છે. પછી તે સાલજ્ય નગરની પાસે જાય છે, અને ત્યાં તેનામાં

બ્રહ્મનેજ પ્રવેશ કરે છે. પછી તે ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ નામના ચોકીદારો પાસે આવે છે. તેઓ તેને જોઈને નાસી જાય છે. તે વિભુ નામના સભાસ્થાનમાં આવે છે. ત્યાં તેની કીર્તિ બ્રહ્મ જેટલી મોટી થાય છે. પછી તે વિચક્ષણા નામના જ્ઞાનરૂપ સિંહાસન પાસે આવે છે, ત્યાં તે પોતાની બુદ્ધિ વડે આખા વિશ્વને જુએ છે. છેવટે તે અમિતૌજા નામના બ્રહ્માના પલંગ પાસે આવે છે. તેની ઉપર બ્રહ્મા બેઠેલા હોય છે. તે પલંગ પર ઉપાસક ચઢે છે. ત્યારે બ્રહ્મા તેને પૂછે છે: 'તમે કોણ છો?' તે ઉત્તર આપે છે: 'જે તમે છો, તે હું છું.' બ્રહ્મા તેને પૂછે છે: 'હું કોણ છું?' ત્યારે તે કહે છે: 'તમે સત્યરૂપ છો.' ત્યાર પછી બ્રહ્મા તેની પરીક્ષા કરવા માટે બીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે. તેના યોગ્ય ઉત્તરો મળતાં, બ્રહ્મા તેને પોતાના જેવો ગણે છે. (અહીં પહેલો અધ્યાય પૂરો થાય છે.)

બીજા અધ્યાયમાં મહર્ષિ કૌષીતકિ પ્રાણરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસનાને વર્ણવે છે.

ત્રીજા અધ્યાયનો સાર આ પ્રમાણે છે—દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન સ્વર્ગમાં ગયો. તેના યુદ્ધ અને પરાક્રમથી ખુશ થઈને ઇન્દ્રે તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. પ્રતર્દને કહ્યું: 'મનુષ્યને માટે જે વધુમાં વધુ હિતકારક વરદાન હોય, તે તમે મને આપો.' ત્યારે ઇન્દ્રે તેને કહ્યું: 'મને જ માત્ર જાણ. એ જ મનુષ્યને માટે વધુમાં વધુ હિતકારક છે. મેં ત્વષ્ટાના ત્રણ માથાવાળા પુત્ર વિશ્વરૂપને માર્યો, મેં જ અપાઝ્મુખ (વેદથી વિમુખ) નામના સંન્યાસીઓને વરુઓને ખાવા આપી દીધા, મેં જ પ્રહ્લાદના વંશજોને, પુલોમાના પુત્રોને અને કાલકંજ નામના દૈત્યોને માર્યા. આટલું આટલું કર્યું છતાં પણ મારો તો એક વાળ પણ વાંકો થયો નહિ. જે મને ઓળખે છે, તેને માતૃવધ, પિતૃવધ, ચોરી, બ્રહ્મહત્યા વગેરે પાપો લાગતાં નથી. 'હું જ

પ્રાણરૂપ અને પ્રજ્ઞારૂપ છું. મારી જ આયુષરૂપે અને અમૃતરૂપે ઉપાસના કર. જે આયુષ છે, તે પ્રાણ છે; પ્રાણ જ આયુષ છે, અને પ્રાણ જ અમૃત છે. જ્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ રહે છે, ત્યાં સુધી આયુષ રહે છે; અને પ્રાણ વડે જ મનુષ્ય પરલોકમાં અમરપણું મેળવે છે અને અક્ષયરૂપ થાય છે. આ પ્રાણજ પ્રજ્ઞારૂપ છે. જે પ્રાણ છે, તે જ પ્રજ્ઞા છે; અને જે પ્રજ્ઞા છે, તે જ પ્રાણ છે. એ બન્ને આ શરીરમાં સાથે જ રહે છે, અને મરણ વખતે બન્ને સાથે જ તેને ત્યજી જાય છે. બધી ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાણ મુખ્ય છે. મનુષ્ય કોઈ પણ એકાદ ઇન્દ્રિય વિના જીવી શકે છે, પણ પ્રાણ વિના જીવી શકતો નથી. જ્યારે મનુષ્ય ઊંઘી જાય છે, ત્યારે તે પ્રાણની સાથે એક બને છે; અને તે વખતે તેની બધી ઇન્દ્રિયો તેઓના વિષયો સાથે લય પામી ગયેલી હોય છે. તે મનુષ્ય જ્યારે ફરી પાછો જાગે છે, ત્યારે તેની ઇન્દ્રિયો ફરી પાછી વિષયો તરફ વળે છે. વળી મરણ પામતી વખતે પણ મનુષ્ય પ્રાણની સાથે જ એક બનેલો હોય છે. અને તેથી જ તેની પાસે બેઠેલા કહે છે કે, "આ સાંભળતો નથી, જોતો નથી, બોલતો નથી, વિચારતો નથી." કારણ કે તેની બધી ઇન્દ્રિયો પ્રાણમાં જ લીન થયેલી હોય છે. તે મનુષ્ય જ્યારે ફરી બીજું શરીર ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે ફરી પાછી એ ઇન્દ્રિયો આત્મામાંથી પોતપોતાને સ્થાને બહાર નીકળે છે અને એ ઇન્દ્રિયોના દેવો અને તેઓના વિષયો ફરી પાછા જણાય છે. મરણ વખતે મનુષ્ય જ્યારે આ શરીર-માંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેની બધી ઇન્દ્રિયો તેની સાથે જ બહાર નીકળે છે. તે વખતે વાણી, નાક, કાન, મન વગેરે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને છોડી દઈ પ્રાણાત્મામાં (પ્રાણ-રૂપ આત્મામાં) લીન થાય છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયો તો પ્રજ્ઞાના એક અંશ જેવી છે. અને તેથી પ્રજ્ઞા વિના તેઓ પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી. જેમ પ્રજ્ઞા વિના આંખ જોઈ શકતી નથી, કાન

સાંભળી શકતો નથી, નાક સૂંઘી શકતું નથી, અને મન વિચારી શકતું નથી. આથી કોઈએ શબ્દ, ગંધ, રૂપ, રસ, વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ; પરંતુ એ બધા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણનારાને જાણવો. કર્મોને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ કર્તાને જાણવો. મનને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ મનન કરનારાને જાણવો. કારણ કે, દશ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો પ્રજ્ઞાને અધીન છે; અને એ પ્રજ્ઞા પ્રાણરૂપ છે અને પ્રાણ પ્રજ્ઞારૂપ છે. એ પ્રાણ આનંદરૂપ, અજર અને અમર છે. શુભ કે અશુભ કર્મો વડે તેને લાભ કે હાનિ થતાં નથી. એ પ્રાણરૂપ પ્રજ્ઞાત્મા જેને આ લોકમાંથી ઊંચે ચઢાવવા ધારે છે તેની પાસે શુભ કર્મો કરાવે છે; અને જેને નીચે પાડવા ધારે છે તેની પાસે તે અશુભ કર્મો કરાવે છે. એ પ્રજ્ઞાત્મા લોકોના પતિરૂપ છે, અને સર્વેશ્વર છે; અને એ જ મારો આત્મા છે.'

ચોથા અધ્યાયમાં ગાર્ગ્ય અને બાલાકિનો સંવાદ છે, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, અધ્યાય ૨, પ્રકરણ ૧માં આવેલો છે. (જુઓ પાન ૨૮૨)

૧૫—બૃહજ્જાબાલ ઉપનિષદ (સાર)

વિભૂતિ, ભસિત, ભસ્મ, ક્ષાર અને રક્ષા એવાં ભસ્મનાં પાંચ નામો છે. કપિલ, કૃષ્ણ, રક્ત, શ્વેત અને ચિત્રવર્ણવાળી ગાયોનાં છાણમાંથી બનાવેલી ભસ્મોનાં અનુક્રમે ઉપર પ્રમાણે નામો છે. વિભૂતિ(ઐશ્વર્ય)ને આપવાવાળી હોવાથી એક વિભૂતિ કહેવાય છે. પ્રકાશને આપતી હોવાથી બીજી ભસિત કહેવાય છે. સર્વ પાપોનું ભક્ષણ કરનારી હોવાથી ત્રીજી ભસ્મ કહેવાય છે. આપત્તિઓનો ક્ષય કરતી હોવાથી ચોથી ક્ષાર કહેવાય છે. અને ભૂતપ્રેત વગેરેથી રક્ષણ કરતી હોવાથી પાંચમી

રક્ષા કહેવાય છે. ભસ્મ એ અગ્નિનું સત્ત્વ છે. એ ભસ્મ વડે કપાળ, બે હાથ, છાતી અને પેટ પર ત્રિપુંડ્ર કરવાં. ભસ્મ ધારણ કરવાથી સદાશિવની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્રિપુંડ્રની ત્રણ રેખાઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશિવરૂપ છે.

સદાશિવ પ્રલય વખતે વિશ્વનો સંહાર કરીને જ્યારે આંખો બંધ કરે છે, ત્યારે એ આંખોમાંથી જે આંસુ પડે છે તેમાંથી રુદ્રાક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે. રુદ્રની આંખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોઈ તે રુદ્રાક્ષ કહેવાય છે. માથા પર ચાળીસ, ચોટલીમાં એક કે ત્રણ, બન્ને કાનમાં બાર, ગળામાં બાર, બન્ને હાથ પર સોળ સોળ, કાંડા પર બાર બાર અને અંગૂઠા પર છ છ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવા. આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરનાર પરમધામને પામે છે.

૧૯–નૃસિંહપૂર્વતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

નૃસિંહમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં જ રહે છે અને અંતે તેમાં જ લય પામે છે. એ સર્વ પ્રાણીમાં શ્રેષ્ઠ અને બળવાન હોવાથી તેને નૃસિંહ કહ્યા છે. તે શૂરવીર હોવાથી તેનું વીર એવું પણ નામ છે. તેમજ તેને ઉગ્ર પણ કહેવાય છે. બધા લોકો અને બધા દેવોને તેમજ બધાં પ્રાણીઓને પોતામાં સમાવતા હોઈ તે મહાવિષ્ણુ પણ કહેવાય છે. એ નૃસિંહ અત્યંત પ્રકાશમાન છે, અને તેને કોઈ પણ ઇન્દ્રિયો ન હોવા છતાં તે બધું જુએ છે અને સાંભળે છે. તે સર્વવ્યાપી છે, અને સર્વને પોતામાં સમાવે છે. એનું રૂપ જોઈને સર્વ લોકો, દેવો, મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ ભય પામે છે, અને છતાં પણ તે કલ્યાણ-સ્વરૂપ છે. જે એ નૃસિંહની ઉપાસના અને નૃસિંહગાયત્રીનો જપ કરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યા વગેરે બધાં પાપો નાશ પામે છે, અને તે સાતે લોકને જીતે છે.

૧૭–નૃસિંહઉત્તરતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

આ ઉપનિષદના આરંભમાં ૐકાર અને તેની ચાર માત્રાઓ તેમજ આત્માના વૈશ્વાનર, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને સાક્ષી એ ચાર પાદોનું વર્ણન છે. તે આખું આગળ માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદમાં આપેલું છે.

આત્મા આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો, તેમજ મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે સર્વનો દ્રષ્ટા છે, અને સાક્ષી માત્ર છે. તેનામાં કાંઈ પણ વિકાર થતો નથી. તે ચૈતન્યસ્વરૂપ, આનંદમય, પ્રકાશમય, એકરસ, ઘડપણરહિત, અમર, અને ભયરહિત છે. જેમ લાકડાંને બાળી નાખ્યા પછી અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય છે, તેમ જ્યારે વાણી અને મનના વિષયો દૂર થાય છે, ત્યારે આત્મા માત્ર ચિત્સ્વરૂપે જ બાકી રહે છે. જે મનુષ્ય નરસિંહના મંત્ર વડે જાગ્રત વગેરે ત્રણ અવસ્થાથી પર રહેલા આત્માને જાણે છે, તે ઉદ્દેશ ઉજ્જ્વલ, અજ્ઞાનરહિત, બંધનરહિત, આનંદરૂપ, દ્વૈત વિનાનો અને મોહરહિત બને છે.

આ આખું જગત આત્મા જ છે, કારણ કે ઈશ્વર તેમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે. જે આ સર્વત્ર વ્યાપક નૃસિંહ ભગવાનને જાણે છે, તે નિષ્કામ અને આત્મામાં જ આનંદ માનનારો બનીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

આત્મા બ્રહ્મરૂપ અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તે હંમેશ પૂર્ણ, દ્વૈતવિહીન, શબ્દ–સ્પર્શ–રૂપ–રસ–ગંધ વિનાનો; પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકારથી પર, અસંગ, નિર્ગુણ, સત્ત્વ–રજ–તમોગુણ વિનાનો અને પ્રકાશમય છે.

૧૮—કાલાગ્નિરુદ્ર ઉપનિષદ (સાર)

શ્રીસનત્કુમારના પૂછવાથી ભગવાન કાલાગ્નિરુદ્રે ત્રિપુંડ્ર (ટીલું, તિલક) કરવાનો વિધિ આ ઉપનિષદમાં સમજાવ્યો છે. અગ્નિહોત્રમાંથી ભસ્મ લઈને મંત્રોચ્ચારપૂર્વક કપાળમાં, માથા પર, છાતી પર અને બે ખભા પર ત્રિપુંડ્ર અર્થાત્ ત્રણ રેખા-વાળાં ટીલાં કરવાં. એ ત્રણ રેખાઓ ક્રમશઃ સત્ત્વ–રજ–અને તમોગુણની, અ, ઉ અને મની, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશિવની, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદની, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ-લોકની, જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છાશક્તિની, ગાર્હપત્ય, આહવ-નીય અને દક્ષિણાગ્નિની તેમજ વૈશ્વાનર, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ આત્માની સૂચક છે.

૧૯—મૈત્રેયી ઉપનિષદ (સાર)

બૃહદ્રથ નામના એક રાજાને શરીર નાશવંત છે એવું ભાન થતાં વૈરાગ્ય આવ્યો અને તેથી પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય સોંપી તે વનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેણે લાંબો વખત ઉગ્ર તપ-શ્ચર્યા કરી. એ તપશ્ચર્યાના ફળરૂપે એક વખત શાકાયન્ય નામના આત્મવેત્તા મહામુનિ તેની પાસે આવ્યા. તેમણે રાજાને વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે રાજાએ આત્મજ્ઞાનરૂપ વરદાન માગ્યું. આથી મહામુનિ શાકાયન્યે તેને એ અત્યંત કઠણ હોવાનું જણાવીને બીજું કાંઈ વરદાન માગવાનું કહ્યું. એ સાંભળી બૃહદ્રથ રાજાએ કહ્યું: 'મોટા સમુદ્રો સુકાઈ જાય છે, પર્વતો ભાંગીતૂટી જાય છે, ધ્રુવ પણ પોતાના સ્થાનમાંથી ચળે છે, વૃક્ષો પડી જાય છે, પૃથ્વી પણ ડૂબી જાય છે. દેવો પણ સ્થિર રહી શકતા નથી, તો પછી આવા નાશવંત સંસારમાં વિષયભોગોને હું શું કરું ? વિષયોમાં ડૂબેલા રહેનારાને તો અનેક વખત જન્મ-

મરણના ચક્રાવામાં ફરવું પડે છે. તો, હે મુનિ, અંધારા કૂવામાં પડેલા દેડકા જેવા મારો ઉદ્ધાર કરો. આ માતપિતાથી ઉત્પન્ન થયેલું અચેતન શરીર તો હાડકાં, ચામડી, માંસ, મળ, મૂત્ર, વાત, પિત્ત, કફ વગેરેથી ખદબદતું હોઈ નરક જેવું જ છે. તો એવા શરીરમાંથી મને ઉગારો.'

આ સાંભળી શાકાયન્ય મુનિએ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ રાજાને કહ્યું: 'હે રાજા, તું કૃતકૃત્ય છે. તને હું આત્માનું જ્ઞાન આપું છું, તે તું સાંભળ. શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયો અનર્થ કરનારા છે અને તેમાં આસક્ત બનેલા ભૂતાત્માને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ યાદ આવતું નથી. તપ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જ્ઞાન થતાં મન શાન્ત બને છે, મન શાન્ત થતાં આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને આત્મા મળતાં સંસારમાંથી છૂટી જવાય છે. જેમ લાકડાં ખૂટી જતાં અગ્નિ આપમેળે જ હોલવાઈ જાય છે, તેમ વૃત્તિઓનો ક્ષય થતાં ચિત્ત પોતાના કારણરૂપ આત્મામાં શાન્ત બની જાય છે. ચિત્ત એ જ સંસાર છે. માટે હંમેશ પ્રયત્નપૂર્વક તેને શુદ્ધ કરવું. જેવું જેનું ચિત્ત હોય તેવી તેની ગતિ થાય, એ સનાતન રહસ્ય છે. ચિત્ત શાન્ત થતાં શુભાશુભ કર્મો નાશ પામે છે; અને શાન્ત બનેલો મનુષ્ય જ્યારે આત્મામાં લીન થાય છે, ત્યારે તેને અક્ષય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. માણસનું ચિત્ત જેટલું બહારના વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, તેટલું જ જો બ્રહ્મમાં આસક્ત થાય, તો બંધનમાંથી કોણ મુક્ત ન થાય?

'હૃદયકમળની વચમાં સમસ્ત બુદ્ધિનાં કાર્યોના સાક્ષી અને પરમપ્રેમરૂપ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું. એ પરમાત્મા મન અને વાણીથી જાણી શકાતો નથી. તે આદિ અને અંતથી રહિત છે, એકમાત્ર સત્‌રૂપ પ્રકાશથી પ્રકાશે છે અને કલ્પનાથી પર રહેલો છે. તેને ગ્રહણ કરવાની કે છોડવાની, સામાન્ય ભાવની કે વિશેષ ભાવની કલ્પના પણ નથી. તે તો સ્થિર, શાન્ત અને

ગંભીર છે. તે તેજ પણ નથી અને અંધકાર પણ નથી. પરંતુ સંકલ્પરહિત, આભાસરહિત, અને મુક્ત ચૈતન્ય જ છે. તે નિત્ય, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, મુક્ત, સત્ય, સૂક્ષ્મ, સર્વવ્યાપક અને એક માત્ર છે. એ પરમ આનંદનો સમુદ્ર હું જ છું, તેમાં કોઈ પણ સંશય છે જ નહિ. અંતઃકરણમાં રહેલા આનંદને આશરે રહેનારા, આશારૂપ પિશાચને દૂર ધકેલી દેનારા, આખા જગતને મદારીના ખેલ તરીકે જોનારા અને અસંગ એવા મારા-માં દુઃખો કયાંથી પ્રવેશી શકે ? વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો પાળનારા મૂઢ લોકો જ પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે ફળ મેળવે છે. પરંતુ વર્ણ વગેરેના ધર્મોને છોડી દઈને આત્મામાં જ સ્થિર રહેનારા મનુષ્યો અંદરના આનંદમાં જ સંતોષથી રહે છે. વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો તેમજ અવયવોવાળું શરીર એ બધાં આદિ અને અંતવાળાં હોઈ અત્યંત કષ્ટકારક છે. માટે પુત્ર વગેરેમાં મોહ ન રાખીને પરમ આનંદરૂપ અનંતમાં સ્થિર બનવું.'

એક સમયે ભગવાન મૈત્રેય કૈલાસ પર્વત પર ગયા અને પરમતત્ત્વનું રહસ્ય શીખવવાની મહાદેવને વિનંતિ કરી. આથી મહાદેવ બોલ્યાઃ શરીર એ દેવાલય છે, અને તેમાં જીવ એ પરમાત્મા છે. આથી અજ્ઞાનને છોડી દેવું અને એ પરમાત્મા હું જ છું એમ ગણી તેની પૂજા કરવી. જીવ અને પરમાત્મામાં ભેદ ન જોવો એ જ્ઞાન છે, અને મનને વિષયોમાંથી છૂટું કરવું એ ધ્યાન છે. મનના મળનો ત્યાગ કરવો એ સ્નાન છે, અને ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી એ પવિત્રતા છે. બ્રહ્મરૂપ અમૃત પીવું અને દેહ ટકી રહે એટલા માટે ભિક્ષા માગવી. પોતે એકલા એકાંત સ્થાનમાં રહેવું. બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ પ્રમાણે કરીને મુક્તિને પામે છે. માબાપના મળથી ઘડાયેલા, જન્મમરણવાળા, સુખદુઃખના સ્થાનરૂપ અને અપવિત્ર એવા આ શરીરને અડકી-ને સ્નાન કરવું જોઈએ. સાત ધાતુ વડે ઘડાયેલા, મહારોગ-

વાળા, પાપના ઘર જેવા, અસ્થિર, અને વિકારોથી ભરેલા આ શરીરને અડકીને સ્નાન કરવું જોઈએ. આંખ, કાન વગેરે નવ દરવાજા વાટે હંમેશ જેમાંથી મળ બહાર નીકળ્યા કરે છે તેવા અને એ મળમાંથી ઉત્પન્ન થતી દુર્ગંધથી ભરેલા આ શરીરને અડકીને સ્નાન કરવું જોઈએ. જન્મ અને મરણના સૂતક વડે અપવિત્ર એવા આ શરીરને અડકીને સ્નાન કરવું જોઈએ. મળ, મૂત્ર, દુર્ગંધ, વગેરેની શુદ્ધિ તો માટી, જળ વગેરેથી થાય છે; પરંતુ એ તો લૌકિક શુદ્ધિ છે. ખરી પવિત્રતા તો 'હું, મારું' વગેરેને દૂર કરવાથી જ થાય છે. પવિત્રતા તો ચિત્તની શુદ્ધિ અને વાસનાઓના નાશથી જ થાય છે. જ્ઞાનરૂપ માટી અને વૈરાગ્યરૂપ જળ વડે જે પવિત્રતા થાય છે, તે જ ખરી પવિત્રતા છે. અદ્વૈતની ભાવના એ જ ખરી ભિક્ષાવૃત્તિ છે, અને દ્વૈતની ભાવના એ જ ન ખાવા યોગ્ય વસ્તુ છે. ગુરુએ અને શાસ્ત્રમાં કહ્યા અનુસાર ભિક્ષા માગવી. જેમ ચોર કેદખાનામાં-થી છૂટીને દૂર જઈને વસે, તેમ જ્ઞાની પુરુષે સંન્યાસ લઈને પોતાનો દેશ છોડી દેવો. અહંકારરૂપ પુત્રને, ધનરૂપ ભાઈને, મોહરૂપ ઘરને, અને આશારૂપ પત્નીને છોડી દેનારો તરત જ મુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. મોહરૂપ મા મરી ગઈ છે. અને જ્ઞાનરૂપ પુત્ર જન્મ્યો છે, અને તેથી મરણ અને જન્મનાં બે સૂતક લાગ્યાં છે; તો સંધ્યા કેવી રીતે કરવી? હૃદયરૂપ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય હંમેશ પ્રકાશ્યા જ કરે છે, અને તે આથમતો યે નથી અને ઊગતો યે નથી; તો પછી સંધ્યા કેવી રીતે કરવી? અહીં બધું એક જ છે અને બીજું કાંઈ છે જ નહિ, એમ ગુરુના ઉપદેશ વડે જે નિશ્ચય થયો છે, તે જ એકાંત છે. તો પછી આશ્રમની કે વનવાસની શી જરૂર છે? જેઓ સંશય વિનાના છે તેઓ જ મુક્ત થઈ શકે છે, અને જેઓને સંશય છે તેઓ કદી પણ મુક્ત થઈ શકતા નથી. આથી જન્મો

જન્મ સંશયરહિત થવાનો અભ્યાસ કરવો. કર્મો છોડી દેવાં તે કાંઈ સંન્યાસ નથી, તેમજ હું સંન્યાસી છું એમ કહેવા માત્રથી જ કાંઈ સંન્યાસી થવાતું નથી. સમાધિમાં જીવ અને પરમાત્માના એકપણાનું ભાન થવું, એ જ ખરો સંન્યાસ છે. જેને બધી ઇચ્છાઓ એોકેલું પાછું ખાવા જેવી લાગે છે અને જેણે દેહની મમતા છોડી દીધી છે, તેને જ સંન્યાસનો અધિકાર છે. જો બધી વસ્તુઓ ઉપર મનમાં વૈરાગ્ય આવે તો જ સંન્યાસ લેવો, નહિ તો જરૂર પતન થશે. જે મનુષ્ય પૈસાની, અન્નની, વસ્ત્રોની અથવા નામનાની લાલચથી સંન્યાસ લે છે, તે બન્ને બાજુથી ભ્રષ્ટ બનેલો હોઈ કદી પણ મુક્તિ પામતો નથી. તત્ત્વનો વિચાર ઉત્તમ છે, શાસ્ત્રોનો વિચાર મધ્યમ છે, મંત્રોની સાધના અધમ છે, અને તીર્થોમાં ફરવું અધમમાં અધમ છે. પ્રતિબિંબિત બનેલા ઝાડના ફળના સ્વાદની જેમ, ખરા અનુભવ વિના મૂઢને થતો બ્રહ્મનો આનંદ નકામો છે. જો યોગી ભિક્ષારૂપી માને, વૈરાગ્યરૂપી બાપને, શ્રદ્ધારૂપી સ્ત્રીને અને જ્ઞાનરૂપી પુત્રને છોડતો નથી, તો તે મુક્ત થાય છે. ધન વડે મોટા, વય વડે મોટા, અને વિદ્યા વડે મોટા એ બધા ય અનુભવ વડે મોટાની આગળ તો નોકર અને શિષ્ય જેવા જ છે. જેઓ માયા વડે મૂઢ બનેલા ચિત્તવાળા અને 'હું'રૂપ આત્માને પૂર્ણપણે ન જાણવાવાળા છે, તેઓ મહાબુદ્ધિમાન હોય તોપણ કાગડાઓની જેમ માત્ર પોતાનું પેટ ભરવા માટે જ અહીંથી તહીં રખડ્યા કરે છે. પથ્થર, સોનું કે માટીમાંથી બનાવેલી મૂર્તિઓની પૂજા મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને ફરી જન્મ અને ભોગ આપવાવાળી થાય છે. આથી ફરી જન્મ ન આવે એમ ઇચ્છનારાએ એવી બહારની પૂજા છોડી દઈ પોતાના હૃદયમાં જ પૂજા કરવી. સમુદ્રમાં રહેલો ભરેલો ઘડો અંદર અને બહાર પાણીથી ભરેલો છે, અને ખાલી જગામાં રહેલો ખાલી ઘડો અંદર અને બહાર પણ ખાલી જ છે. નું

ગ્રહણ કરનારો ન થા, તેમજ ગ્રહણ કરવાના વિષયરૂપ પણ ન થા. આવી બધી કલ્પનાઓને છોડી દઈને જે બાકી રહે, તેમાં તું તન્મય થા. દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, અને દર્શનને વાસનાની સાથે જ છોડી દઈને, દર્શનનો પહેલો આભાસ જેમાંથી થાય છે તે આત્માને જ આશ્રયે તું રહે. બધા સંકલ્પો જેમાં શાંત થઈ ગયા છે અને જાગૃતિ અને નિદ્રા જેમાંથી દૂર થઈ ગઈ છે એવી જે પથ્થરના જેવી અવસ્થા, તે જ પરમ સ્વરૂપાવસ્થા છે.

હું જ એકલો બીજરૂપે છું, બ્રહ્મ છું, ઉત્પત્તિ છું, સર્વ લોકનો ગુરુ છું અને સર્વ લોકમાં છું. હું જ સિદ્ધ છું, શુદ્ધ છું, અને પરમતત્ત્વ પણ હું જ છું. હું હમેશ છું, તે હું છું, હું નિત્ય છું અને પવિત્ર છું. વિજ્ઞાન હું છું, વિશેષ હું છું, સોમ હું છું, બધું ય હું છું. હું શુભ છું, શોકરહિત છું, સમ છું, અને ચૈતન્ય છું. હું માન અને અપમાનથી રહિત છું, ગુણોથી રહિત છું, શિવ છું. હું દ્વૈત અને અદ્વૈતથી રહિત છું, સુખદુઃખ વગેરે જોડકાંથી રહિત છું, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિનાનો છું, પ્રકાશ વિનાનો છું છતાં પ્રકાશરૂપ પણ હું જ છું. હું શૂન્ય અને અશૂન્યરૂપ છું, સુંદર અને કદરૂપો છું, સમતા અને વિષમતા વિનાનો છું, નિત્ય છું, શુદ્ધ છું અને સદાશિવ છું. હું સર્વ અને થોડાની કલ્પના વિનાનો છું, સાત્ત્વિક છું અને હમેશ છું. હું એક સંખ્યા અને બે સંખ્યા વિનાનો છું, સત અને અસતના ભેદ વિનાનો છું અને સંકલ્પ વિનાનો છું. હું જુદાપણા વિનાનો છું અને અખંડ આનંદ સ્વરૂપ છું. હું હું પણ નથી અને બીજો પણ નથી. હું દેહાદિ વિનાનો છું, આશ્રય અને આધાર વિનાનો છું, બંધ અને મોક્ષ વિનાનો છું, અને શુદ્ધ બ્રહ્મ છું. હું ચિત્ત વગેરે સર્વથી રહિત છું. હું પરથી પણ પર છું. હું હમેશ વિચારરૂપ છું. ...રરહિત છું. અકાર, ઉકાર અને મકારરૂપ પણ હું

છું. હું ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયથી રહિત છું, સર્વ અને પૂર્ણ સ્વરૂપ છું અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છું. બધાં તીર્થો પણ હું જ છું અને ભગવાન શિવ પણ હું જ છું. હું જ લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યથી રહિત અને લય ન પામનારા રસરૂપ છું. હું જ પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા વિનાનો અને શિવરૂપ છું. હું આ જગતનો દ્રષ્ટા નથી. હું આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો વિનાનો છું. હું જ વૃદ્ધિ પામેલો, જ્ઞાન પામેલો, પ્રસન્ન અને પરમ છું. હું બધી ઇન્દ્રિયો વિનાનો છું, છતાં બધાં કર્મો કરનારો હું જ છું. બધાં વેદાંત વડે હું જ સંતુષ્ટ બન્યો છું અને હમેશ સહેલાઇથી મેળવી શકાય એવો પણ હું જ છું. આનંદ અને શોકરૂપ, સર્વ મૌનના ફળરૂપ, નિત્યચિદ્રૂપ અને સચ્ચિદ્રૂપ પણ હું જ છું. હું હૃદયની ગાંઠો વિનાનો છું, અને હૃદયકમળની વચમાં રહેલો પણ હું જ છું. હું જન્મ વગેરે છ વિકારો વિનાનો, છ કોશ વિનાનો, અને કામ, ક્રોધ વગેરે છ શત્રુઓ વિનાનો છું ને ઊંડામાં ઊંડે સ્થાને રહેલો છું. હું દેશ અને કાળથી રહિત છું તેમજ દિશા, આકાશ અને આનંદરૂપ છું. 'આ નથી, તે નથી,' પણ હું જ છું. હું વિમુક્ત છું અને નકારથી રહિત છું. હું અખંડ આકાશ છું, અખંડ આકાર છું, સંસારપ્રપંચમાંથી ઊડી ગયેલા ચિત્તવાળો છું, અને સંસારપ્રપંચથી રહિત છું. હું સર્વ પ્રકાશસ્વરૂપ છું, અને ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ પણ હું જ છું. હું ત્રણ કાળથી પર છું અને કામક્રોધ વગેરેથી રહિત છું. હું શરીર વગેરેથી પર છું, નિર્ગુણ છું અને એકમાત્ર છું. હું મોક્ષ વિનાનો છું, છતાં મુક્ત છું. હું સત્ય અને અસત્ય વિનાનો છું. મારે કશે જવાપણું કે ન જવાપણું નથી અને જવાનું સ્થાન પણ નથી. હું હમેશ સમરૂપ છું અને શાંત પરમાત્મા છું.

અ.તે: જેનો સ્વાનુભવ છે. તે જરૂર બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે.

૨૦—સુબાલ ઉપનિષદ (સાર)

સૃષ્ટિની પહેલાં સત્ ન હતું, અસત્ પણ ન હતું, તેમજ સદસત્ પણ ન હતું. તેમાંથી અંધકાર ઉત્પન્ન થયો. તેમાંથી ક્રમે કરીને આકાશ, વાયુ, અગ્નિ જળ, અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મા, પ્રજાપતિઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રાણ, અપાન, યક્ષો, રાક્ષસો, ગન્ધર્વો, પર્વતો, વનસ્પતિઓ, વગેરે આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. જે ક્રમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી ઊંધા ક્રમે સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય છે અને છેવટે આખું વિશ્વ પરમતત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. એ પરમતત્ત્વમાં શબ્દ વગેરે વિષયો નથી, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો નથી, તેમજ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અંદર, બહાર વગેરે કશું જ નથી. સત્ય, દાન, તપ, વૈરાગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, દયા વગેરે વડે એ પરમતત્ત્વને જાણવા પ્રયત્ન કરવો. એને જાણીને મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ બને છે. હૃદયરૂપ કમળની અંદર હજારો નાડીઓની વચમાં આત્મા રહ્યો છે અને શરીરની બધી ક્રિયાઓ ચલાવે છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં તે જ રહેલો છે. એ આત્મા જ બધી ઇન્દ્રિયોને તેઓના વિષયોમાં જોડે છે. ઇન્દ્રિયોને અધ્યાત્મ કહેવાય છે, તેઓના વિષયોને અધિભૂત કહેવાય છે અને ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓને અધિદૈવત કહેવાય છે. જેમકે આંખ અધ્યાત્મ છે, જોવાની વસ્તુ અધિભૂત છે અને સૂર્ય અધિદૈવત છે. બધી ઇન્દ્રિયોની પાછળ રહેલો આત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વનો અધિપતિ અને અંતર્યામી છે. સૃષ્ટિની નજરે જોતાં તે મહાભૂત, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન, વિજ્ઞાન, આનંદ વગેરે અનેકરૂપે બને છે, પરંતુ ખરું જોતાં તો એ આત્મા એક પણ નથી તેમજ અનેક પણ નથી. ચેતન પણ નથી તેમજ અચેતન પણ નથી.

બધી ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર

તેમજ સર્વ વેદો પણ નારાયણરૂપ જ છે. એ નારાયણ જ મા, બાપ, ભાઈ, મિત્ર, આધાર વગેરે સહુ કાંઈ છે. આત્મા પાંચ મહાભૂતોને જાણે છે અને નિયમમાં રાખે છે, પણ પાંચ મહાભૂતો તેને જાણતા નથી. આ લોહી, માંસ વગેરેના બનેલા, પાણીના પરપોટા જેવા નાશવંત અને કેળના ગર્ભના જેવા અસાર શરીરમાં જે દિવ્ય, સંગરહિત, શુદ્ધ અને તેજોમય આત્માને શોધી કાઢે છે, તે મુક્ત બને છે.

ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરેનો ક્રમે કરીને પ્રલય થતાં આખરે એ બધાં અમર, અભય, શોકરહિત અને અનંત એવા બીજરહિત આત્મામાં લીન થાય છે. જે એ બીજરહિત આત્માને જાણે છે, તે પાછો જનમતો નથી, મરતો નથી, મોહ પામતો નથી, ભેદાતો નથી, બળતો નથી, કપાતો નથી અને કંપતો નથી; કારણ કે, પોતે જ એ બીજરહિત આત્મા બની જાય છે. જે મનુષ્ય શાંત, ઇન્દ્રિયોની ઉપર કાબૂ રાખનારો, વૈરાગ્યવાળો અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો છે, તે એ આત્માને પોતામાં જ જુએ છે અને આત્મરૂપ જ બને છે.

ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વર્ગ વગેરે લોકો એ આત્મામાં જ ઓતપ્રોત બન્યા છે. આત્મા જ્યારે મરણ વખતે શરીરમાંથી બહાર નીકળનારો થાય છે, ત્યારે હૃદયમાંથી માયામાં આવીને તાળવું તોડી નાખે છે; પછી ક્રમે કરીને તે પાંચ મહાભૂતોને, મનને, સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓને, મહત્તત્ત્વને તથા અવ્યક્ત પ્રકૃતિને ભેદે છે અને અક્ષરબ્રહ્મને પણ વટાવીને મરણને ભેદે છે; અને તે પરમતત્ત્વમાં એક બને છે.

૨૧–ક્ષુરિકા ઉપનિષદ (સાર)

યોગની સિદ્ધિને માટે ધારણારૂપ ક્ષુરિકા અર્થાત્ છરી જરૂરી છે. એના વડે પુનર્જન્મને કાપી નાખી શકાય છે. ઘોંઘાટ વિનાના પવિત્ર ઠેકાણામાં આસન લગાવી બેસવું; અને જેમ કાચબો પોતાના અવયવોને સંકોચી લે, તેમ મનને અને ઇન્દ્રિયોને હૃદયમાં રોકવી. ત્યારપછી ધીમે ધીમે બાર માત્રાવાળા ૐકારનો જપ કરવો. આંખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોરૂપ દરવાજા બંધ કરવા, અને કમર, છાતી, ગળું તથા માથું ટટાર રાખવાં. ત્યારપછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો, અને એ અભ્યાસ દૃઢ થાય પછી વાયુને ક્રમશઃ પગના અંગૂઠાથી માંડીને નાભિ સુધી જુદેજુદે ઠેકાણે ધારણ કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ત્યાંથી વાયુ, મન અને અગ્નિને સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરાવવા. તે નાડી વાટે પ્રાણને હૃદયરૂપ કમળમાં ઊંચે ચઢાવવો અને ત્યાંથી કંઠમાં લાવવો. ત્યાં બુદ્ધિ વડે તીવ્ર બનાવાયેલી અને તીણી મનરૂપ છરી વડે નામ અને રૂપને કાપી નાખવાં. યોગ વડે અણીદાર બનેલી ધારવાળી છરી વડે સુષુમ્ણા સિવાયની બધી નાડીઓને છેદી નાખવી. આ પ્રમાણે થતાં પુનર્જન્મ આવતો નથી. તપ વડે ચિત્તને જીતીને અને એકાંત સ્થળમાં રહીને અસંગપણે યોગ સાધવો. જેવી રીતે બંધનોને કાપી નાખીને હંસ આકાશમાં ઊડી જાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યા વગેરે બંધનોને છેદીને જીવાત્મા સંસારને તરી જાય છે. જેવી રીતે દીવો તેલ ખલાસ થઈ જતાં પોતાને (વાટને) પણ બાળી નાખીને હોલવાઈ જાય, તેવી રીતે બધાં કર્મોને બાળી નાખી યોગીએ બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવું. વૈરાગ્યરૂપ પથ્થર પર ઘસીને તીણી બનાવેલી તેમજ પ્રાણાયામ વડે અને ૐકાર વડે તીક્ષ્ણ બનેલી ધાર વડે સંસારનું છેદન કરવું. જ્યારે મનુષ્ય કામનાઓમાંથી મુક્ત બને છે, ત્યારે તે અમરપણું મેળવે છે. બધી ઇચ્છાઓમાંથી છૂટો થયેલો ને ફરી સંસારના બંધનમાં બંધાતો નથી.

૨૨—મંત્રિકા ઉપનિષદ (સાર)

બુદ્ધિને સ્થિર કરનારા મનુષ્યો ગુણોરૂપ ગુફામાં રહેલા નિર્ગુણ પરમાત્માને પોતામાં જોઈ શકે છે. પરંતુ વિકારોને ઉત્પન્ન કરવાવાળી અને જન્મરહિત એવી માયા વડે મૂઢ બનેલા મનુષ્યો તેને જોઈ શકતા નથી. આદિ અને અંત વિનાની, પ્રાણી-માત્રને ઉત્પન્ન કરનારી અને સફેદ, લાલ અને કાળા એવા ત્રણ રંગવાળી પરમાત્માની માયારૂપ કામદુધા ગાય છે, અને તેના દૂધને એ પરમાત્મા પીએ છે. આ પરમાત્મા અને માયાનાં તત્ત્વોને જુદાજુદા મનુષ્યો જુદીજુદી નજરે જુએ છે. જેમકે સાંખ્યવાદીઓ તેઓને ચોવીસ તત્ત્વો અને નિર્ગુણ પુરુષરૂપે જુએ છે, તો બીજા વેદાન્તીઓ તેઓને અદ્વૈતરૂપે તો વળી બીજા દ્વૈત-રૂપે જુએ છે.

પરંતુ જ્ઞાનરૂપ આંખવાળાઓ તો બ્રહ્માથી માંડીને જડ વસ્તુઓ સુધીની આખી સૃષ્ટિને એ એકમાત્ર અત્યંત શુદ્ધ અને વ્યાપક પરમતત્ત્વ તરીકે જુએ છે. આખું જડ અને ચેતન જગત એ તત્ત્વમાં જ ઓતપ્રોત બનેલું છે; અને જેમ નદીઓ છેવટે સમુદ્રમાં મળી જાય છે, તેમ આખું જગત એ પરમતત્ત્વ-માં જ લય પામે છે. જેમ પાણીમાં પરપોટા ઊઠે છે અને પાછા શમી જાય છે, તેમ એ તત્ત્વમાંથી જ બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં જ પાછી શમી જાય છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણે છે, તેઓ બ્રહ્મમાં જ લય પામી જાય છે.

૨૩—સર્વસારોપનિષદ (સાર)

બંધન તે શું? મોક્ષ તે શું? વિદ્યા અને અવિદ્યા કોને
કહેવી? જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય એ ચાર અવસ્થાઓ
કઈ? અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદ
મય એ પાંચ કોશો કયા કયા? કર્તા, જીવ, પંચવર્ગ, ક્ષેત્ર
સાક્ષી, કૂટસ્થ અને અંતર્યામીનો અર્થ શો? તેમજ જીવાત્મા
પરમાત્મા અને માયા એ તત્ત્વો કયાં?

જે આત્મા નથી એવા દેહ વગેરેમાં જીવને જે અહંભા
થાય છે, તે જીવાત્માનું બંધન છે. એ અહંભાવ નીકળી જ
તે મોક્ષ છે. એ અહંભાવને જે ઉપજાવે છે તે અવિદ્યા છે, અને
અહંભાવ જેના વડે નીકળી જાય છે તે વિદ્યા કહેવાય છે. સૂ
વગેરે દેવતાઓની શક્તિઓ દ્વારા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંક
અને દશ ઇન્દ્રિયો જે અવસ્થામાં પોતપોતાના શબ્દ, સ્પ
વગેરે સ્થૂલ વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે, તે અવસ્થાને જાગ્રત અવસ્
કહેવાય છે. શબ્દ વગેરે સ્થૂલ વિષયો ન હોવા છતાં, જાગ્
અવસ્થાની રહી ગયેલી વાસનાને કારણે મન, બુદ્ધિ વગેરે ચ
કરણો જે અવસ્થામાં શબ્દ વગેરે વાસનામય વિષયોનું ગ્ર
કરે છે, તે અવસ્થાને સ્વપ્ન અવસ્થા કહેવાય છે. એ ચ
ઇન્દ્રિયો શાંત બની જતાં જે અવસ્થામાં શબ્દ વગેરે વિષયો
બિલકુલ અનુભવ થતો નથી, તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહેવાય
આ ત્રણે અવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણનારું અને પ
ઉત્પત્તિ અને લયથી પર રહેલું એવું જે નિત્ય સાક્ષિચૈતન્ય
તુરીય ચૈતન્ય અથવા તુરીય અવસ્થા કહેવાય છે. અન્ન
થકાના શરીરને અન્નમય કોશ કહેવાય છે. પ્રાણ વગેરે ચ
પ્રકારના વાયુઓ એ અન્નમય કોશમાં સંચાર કરે છે, ત
. પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે આ બે કોશની અંદર રહે

મન વગેરે ચૌદ ઇન્દ્રિયો વડે જ્યારે આત્મા શબ્દ વગેરે વિષયોના વિચારો કરે છે, ત્યારે તેને મનોમય કોશ કહેવાય છે. આત્મા આ ત્રણે કોશની સાથે જોડાઇને બુદ્ધિ વડે જે જાણે છે, તે તેના બુદ્ધિમય સ્વરૂપને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. આ ચાર કોશો સાથે આત્મા, વડના બીજમાં વૃક્ષની જેમ, પોતાના મૂળ કારણના અજ્ઞાનમાં જે રહે છે, તેને આનંદમય કોશ કહેવાય છે.

સુખદુઃખની નજરે જે ગમતી વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે, તે સુખબુદ્ધિ છે; અને જે અણગમતી વસ્તુની કલ્પના છે, તે દુઃખબુદ્ધિ છે. સુખ મેળવવા માટે અને દુઃખ ત્યજવા માટે જીવ જે ક્રિયાઓ કરે છે તેને લઇને તે કર્તા કહેવાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ વિષયો સુખદુઃખનાં કારણો છે. પુણ્ય અને પાપકર્મો અનુસાર શરીરની પ્રાપ્તિ થતાં ચૈતન્ય જીવરૂપ બને છે. મન વગેરે, પ્રાણ વગેરે, ઇચ્છા વગેરે, સત્ત્વ વગેરે, અને પુણ્ય વગેરેના પાંચ સમૂહોને પંચવર્ગ કહેવાય છે. આ પાંચ વર્ગોમાં પુરાયેલો જીવાત્મા જ્ઞાન વિના તેઓમાંથી છૂટી શકતો નથી. મન વગેરે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની જે ઉપાધિ હમેશ આત્માને વળગેલી ભાસે છે, તેને લિંગશરીર કહેવાય છે, અને તે જ હૃદયગ્રન્થિ છે. તેમાં જે ચૈતન્ય દેખાય છે, તે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ઉત્પત્તિને અને લયને જાણનારો પણ પોતે ઉત્પત્તિ અને લય વિનાનો એવો સ્વયંપ્રકાશ આત્મા સાક્ષી કહેવાય છે. બ્રહ્માથી માંડીને કીડી સુધી બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલો અને તેઓનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વગેરે શરીરનો નાશ થતાં પણ બાકી રહેનારો કૂટસ્થ કહેવાય છે. મણિઓમાં પોરવેલા દોરાની જેમ, એ કૂટસ્થ આત્મા બધાં શરીરોમાં જ્યારે પોરવાઇને પ્રકાશે છે, ત્યારે તેને અન્તર્યામી કહેવાય છે. સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત અને આનન્દરૂપ, સર્વ ઉપાધિ વિનાનો અને

કડાં, કુંડળ વગેરે ઉપાધિ વિનાના સોનાના જેવો એકમાત્ર ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ્યારે ભાસમાન થાય છે, ત્યારે તેને त्वं-પદાર્થ કહેવાય છે. બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત રૂપ છે. જે અવિનાશી છે, તે સત્ય કહેવાય છે. દેશ, કાળ, વસ્તુ વગેરેનો નાશ થતાં પણ જેનો નાશ થતો નથી, તે અવિનાશી કહેવાય છે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિનાના નિત્યચૈતન્યને જ્ઞાન કહેવાય છે. માટીની બનેલી વસ્તુઓમાં માટીની જેમ, સોનાની બનેલી વસ્તુઓમાં સોનાની જેમ, અને તાંતણાની બનેલી વસ્તુઓમાં તાંતણાની જેમ, આખી સૃષ્ટિમાં પૂર્ણ અને વ્યાપક બનીને રહેલું જે ચૈતન્ય છે, તે અનન્ત કહેવાય છે. ન માપી શકાય એવા અસીમ આનન્દસમુદ્રને આનન્દ કહેવાય છે. આ ચાર (અર્થાત્ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત અને આનન્દ)માં દેશ, કાલ, વસ્તુ વગેરેથી કાંઈ પણ ફેર પડતો નથી. એને જ तत्પદાર્થ અથવા પર-માત્મા કહે છે. આ त्वंપદાર્થ અને तत्પદાર્થ એ બન્ને કરતાં જુદું આકાશ જેવું સૂક્ષ્મ અને કેવળ સતરૂપ તત્ત્વ પર-બ્રહ્મ કહેવાય છે. આદિ વિનાની પણ અન્તવાળી, સત્ નહિ, અસત્ પણ નહિ, અને સદસત્ પણ નહિ એવી, અને 'છે' એમ કહેવા સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે સૂચવી ન શકાય એવા સ્વરૂપવાળી શક્તિ માયા કહેવાય છે. એ માયા અજ્ઞાનરૂપ, તુચ્છ અને મિથ્યા હોવા છતાં મૂઢ મનુષ્યોને તે હમેશ ખરી લાગે છે, અને તેથી એવા લોકોને એનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવી શકાતું નથી.

હું ઉત્પન્ન થનો નથી, હું દશ ઇન્દ્રિયો નથી, બુદ્ધિ નથી, મન નથી, અહંકાર નથી. હું તો હમેશ પ્રાણ અને મન વિનાનો અને શુદ્ધ હોઉં બુદ્ધિ વગેરેનો સાક્ષી છું તથા હમેશ ચિત્સ્વરૂપ છું. હું કર્તા નથી અને ભોક્તા નથી, પરંતુ માત્ર પ્રકૃતિનો સાક્ષી છું, અને મારા સમીપપણાને લઈને જ દેહ વગેરે જાણે

સચેતન બનતા હોય તેમ ક્રિયા કરે છે. હું તો સ્થિર, નિત્ય, હમેશ આનંદસ્વરૂપ, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય અને નિર્મળ આત્મા છું, અને બધાં પ્રાણીઓમાં સાક્ષીરૂપે વ્યાપી રહેલો છું. હું બધાં વેદાન્તો વડે જાણી શકાતું બ્રહ્મ જ છું, અને હું આકાશ, વાયુ વગેરે નથી. હું રૂપ નથી, નામ નથી, અને કર્મ નથી; પરંતુ માત્ર સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છું. હું દેહ નથી, તો પછી મને જન્મમરણ ક્યાંથી હોય ? હું પ્રાણ નથી, તો પછી મને ભૂખતરસ શાની હોય ? હું મન નથી, તો પછી મને શોકમોહ શાના હોય ? અને હું કર્તા નથી, તો પછી મને બંધમોક્ષ શાના હોય ?

૨૪–નિરાલમ્બ ઉપનિષદ (સાર)

શિવ, ગુરુ અને સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર. જે આલમ્બન (અર્થાત્ આધાર) વિનાના તત્ત્વને આશરે રહીને આલમ્બનવાળી વસ્તુઓને છોડી દે છે, તે સંન્યાસી અને યોગી મોક્ષ મેળવે છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, અને પાંચ મહાભૂતો, તેમજ બ્રહ્માણ્ડરૂપે ભાસમાન થયેલું, અને છતાં પણ એ બધી ઉપાધિઓ વિનાનું, અભેદ, આદિ-અંત વિનાનું, શુદ્ધ, પવિત્ર, શાન્ત, નિર્ગુણ અને અવર્ણનીય એવું ચૈતન્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે. એ બ્રહ્મ જ જ્યારે પોતાની પ્રકૃતિ નામની શક્તિ વડે લોકોને ઉત્પન્ન કરે છે અને અંતર્યામીરૂપે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરેને નિયમમાં રાખે છે, ત્યારે તેને ઈશ્વર કહેવાય છે. જ્યારે એ ચૈતન્યને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, ઇન્દ્ર વગેરે નામો અને રૂપો દ્વારા 'હું સ્થૂલ છું' વગેરે મિથ્યા દેહાભિમાન થાય છે, ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે. એ ચૈતન્ય એક જ હોવા છતાં જુદાંજુદાં શરીરોને લીધે જીવો અનેક થાય છે. અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર જગતોને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય જેમાં છે તેવી બ્રહ્મની શક્તિ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. દેહ વગેરેથી પર રહેવું હોઇ બ્રહ્મ જ પરમાત્મા કહેવાય છે,

અને એ બ્રહ્મ જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, દેવો, અસુરો, મનુષ્યો વગેરે રૂપે થયું છે. આ આખું જગત બ્રહ્મ જ છે, અને એનાથી જુદું કાંઇ જ નથી. ઇન્દ્રિયો વડે કરાતી ક્રિયાઓને 'હું કરું છું' એમ માનીને કરવી તેનું નામ કર્મ. કર્તાપણા અને ભોક્તાપણાના અભિમાન સાથે તથા ફળની ઇચ્છાથી કરાતું કર્મ અકર્મ કહેવાય છે. આવું કર્મ બંધનનું અને જન્મ-મરણ વગેરેનું કારણ થાય છે. સૃષ્ટિની બધી ય બદલાતી વસ્તુઓની પાછળ ન બદલાતું એવું ચૈતન્ય જ માત્ર રહ્યું છે અને બીજું કાંઈ જ નથી એવો જે અનુભવ દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે પરના કાબૂ વડે તેમજ ઉપાસના, શ્રવણ, મનન અને ધ્યાન વડે થાય, તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. દોરીમાં જેમ સાપની બ્રાન્તિ થાય, તેમ સર્વમાં પોરવાઇને રહેલા, સર્વરૂપ અને એકમાત્ર બ્રહ્મમાં દેવ, પશુ, મનુષ્ય, સ્થાવર, સ્ત્રી, પુરુષ, વર્ણ, આશ્રમ, બંધ, મોક્ષ, વગેરે અનાત્મ વસ્તુઓનું જે જ્ઞાન થાય, તેને અજ્ઞાન કહેવાય છે. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણીને જે આનંદ થાય, તેને સુખ કહેવાય છે, અને અનાત્મરૂપ વિષયોના વિચારોને દુઃખ કહેવાય છે. સત્પુરુષોના સમાગમને સ્વર્ગ કહેવાય છે, અને સંસારના વિષયો અને સંસારી લોકોના સમાગમને નરક કહેવાય છે. આદિરહિત અજ્ઞાનની વાસના વડે 'હું જન્મું છું, હું મરું છું' વગેરે જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બંધન છે. મા, બાપ, ભાઇ, પત્ની, પુત્ર, ઘર, ખેતર વગેરે મારાં છે, એવા સંસારી વિચારો પણ બંધનરૂપ છે. કર્તાપણાનું અભિમાન પણ બંધનરૂપ છે. યોગની સિદ્ધિઓ, દેવ, મનુષ્ય વગેરેની ઉપાસના, યમ નિયમ વગેરે આઠ અંગવાળો યોગ, વર્ણાશ્રમધર્મો, વગેરે પણ બંધનરૂપ જ છે તેમજ કેવળ મોક્ષનો વિચાર કરવો, એ પણ એક જાતનું બંધન છે. સંકલ્પ અર્થાત્ વિચાર એટલે બંધન નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓના વિચાર વડે,

અનિત્ય સંસારના સુખદુઃખાત્મક બધા વિષયોમાંથી મમતારૂપ બંધનનો નાશ થઇ જાય તેને મોક્ષ કહેવાય છે. બધાં શરીરમાં રહેલા ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મની જે પ્રાપ્તિ કરાવે તે ગુરુની ઉપાસના કરવી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વડે સંસારરૂપ અજ્ઞાનના નાશની ઇચ્છા રાખતું બ્રહ્મ જ શિષ્ય છે. કર્તાપણાના અહંકારવાળો મનુષ્ય મૂઢ છે. ઐશ્વર્યની ઇચ્છાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરેની ઉપાસના અને ઉપવાસ, જપ વગેરે કરનારો અને અત્યંત ઉગ્ર રાગ, દ્વેષ, હિંસા, દંભ વગેરે દુર્ગુણોવાળો જે તપ કરે છે, તે આસુર કહેવાય છે. બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે, એવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે બધા સંકલ્પોના બીજને બાળી નાખવું, તે તપ કહેવાય છે. પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન વગેરેથી પર રહેલું, સચ્ચિદાનંદરૂપ, અને નિત્યમુક્ત એવું બ્રહ્મનું સ્થાન પરમપદ કહેવાય છે. દેશ, કાળ, વસ્તુ વગેરે મર્યાદા વિનાનું ચિન્માત્રસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય (અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ) છે, તેમજ પોતાના સ્વરૂપથી જુદા, માયા વડે કલ્પાયેલા, અને બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય વગેરેના વિષયરૂપ જગતને સત્ય તરીકે ગણવાપણું અગ્રાહ્ય (અર્થાત્ તજવા જેવી) વસ્તુ છે. બધા ધર્મોને છોડી દઈને તેમજ અહંતામમતાને પણ ત્યજી દઈને, 'અહીં બ્રહ્મથી જુદું એવું કાંઈ જ નથી' એવાં મહાવાક્યો વડે 'હું જ બ્રહ્મ છું' એવો નિશ્ચય કરી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેનારો સંન્યાસી કહેવાય છે. તે જ મુક્ત છે, તે જ પૂજ્ય છે, તે જ યોગી છે.

૨૫–શુકરહસ્ય ઉપનિષદ (સાર)

ભગવાન વેદવ્યાસના પુત્ર શુકદેવજીને શ્રીસદાશિવે આ રહસ્ય કહેલું હોવાથી એનું નામ શુકરહસ્ય ઉપનિષદ પડયું છે.

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, અહં બ્રહ્માસ્મિ, તત્ ત્વમસિ અને **અયમાત્મા બ્રહ્મ**, એ ચાર મહાવાક્યો છે. [illegible] વડે [illegible]

જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે, તેને પ્રજ્ઞાન કહેવાય છે. એ પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ ચૈતન્ય જ છે, અને તે સર્વમાં રહેલું છે. પરિપૂર્ણ પરમાત્મા આ શરીરમાં રહેલો છે અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિમ્બિત બનીને 'હું'રૂપે સ્ફુરે છે. આમ 'હું' બ્રહ્મ જ છું, એમ બીજા મહાવાક્ય વડે કહેવાયું છે. એક અને અજોડ, તેમજ નામરૂપ વિનાનું તત્ત્વ સૃષ્ટિની પહેલાં હતું અને હમણાં પણ છે. એ તત્ત્વને **તત્** કહ્યું છે. સાંભળનાર વ્યક્તિ શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરેથી પર છે, અને તેને **ત્વં** શબ્દ વડે દર્શાવાઈ છે. એ **તત્** અને **ત્વં**નું એકપણું બતાવવા માટે ત્રીજા મહાવાક્ય-**તત્ ત્વમસિ**—ની યોજના થઈ છે. સ્વયંપ્રકાશ અને પ્રત્યક્ષ એવો આ આત્મા બ્રહ્મ છે, એમ ચોથા મહાવાક્ય વડે બતાવાયું છે. 'આ' શબ્દનો અર્થ 'અહંકાર, ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને દેહના અભિમાનવાળો પ્રત્યગાત્મા' એવો થાય છે.

૨૬—વજ્રસૂચિકા ઉપનિષદ (સાર)

જીવ, શરીર, જન્મ, જ્ઞાન કે કર્મ વડે બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા વિનાના, દોષ વિનાના, સત્ય-જ્ઞાન-આનંદ અને અનંતરૂપ, વિકલ્પરહિત, સર્વભૂતોના અંતર્યામી, અને આકાશની જેમ બધે વ્યાપી રહેલા બ્રહ્મને જે જાણે છે, તે જ ખરો બ્રાહ્મણ છે. એવો બ્રાહ્મણ કામ, ક્રોધ વગેરે વિનાનો, મન, ઇન્દ્રિયો વગેરે પર કાબૂવાળો, તૃષ્ણા-આશા-મોહ વગેરે વિનાનો, અને દંભ-અહંકાર આદિથી રહિત હોય છે.

૨૭—તેજોબિન્દુ ઉપનિષદ× (સાર)

વિશ્વમાં તેમજ હૃદયમાં રહેલા બિંદુનું ધ્યાન સૌથી ઉત્તમ છે, પરંતુ એ ધ્યાન ઘણું કઠણ અને મહા મહેનતે થઈ શકે તેવું છે. આહાર તથા ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખનારો અને જુદાઈ, અહંકાર અને આશા વિનાનો મનુષ્ય એનું ધ્યાન કરી શકે છે. ઠંડી, ગરમી, ભૂખ, તરસ, વગેરે જેને સ્પર્શતા નથી, અને જે લોભ, મોહ, ભય, કામ, ક્રોધ વગેરેથી દૂર રહે છે, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યોગનાં અંગો આઠ છેઃ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. બધું બ્રહ્મ જ છે એમ જણાતાં, ઇન્દ્રિયોની ઉપર જે આપમેળે જ કાબૂ આવી જાય છે, તે યમ કહેવાય છે. નિયમપૂર્વક એક જ પ્રકારના વિચાર કરવા, તે નિયમ છે. જ્યાં વાણી પહોંચી શકતી નથી એવા બ્રહ્મને વાણીદ્વારા કેવી રીતે કહી શકાય, એવા વિચારને લઇને ઊપજતું મૌન ખરું મૌન છે; બાકી મૂગા બની જવું, એ તો બાળકબુદ્ધિ છે. સુખપૂર્વક બ્રહ્મનુ ધ્યાન કરી શકાય એવી શરીર-

× સ્વામી વિજ્ઞાનંદે આલ્મોરામાંથી પ્રસિદ્ધ કરેલા આ ઉપનિષદમાં માત્ર ૧૩ જ શ્લોકો છે, જ્યારે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાંથી પ્રગટ થયેલા '**અષ્ટોત્તરશતોપનિષદઃ**'માં આ ઉપનિષદમાં છ અધ્યાય અને બધુ મળીને લગભગ ૪૫૦ શ્લોકો છે. એમ જણાય છે કે શ્રી. નથુરામ શર્માએ તેમજ શ્રી. છોટાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલા આ ઉપનિષદના સારમાં તેર શ્લોકવાળા ઉપનિષદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. ૪૫૦ શ્લોકના ઉપનિષદની પ્રામાણિકતા કે અપ્રામાણિકતા સાથે આપણે કાંઈ સંબંધ નથી. પરંતુ એ મોટું ઉપનિષદ અત્યંત સુંદર અને તત્ત્વથી ભરપૂર હોવાથી અહીં એ મોટા ઉપનિષદનો જ સાર આપવો ઉચિત લાગ્યો છે.

ચિત્ત વગેરે બધી વસ્તુ
ની સ્થિતિને આસન કહેવાય છે. ચિત્ત વગેરે બધી વસ્તુ... નિરોધ થાય છે, તે
બ્રહ્મનું દર્શન કરતાં, બધી વૃત્તિનો જે નિરોધ થાય છે, તે
યામ છે. જગતરૂપ પ્રપંચનો નિષેધ, એ રેચક કહેવાય
બ્રહ્મ છું'' એવી વૃત્તિ થવી, એ પૂરક કહેવાય છે; અને
એક વૃત્તિને સ્થિર રાખવી, એ કુંભક કહેવાય છે. બધ
આત્મરૂપ જ છે એમ ગણી મનને તેઓમાંથી પાછું ખેંચ
પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં બ્રહ
થવું અને તેના વડે મન સ્થિર થવું, એ ધારણા છે
છું'' એવી વૃત્તિમાં એકતાન થવું, એ ધ્યાન છે.
વૃત્તિનો પણ ધ્યાનમાં જે લય થઇ જાય, તે સમાધિ

આખું જગત અખંડ અને એકરસ બ્રહ્મ
ભવિષ્ય, વર્તમાન, દેશ, દ્રવ્ય, હું, તું, જીવ,
વગેરે સર્વ કાંઈ ચિત્સ્વરૂપ જ છે, અને ચૈતન્ય
કાંઈ જ નથી.

હું જ પરબ્રહ્મરૂપ, પરમાનંદરૂપ, કેવળ
રૂપ, ચૈતન્યમય, નિત્ય અને ચિદાકાશરૂપ છું.
રહિત, શુદ્ધ, ઇચ્છા વિનાનો, સત્-ચિત્-આનંદ
વિનાનો, વિકાર ન પામનારો, અવિનાશી, વ
પર રહેલો, દેહભાવ વિનાનો, ચિંતા વિનાનો,
રૂપ છું. હું જ બ્રહ્મ છું અને હું જ ચૈતન્ય
આત્મા અને પરાત્પર છું. હું જ શિષ્ય ખ
રૂપે થાઉં છું, અને હું જ વહેરૂપે આખો પ્રવ
નિરાકાર પણ હું જ છું. ઘડપણ વિનાનો
રહેલા પણ હું જ છું. હું પોતે જ પોતાને
પોતાને આશ્રિત છું. પોતે જ પોતામાં આ
પોતે જ પોતામાં નકારું છું.

પરમસુખ, મોક્ષ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન—એ બધું હું જ છું. આ આખું જગત બ્રહ્મ જ છે અને એ બ્રહ્મથી જુદું બીજું કાંઈ જ નથી. અને એ બ્રહ્મ હું જ છું. મને બંધન અને મોક્ષ નથી. હું વાણી અને મનથી પર છું. આ બધું હું હોવા છતાં પણ મારું કાંઈ પણ સ્વરૂપ છે જ નહિ. મને ક્રિયા સ્પર્શતી નથી. મને મન નથી, ઇન્દ્રિયો નથી અને બુદ્ધિ નથી; તેમજ હું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ કે કારણ એ ત્રણ દેહ પણ નથી. હું જાગ્રત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ અવસ્થા નથી, તેમજ મને શ્રવણ અને મનન પણ નથી. મન અસત્ય છે. બુદ્ધિ અસત્ય છે. અહંકાર અસત્ય છે. ત્રણ શરીરો, ત્રણ કાળ, ત્રણ ગુણ, ત્રણ દેવો, શાસ્ત્રો, ગુરુ, શિષ્ય, સર્વ પ્રાણીઓ, પ્રાણો, ભોગો, સુખ, દુઃખ, ધર્મ, અધર્મ, લાભ, હાનિ, જય, પરાજય, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે બધું અસત્ય જ છે, અને હું તો સન્માત્ર છું, હું બ્રહ્મરૂપ જ છું.

હું જ ચિદાત્મા છું, પરમાત્મા છું, નિર્ગુણ છું અને પરાત્પર છું—એમ માનનારો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. હું ત્રણ દેહથી જુદો છું અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છું—એમ ગણનારો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ચિત્ત, બુદ્ધિ, અહંકાર, ઇન્દ્રિયો, શરીર, પ્રાણ, જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ. તુરીય અવસ્થા, કાળ, દેશ, વસ્તુ, બંધ, મોક્ષ, પુણ્ય. પાપ, મોક્ષ, બંધન, દ્વૈત, અદ્વૈત, મિત્ર, શત્રુ, વગેરેમાંનું કાંઈ પણ મને નથી. તેમજ મને મૂર્ખતા, ડહાપણ, સ્થૂલપણું, સૂક્ષ્મપણું, આનંદ, શોક, લાભ, હાનિ, બાળપણ, જુવાની, ઘડપણ વગેરે કશું યે લાગતું નથી.

'આ જગત ચૈતન્યરૂપ છે, હું ચૈતન્યરૂપ છું,' વગેરે વિચારો પણ જ્યારે દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે એ અવસ્થાને વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે. એ અવસ્થામાં સાક્ષીપણું કે સાક્ષી ન હોવાપણું રહેતું નથી. વિદેહમુક્ત હમેશાં બ્રહ્માનંદરૂપ રસમાં ડૂબેલો રહે છે અને જીવાત્મા કે પરમાત્માની, મુક્તિ કે બંધનની, શાંતિ

કે અશાંતિની કલ્પના પણ હોતી નથી. તે સર્વરૂપ છે, છતાં રૂપરહિત છે; આનંદમય છે, છતાં આનંદરહિત છે; ત્રણ કાળમાં રહેલો છે, છતાં ત્રણ કાળથી પર છે.

કોઈ પણ શબ્દ વડે આત્માનો નિર્દેશ થઈ શકતો નથી. તત્, ચિન્માત્ર, આત્મા, બ્રહ્મ, નાદાંત, શાંત, સત્, ચિત્, આનંદ વગેરે અનેક શબ્દો એને માટે પ્રયોજાય છે; પરંતુ એ તત્ત્વ વાણીથી પર હોઈ અને મનની કલ્પનામાં પણ આવતું ન હોઈ એવા શબ્દોથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેમજ **अहं ब्रह्मास्मि**, **तत् त्वमसि** વગેરે વેદવાક્યો પણ એ તત્ત્વની સમજણ આપવા અસમર્થ છે. એ તત્ત્વમાં ધર્મ અને અધર્મ, કાલ અને અકાલ, વિદ્યા અને અવિદ્યા, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ, વગેરે પરસ્પરવિરોધી વાતો સમાયેલી છે અને છતાં સમાયેલી નથી. આ તત્ત્વને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, તેમ સંશય પણ ઊપજી શકતો નથી. જો આખું વિશ્વ આત્મરૂપ જ છે, તો પછી કોઇ પણ વસ્તુ અનાત્મ છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? અને તેથી આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ પણ એ તત્ત્વમાં થઈ શકતો નથી. જો 'છે' એમ કહીએ, તો 'નથી' એમ પણ કહેવું પડે. જો સત્ય છે એમ કહીએ, તો અસત્ય પણ હોવું જોઇએ; અને અસત્ય છે એમ કહીએ. તો સત્ય પણ હોવું જોઇએ. જો બંધન છે, તો મોક્ષ છે; અને જો મોક્ષ છે, તો બંધન છે. જો દ્વૈત છે, તો અદ્વૈત છે; અને જો અદ્વૈત છે, તો દ્વૈત છે. ટૂંકમાં એક ચીજ કે ગુણનું અસ્તિત્વ હોય, તો તેની વિરોધી બીજી ચીજ કે ગુણનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઇએ. પરંતુ એ પરમતત્ત્વમાં તો આવા વિરોધો બધા શાન્ત થઈ જાય છે. તેમજ તેમાં હું, તું, દેવો, [illegible], પાંચ મહાભૂતો, નીતિ, વગેરે કશું જ નથી. આદિ વાણી વડે જે બોલી શકાય છે, મન વડે જેનો વિચાર કરી શકાય છે તેમજ ઇન્દ્રિયો વડે જેનું ગ્રહણ કરી શકાય છે, તે બધું

વસ્તુઓ મિથ્યા અને ભ્રમરૂપ છે. અને એ બધી મિથ્યા વસ્તુ-ઓ તો તારામાં છે જ નહિ. તું તો હમેશ સ્વસ્વરૂપમાં રહેલો, સત્ય, પૂર્ણ, સનાતન, શાંત અને મુક્ત છે. 'હું દેહ છું' એવો વિચાર જ બંધનરૂપ છે; અને એ વિચાર જેમાં પ્રગટ થાય છે, તે મન જ દુઃખનું કારણ છે. મન જ જીવ, ચિત્ત, સંકલ્પ, અહંકાર વગેરે રૂપે થાય છે. માટે જગત છે એવો વિચાર જ ન કરવો.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો કાળ, માયા, પ્રકૃતિ, વગેરે કાંઈ છે જ નહિ. પણ આખું જગત સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. જો સસલા-ના શિંગડા વડે મોટો બળવાન્ હાથી મરી શકતો હોય, તો જગત છે એમ ગણી શકાય. જો છીપમાં રહેલા રૂપામાંથી અલંકારો બનાવી શકાય, તો જગત સત્ય ગણી શકાય. જો ચિત્રમાં રહેલા દીવા વડે અંધકારનો નાશ થઈ શકતો હોય, તો જગત સત્ય છે એમ ઠરે. જો દોરડીમાં દેખાતા સાપના કરડવાથી માણસ મરી જાય, તો જગત સત્ય ઠરે. જો આકાશ-માં ઊગેલું ફૂલ અહીં પૃથ્વી પર પડતું હોય, તો જગતને સત્ય ગણવું પડે. જો મૃગજળ વડે તરસ મટતી હોય, તો જગતને સત્ય ગણી શકાય. પરંતુ આ બધું અશક્ય જ છે, માટે જગત મિથ્યા જ છે.

હું બ્રહ્મ છું એમ નિશ્ચય કરીને અને અહંભાવને છોડી દઇને બધાનો લય કરવો. એમ થતાં દેહ, કર્મો, વગેરે કાંઈ પણ રહેતું નથી.

૨૮—નાદબિન્દુ ઉપનિષદ (સાર)

ૐકારની હંસરૂપે ઉપાસના થાય છે. 'અ' અને 'ઉ' એ હંસની જમણી અને ડાબી પાંખો છે, 'મ' એની પૂંછડી છે અને અર્ધમાત્રા એનું માથું છે. રજોગુણ અને તમોગુણ એના પગ છે. સત્ત્વગુણ એનું શરીર છે. ધર્મ અને અધર્મ એની જમણી અને ડાબી આંખો છે. એના શરીરમાં સાત લોકો આ પ્રમાણે રહ્યા છે: પગમાં ભૂર્લોક, ઘૂંટણમાં ભુવર્લોક, કમરમાં સ્વર્લોક, નાભિમાં મહર્લોક, હૃદયમાં જનલોક, કણ્ઠમાં તપોલોક અને કપાળમાં બે ભવાંની વચમાં સત્યલોક. અ, ઉ, મ અને અર્ધમાત્રાના દેવો અનુક્રમે અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય અને વરુણ છે. આ ચાર માત્રાઓની દરેકની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા ત્રણ પ્રકારના ઉચ્ચારને લઈને ત્રણ-ત્રણ કળાઓ થઈ જાય છે. એ બાર કળાઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે:—ઘોષિણી, વિદ્યા, પતંગિની, વાયુવેગિની, નામધેયા, ઐન્દ્રી, વૈષ્ણવી, શાંકરી, મહતી, ધૃતિ, નારી અને બ્રાહ્મી. આ જુદીજુદી કળાઓ ઉપર મન સ્થિર કરી ધ્યાન કરનારાનું મરણ થતાં તેને અનુક્રમે રાજા, યક્ષ, વિદ્યાધર, ગન્ધર્વ, દેવ, અને ઇન્દ્ર સાથે સરખાપણાની, તેમજ વિષ્ણુલોક, રુદ્રલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુદ્ધ, વ્યાપક, કલ્યાણરૂપ પરબ્રહ્મ આ બધાથી ઉપર રહેલું છે. જ્યારે મન ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી પર જાય છે અને પોતે પણ લય પામે છે, ત્યારે એ કલ્યાણમય, શાન્ત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે. માટે આત્માને જાણીને દુઃખ પામ્યા વિના પ્રારબ્ધને ભોગવવું. આગલા જન્મોમાં કરેલા કર્મોને પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. પરંતુ સ્વપ્નની જેમ જાગ્રતમાં પણ દેહ મિથ્યા છે અને આત્માને પૂર્વજન્મ પણ હોતા નથી જેમ સ્વપ્નમાં ખરો દેહ ન હોવા ના ન હોય એમ માને છે. તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ દેહ

હોય એમ ભાસે છે. જેમ દોરડીમાં થયેલી સાપની ભ્રાન્તિ દોરડીના ખરા જ્ઞાનથી દૂર થઈ જાય છે, તેમ આ જગતરૂપ ભ્રાન્તિ પણ એના આધારરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં દૂર થઈ જાય છે અને તે સાથેસાથે જ શરીર પણ છે જ નહિ એમ નિશ્ચય થાય છે. અજ્ઞાની માણસોને સમજાવવા પૂરતું જ 'પ્રારબ્ધ છે' એમ કહેવું પડે છે, પરંતુ ખરું જોતાં તો પ્રારબ્ધ જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

ૐકારરૂપ નાદના અનુસંધાન વડે આત્માનું આપોઆપ જ્ઞાન થાય છે. એ નાદના અનુસંધાનનો અભ્યાસ ધીમેધીમે વધતો જતાં જુદાજુદા સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ નાદો સંભળાતા જાય છે. દરિયાનો, વાદળનો, પડઘમનો અને ઝરણાનો નાદ શરૂઆતમાં સંભળાય છે. પછી ઘંટ, મૃદંગ વગેરેનો, અને છેવટે ઝીણી ઘૂઘરી, વાંસળી, વીણા અને ભમરાના ગુંજારવનો નાદ સંભળાય છે. જેમજેમ મન વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ નાદમાં લીન થતું જાય છે, તેમતેમ તેની સ્થિરતા વધારે ને વધારે થતી જાય છે. અને છેવટે જ્યારે આખુંય મન તદ્દન લીન થઈ જાય છે, ત્યારે બ્રહ્મ અથવા પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનનો લય થઈ જતાં શરીર લાકડા જેવું નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય છે. આને ઉન્મની અવસ્થા કહેવાય છે.

૨૯—ધ્યાનબિન્દુ ઉપનિષદ (સાર)

ધ્યાનયોગ વડે મોટામાં મોટું પાપ પણ નાશ પામે છે. જે યોગી ધ્યાનયોગ વડે અનાહત નાદનું અનુસંધાન કરે છે, તે યોગી પરબ્રહ્મને પામે છે. એ અનાહત નાદ 'ૐ ૐ' એ રૂપે આપમેળે જ ઊઠેલો હોઈ હમેશાં અંદર ચાલ્યા જ કરે છે. એ ૐકારની ત્રણ માત્રાઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરસ્વરૂપ છે. હૃદયરૂપ આઠ પાંખડીના કમળમાં ૐકારરૂપ બ્રહ્મ રહેલું છે. પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ વડે સમાધિનો અભ્યાસ

કરીને એ ૐકારમાં મનનો લય કરવો. તેમ થતાં, પરમપદ-નો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ છ યોગનાં અંગો છે.. મનુષ્યના શરીરમાં મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂર વગેરે નામોથી જાણીતાં યોગનાં ચક્રો અથવા પદ્મો છે. એ દરેક પદ્મ અર્થાત્ કમળ કરોડરજ્જુના નીચલા છેડાથી માંડીને તે છેક માથાની ટોચ સુધી જુદેજુદે ઠેકાણે રહેલું છે, અને દરેકનું સ્વરૂપ જુદુંજુદું છે. એ પદ્મો સાથે સંકળાઈને હજારો નાડીઓ આખા શરીરમાં પથરાયેલી છે. તેમાંની ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, ગાંધારી, હસ્તિજિહ્વા, પૂષા, યશસ્વિની, અલંબુસા, કુહૂ અને શંખિની નામની દસ મુખ્ય નાડીઓ છે. તેમાંની પહેલી ત્રણ અર્થાત્ ઇડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નાડીઓ વાટે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, અને વ્યાન, તેમજ નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય નામના દસ પ્રાણો અર્થાત્ વાયુઓ આમથી તેમ વહે છે. યોગની ક્રિયાઓ દ્વારા યોગી પ્રાણને જુદાંજુદાં ચક્રોમાંથી ક્રમે ક્રમે સુષુમ્ણા નાડી વાટે ઊંચે ચઢાવે છે. યોગની જુદીજુદી ક્રિયાઓ વડે જુદાજુદા પ્રકારની સિદ્ધિઓ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે, અને છેવટે એ યોગીને બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. આસન, બંધ, પ્રાણાયામ, ધ્યાન વગેરે યોગની ક્રિયાઓનું આ ઉપનિષદમાં સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૩૦—બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ (સાર.)

ૐકારની ત્રણ માત્રાઓ—ત્રણ વેદ, ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ લોક અને ત્રણ દેવરૂપ છે. એ ૐકારનો નાદ શરીરની અંદર સ્વભાવતઃ થાય છે. જીવાત્મા રાતદિવસ 'હંસ' 'હંસ' એમ શ્વાસોચ્છ્વાસ દ્વારા જપ કર્યા કરે છે. જે પોતાના મન પ્રકારે

ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેને હંસ કહેવાય છે. પ્રાણાયામ વડે પ્રાણ અને અપાનને સરખા કરીને સમાધિનો અભ્યાસ કરવો, અને માથામાંથી ઝરતો અમૃતરસ પીને તૃપ્ત થવું. પ્રાણાયામની સાથે સાથે જ 'હંસ''હંસ' એવો સતત જપ કરવો. દરરોજ નિયમપૂર્વક આવો અભ્યાસ કરતાં યોગી સિદ્ધિને પામે છે, અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં એ બ્રહ્મરૂપ બને છે.

હું સ્થિર છું, અચિન્ત્ય છું, જન્મરહિત છું, તેમજ દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરે વિનાનો છું. મારો ક્ષય થતો નથી. મને ઇન્દ્રિયોના વિષયો લાગતા નથી. હું અંતર્યામી છું. મારામાં આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો અને સત્વાદિ ત્રણ ગુણો નથી. હું કર્તા નથી તેમજ ભોક્તા પણ નથી. મને આદિ, મધ્ય કે અંત નથી. હું ચૈતન્યરૂપ, આનંદરૂપ, અમૃતરૂપ અને આત્મરૂપ છું. હું પ્રકાશમય, ક્રિયા વિનાનો, નિર્મળ અને વિચારરહિત છું. હું પુરાણપુરુષ એવો પરમાત્મા છું, અને હમેશ જ્ઞાનપૂર્ણ અને મુક્ત છું. હું સચ્ચિદાનંદ છું અને સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છું. આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તે ખરેખર તે રૂપ જ થાય છે.

૩૧–યોગતત્ત્વ ઉપનિષદ (સાર)

એક વખત પિતામહ બ્રહ્માએ ભગવાન વિષ્ણુને પૂછ્યું: 'હે ભગવન્! મને આઠ અંગોવાળું યોગતત્ત્વ કહો.' ભગવાન વિષ્ણુએ કહ્યું: બધા જીવો સુખદુઃખરૂપ માયાજાળમાં લપટાયેલા છે. એ માયાની જાળને કાપવાથી તેમને મુક્તિ મળે છે. જે પરમતત્ત્વ પોતાની મેળે જ પ્રકાશમાન થાય છે, તેને માટે શાસ્ત્રનું શું કામ? એ નિર્મળ અને શાન્ત પરમતત્ત્વ જ જીવરૂપ બને છે અને પુણ્ય અને પાપનાં ફળમાં ફસાય છે. પરંતુ ખરું જોતાં જે પરમાત્મતત્ત્વ હમેશ શુદ્ધ અને કોઈ પણ જાતના

વિકાર વિનાનું છે, તે જીવરૂપ શી રીતે બને ? એ તત્ત્વને ખરી રીતે સુખદુઃખ ન હોવા છતાં, જીવની દૃષ્ટિએ તે ભાસે છે. જ્યારે એ જીવ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, જન્મ, મરણ, શોક, હર્ષ, ભૂખ, તરસ વગેરેથી છૂટો થાય છે, ત્યારે તે પાછો પરમતત્ત્વરૂપ જ થાય છે. આથી એ બધા દોષોને ટાળવા માટે યોગનો અભ્યાસ કરવો. યોગ વિનાનું જ્ઞાન મોક્ષ આપી શકતું નથી. તેમજ જ્ઞાન વિનાનો યોગ પણ મોક્ષ આપી શકતો નથી. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી સંસાર છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં એ સંસાર રહેતો નથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ અનેક પ્રકારનો છે, પરંતુ તેના મુખ્ય ચાર પ્રકારો છેઃ મંત્રયોગ, લયયોગ, હઠયોગ અને રાજયોગ. મંત્રયોગમાં મંત્રોના લાંબા કાળના જપ વડે સિદ્ધિ મળે છે. લયયોગમાં મનનો અનેક ઉપાયો વડે લય કરવામાં આવે છે. યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ એ હઠયોગનાં અંગો છે. અને એ ચાર ઉપરાંત પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ મળી આઠ અંગોનો રાજયોગ કહેવાય છે.

સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સિંહાસન અને ભદ્રાસન એ ચાર મુખ્ય આસનો છે. શાન્ત અને પવિત્ર સ્થાનમાં પદ્માસન સ્થિર કરીને પછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરાય છે. પૂરક, રેચક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રાણાયામના અંગો છે. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ વધતાં શરીરના જુદાજુદા ભાગોમાં શ્વાસને રોકી શકાય છે. અને એ પ્રમાણે જુદેજુદે ઠેકાણે શ્વાસ રોકાતાં સાધકને જુદીજુદી સિદ્ધિઓ મળે છે. પ્રાણને રોકવા માટે બંધ નામની [illegible] ક્રિયા [illegible] છે. એ બંધ ત્રણ પ્રકારના છે—મૂલબંધ, ઉડ્ડિયાનબંધ અને જાલંધરબંધ. આ બંધ ઉપરાંત [illegible] પણ [illegible] ક્રિયા છે તેમાં ખેચરી, વજ્રોલી [illegible] મુખ્ય છે

ઇન્દ્રિયોને તેઓના વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવાની ક્રિયાને પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરાવ્યા બાદ મનની અને પ્રાણની જે કોઈ પણ એક મહાભૂત ઉપર સ્થિરતા થાય છે, તેને ધારણા કહેવાય છે. ધ્યાન બે પ્રકારનું છે–સગુણ અને નિર્ગુણ. નિર્ગુણ ધ્યાન પછી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માની સામ્ય અવસ્થાને સમાધિ કહેવાય છે. એ સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં સાધક પરબ્રહ્મમાં લીન બની જાય છે.

૩૨—આત્મપ્રબોધ ઉપનિષદ (સાર)

બ્રહ્મ ૐકારરૂપ છે. તેનો જપ કરવાથી યોગી જન્મ વગેરે સાંસારિક બંધનોમાંથી છૂટી જાય છે. '**ૐ नमो नारायणाय**'— એ મંત્રનો ઉપાસક પરમાત્માને પામે છે.

સર્વ જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલું છે. જે મનુષ્ય અહીં જુદાપણું અથવા ભેદ જુએ છે, તે અનેક વાર મરણને પામે છે.

મારું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે. મારામાં બધી ય વસ્તુઓ એક ચૈતન્યમાત્ર જ બની રહી છે. મારી અહંતા તદ્દન જતી રહી છે અને જગત, જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ મારે માટે રહ્યો નથી. મારામાં પ્રત્યગાત્મા (જીવ) અને પરમાત્મા એક બન્યા છે, અને મારે માટે બધા વિધિનિષેધો જતા રહ્યા છે. હું પરમ આનંદપૂર્ણ ચૈતન્ય છું, સાક્ષી છું અને અવિચળ છું. હું ઘડપણ અને વિનાશરહિત છું, જ્ઞાનરૂપ એકરસ છું અને મોક્ષના આનંદરૂપ જળથી ભરેલો સમુદ્ર છું. હું ત્રણ ગુણથી રહિત છું, મને ક્રિયાઓ લાગતી નથી, અને મારું ચિંતન થઈ શકતું નથી. હું એક જ છું, અખંડ છું અને શુદ્ધ મોક્ષરૂપ છું. હું વ્યાપક છું, મર્યાદાથી પર છું અને આત્મજ્ઞાનરૂપ છું. વેદો મારું જ

વર્ણન કરે છે. હું પરમાનંદસ્વરૂપ છું, શુદ્ધ છું, અભેદ છું અને આદિરહિત છું. જગતરૂપ પ્રપંચ મારે માટે શાંત બની ગયો છે, અને તે મને અસત્યરૂપ ભાસે છે. જેમ સાપની ભ્રાંતિ દોરડીના આધાર પર થાય છે, તેમ જગતની ભ્રાંતિ બ્રહ્મના આધાર પર થાય છે. જેમ સાકરમાં બધે શેરડીના રસ સિવાય બીજું કાંઈ હોતું નથી, તેમ જગતમાં સર્વત્ર હું જ બ્રહ્મરૂપે વ્યાપી રહેલો છું. જેમ પરપોટા વગેરે વિકારો પાણીમાં પ્રગટ થાય છે, તેમ મારામાં જ બધા સ્થાવરજંગમ પદાર્થો પ્રગટ થયા છે. જેમ અમૃત અને ઝેર એ બેને જોઈને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ઝેરને છોડી દે છે, તેમ આત્મા અને અનાત્માને જોઈને મેં અનાત્માને છોડી દીધો છે. જેમ ઘડામાં પ્રતિબિંબિત થયેલો સૂર્ય ઘડાનો નાશ થતાં નાશ પામતો નથી, તેમ શરીરમાં રહેલું સાક્ષિચૈતન્ય શરીરના નાશની સાથે નાશ પામતું નથી. મને બંધન નથી, મોક્ષ નથી, શાસ્ત્ર નથી, અને ગુરુ પણ નથી. મારામાં પ્રાણો ભલે પોતપોતાની ક્રિયાઓ કર્યા કરો અને મન ભલે કામનાઓ કર્યા કરો, પણ આનંદથી ભરપૂર એવા મારામાં એને લઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થવાનું નથી. હું આત્માને પૂર્ણપણે જાણું છું. તેથી મારું અજ્ઞાન ક્યાંય ભાગી ગયું છે, અને કર્તાપણું તેમજ કર્તવ્ય પણ દૂર થઈ ગયું છે. વર્ણ, કુળ, ગોત્ર વગેરે સ્થૂલ શરીરના ધર્મો; ભૂખ, તરસ, કામ, ક્રોધ, વગેરે સૂક્ષ્મ શરીરના ધર્મો. જડપણું, પ્રિયપણું, આનંદપણું વગેરે કારણ શરીરના ધર્મો—એ બધાએ મારામાંથી રજા લીધી છે; કેમકે હું એ ત્રણ શરીરો વિનાનો, નિત્ય અને નિર્વિકાર છું. જેમ ઘુવડને સૂર્ય પણ અંધારા જેવો લાગે છે, તેમ મૂઢ મનુષ્યને સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા પણ અંધારા જેવો લાગે છે. જેમ વાદળાં વડે આંખની જોવાની શક્તિનો અટકાવ થતાં સૂર્ય નથી એમ લાગે છે તેમ અજ્ઞાન વડે જોવાની શક્તિનો અટકાવ થતાં

નિશ્ચયવાળો, શાંતિ–પવિત્રતા–સત્ય–સંતોષ–સરળતા–દંભરહિત-પણું વગેરે ગુણોવાળો, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ રાગદ્વેષ ન રાખનારો, ધીરજ–ક્ષમા–ઇન્દ્રિયોનો અંકુશ–શુદ્ધતા વગેરે ધર્મોને અનુસરનારો અને સુખદુઃખને સમાન ગણનારો જ સંન્યાસી થઈ શકે છે. કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્ર, યજ્ઞક્રિયા, જનોઈ વગેરે સર્વનો સંન્યાસીએ ત્યાગ કરવો. તેમજ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે અંદરના શત્રુઓનો પણ તેણે ત્યાગ કરવો. તેણે રાગદ્વેષને છોડી દેવા, તેમજ પથ્થર, માટી અને સોનાને સરખાં ગણવાં, અને ઇન્દ્રિયોને તેઓના વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવી; કારણ કે કામભોગો ભોગવવાથી કામનાની તૃપ્તિ થતી નથી, પણ ઊલટી જેમ ઘી હોમતાં અગ્નિ વધે તેમ તે વધે છે. જોઈને, સાંભળીને, સૂંઘીને અને ભોગવીને પણ જે મનુષ્ય હર્ષ કે શોક પામતો નથી, તે જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે.

સંન્યાસીએ સન્માનને ઝેર જેવું ગણી તેનાથી દૂર રહેવું અને અપમાનની અમૃતની જેમ ઇચ્છા રાખવી. જ્યાં સુધી આ શરીર છે ત્યાં સુધી કોઈની પણ સાથે વેર બાંધવું નહિ. કોઈ ચિડાય તો સામો ગુસ્સો ન કરતાં તેનું ભલું ઇચ્છવું અને નમ્ર વાણી બોલવી. આ શરીર અનેક દોષોથી ભર્યું છે, માટે તેમાં પ્રીતિ રાખવી નહિ. 'દેહ હું છું' એવી આસક્તિ જ બહુ ખરાબ છે, માટે કોઈ પણ ઉપાય વડે તેને છોડી દેવી. સંન્યાસીએ એકલા ફરવું અને ભીખ માગી શરીર ટકાવી રાખવા જેટલું અન્ન મેળવવું. ચોમાસાના ચાર મહિના સિવાય તેણે એક ઠેકાણે સ્થિર રહેવું નહિ. મન, વાણી અને શરીરને સંયમમાં રાખીને બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું. મરણ અને જીવન એ બન્ને તરફ [illegible] રહેવું, અને હંમેશ મરણને માટે તૈયાર રહેવું. [illegible] કલ્પના છોડી દેવી.

જે ફિકર, [illegible] અને [illegible] છે, ને મૂત્ર કરેલ [illegible] [illegible] વખતે નવજીવન [illegible]

લોક, વેદ, વિષયો અને ઇન્દ્રિયોને છોડીને આત્મામાં જ મસ્ત રહેનારો સંન્યાસી પરમ ગતિને પામે છે. સંન્યાસીએ પોતાનાં નામ, ગોત્ર, દેશ, અભ્યાસ, કુળ, ઉમ્મર વગેરે કોઈને જણાવવાં નહિ. તેણે સ્ત્રીઓની સાથે સંભાષણ કરવું નહિ અને સ્ત્રીઓનું સ્મરણ કરવું નહિ. તેણે તૃષ્ણા, ક્રોધ, અસત્ય, માયા, લોભ, મોહ, ગમતું-અણગમતું, શિલ્પ, વ્યાખ્યાન, કામ, અહંકાર, મમતા, વૈદક, પ્રાયશ્ચિત્ત, લાંબી મુસાફરી અને મંત્ર-ઔષધિ વગેરેના પ્રયોગોને છોડી દેવા; તેમ જ 'આવો,' 'આવજો,' 'બેસો,' વગેરે સન્માનના શબ્દો મિત્રને પણ કહેવા નહિ. સ્ત્રી, ભાઈ, પુત્ર વગેરે પૂર્વના સંબંધીઓના સારા-નરસા સમાચાર જોઈ કે સાંભળીને તેણે હર્ષ-શોક કરવા નહિ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરીથી દૂર રહેવું), બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ (દાન-દક્ષિણા ન સ્વીકારવી), ઉદ્ધતાઈરહિતપણું, દીનતાનો અભાવ, પ્રસન્નતા, સ્થિરતા, સરળતા, આસક્તિનો અભાવ, ગુરુસેવા, શ્રદ્ધા, ક્ષમા, મન અને ઇન્દ્રિયો પરનો અંકુશ, સુખદુઃખ પ્રત્યે બેદરકારી, ધીરજ, મધુરતા, સહનશીલતા, કરુણા, વિનય, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, યોગ અને અલ્પ આહાર—એ યતિનો સ્વધર્મ છે.

સંન્યાસીએ ગામમાં એક રાત, મોટા ગામમાં બે રાત અને નગરમાં પાંચ રાતથી વધારે રહેવું નહિ. ચોમાસામાં ચાર માસ એક ઠેકાણે વાસો કરવો. તેણે રાતે, મધ્યાહ્ને સંધ્યાને વખતે ભિક્ષા માગવી નહિ. તેણે બધાને પોતાના આત્મા જેવા ગણવા અને બધી ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી. ચામડી, માંસ, લોહી, મજ્જા, ચરબી, હાડકાં, મળ, મૂત્ર, [illegible] વગેરેથી ભરેલા શરીરમાં, આસક્તિવાળા માણસમાં અને [illegible] શો ફેર? આથી સંન્યાસીએ એવા શરીરમાં પ્રીતિ રાખવી નહિ.

* સંન્યાસના ચાર પ્રકાર છે: વૈરાગ્યસંન્યાસ, જ્ઞાનસંન્યાસ, જ્ઞાનવૈરાગ્યસંન્યાસ અને કર્મસંન્યાસ. માત્ર વૈરાગ્ય ઉ[illegible]

સદાશિવ જ અહંકાર સાથે જોડાતાં જીવરૂપ થાય છે. એ જીવ અવિવેક(મોહ)ભરી પ્રકૃતિના સંગ વડે મોહ પામે છે અને અનેક પ્રકારની જીવજાતિઓમાં ભમ્યા કરે છે. ત્યાર પછી કાળક્રમે તેને જ્ઞાન થતાં એ પાછો મુક્ત બને છે. જ્ઞાન અને યોગ બન્ને એકબીજા પર આધાર રાખે છે. એ બન્ને વડે મન અને પ્રાણ પર કાબૂ મેળવવો.

યોગ બે પ્રકારનો છે: જ્ઞાનયોગ અને ક્રિયાયોગ. એ બન્ને યોગોનાં આઠ અંગો છે: યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. જ્ઞાનયોગમાં આ અંગો આ પ્રમાણે છે: દેહ અને ઇન્દ્રિયો તરફ વૈરાગ્ય, તે યમ; પરમતત્ત્વમાં પ્રેમ, તે નિયમ; બધી વસ્તુઓ તરફ ઉદાસીનતા, તે આસન; આ સર્વ જગત મિથ્યા છે એમ જણાવું, તે પ્રાણાયામ; ચિત્તને અંદરની બાજુ વાળવું, તે પ્રત્યાહાર; ચિત્તને સ્થિર કરવું, તે ધારણા; 'હું ચૈતન્યમાત્ર જ છું' એવું ચિંતન, તે ધ્યાન; અને એ ધ્યાનનું પણ વિસ્મરણ થવું, તે સમાધિ.

ક્રિયાયોગનાં અંગો આ પ્રમાણે છે: અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય, દયા, સરળતા, ક્ષમા, ધીરજ, ઓછો ખોરાક, અને પવિત્રતા, એ દશ યમ છે. તપ, સંતોષ, [illegible] ઈશ્વરનું આરાધન, વેદાંતશ્રવણ, વિનય, મનન, જપ [illegible] એ દશ નિયમો છે. સ્વસ્તિક, ગોમુખ, [illegible] બદ્ધ પદ્માસન, કુક્કુટ, ઉત્તાનકૂર્મ, ધનુ[illegible] મયૂર, મત્સ્ય, સિદ્ધ, પશ્ચિમતાન અને [illegible] આસનો છે. યમ, નિયમ અને [illegible] શુદ્ધિ કરીને પ્રાણાયામનો [illegible] રેચક એમ પ્રાણાયામના [illegible] બધ નાડીઓ છે. [illegible]

ઇન્દ્રિયો અને શરીરથી રહિત, સર્વના સાક્ષી, આનંદરૂપ અને સત્ય જ્ઞાનરૂપ પરમતત્ત્વને જે જાણે છે, તે જ વર્ણ અને આશ્રમથી પર ગયેલો ગણાય છે. કારણ કે વર્ણ, આશ્રમ વગેરે તો માયા વડે શરીરમાં કલ્પાયેલા છે અને તે જ્ઞાનરૂપ આત્માને લાગતા નથી. સંન્યાસીએ સ્ત્રીની સાથે સંભાષણ, નૃત્ય, ગાન-તાન, વગેરેને દૂરથી જ છોડી દેવાં.

ત્યારબાદ નારદજીના પ્રશ્ન ઉપરથી બ્રહ્માજીએ જુદાજુદા પ્રકારના સંન્યાસીઓના નિયમો વધારે વિગતવાર કહ્યા. તે પછી બ્રહ્માએ નારદને ૐકારરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપ્યું અને સાથે સાથે જ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય અવસ્થાના આત્માનું પણ જ્ઞાન આપ્યું. અને છેવટે નારદે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું છે, એમ પૂછતાં બ્રહ્માએ વિસ્તારપૂર્વક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એને સમજાવ્યું. એ બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાંથી શબ્દશઃ લીધું હોવાથી તેને અહીં ફરી આપ્યું નથી.

૩૪–ત્રિશિખિબ્રાહ્મણ ઉપનિષદ (સાર)

ત્રિશિખી નામના બ્રાહ્મણે આદિત્યલોકમાં જઈ આદિત્યને પૂછ્યું: 'ભગવન્! શરીર શું? પ્રાણ શું? ઇન્દ્રિય શું? અને આત્મા શું?'

તેમણે ઉત્તર આપ્યો: એ બધું શિવ જ છે. પરંતુ નિત્ય, શુદ્ધ, વ્યાપક અને એકમાત્ર એવા એ શિવ અર્થાત્ બ્રહ્મ પોતાના જ પ્રકાશ વડે બધું એવા કોઈ પોતે જ જુદેજુદે રૂપે ભાસે છે. આમ એ બ્રહ્મમાંથી અવ્યક્ત થાય છે. અવ્યક્તમાંથી મહત્-મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, અહંકારમાંથી શબ્દ—સ્પર્શ વગેરે પાંચ તન્માત્રાઓ, તેમાંથી પાંચ મહાભૂત, અને તેમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

૩૬–યોગચૂડામણિ ઉપનિષદ (સાર)

આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ છ યોગનાં અંગો છે. સિદ્ધાસન અને કમલાસન એ બે મુખ્ય આસનો છે. મૂલાધારચક્ર ચાર પાંખડીવાળું, સ્વાધિષ્ઠાન છ, નાભિમાં રહેલું ચક્ર દસ, હૃદયમાં રહેલું ચક્ર બાર, વિશુદ્ધચક્ર સોળ, આજ્ઞાચક્ર બે અને બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલું ચક્ર હજાર પાંખડીવાળું છે. સ્વાધિષ્ઠાનચક્ર પ્રાણનું પોતાનું આશ્રયસ્થાન (સ્વ+અધિષ્ઠાન) છે. નાભિની નીચે એક કન્દ છે, અને તેમાંથી બોતેર હજાર નાડીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેમાંની મુખ્ય દસ પ્રાણવહા નાડીઓનાં નામો અને સ્થાનો નીચે મુજબ છે:

૧. ઇડા–ડાબા ભાગમાં.	૬. પૂષા–જમણા કાનમાં.
૨. પિંગલા–જમણા ભાગમાં.	૭. યશસ્વિની–ડાબા કાનમાં
૩. સુષુમ્ણા–વચમાં.	૮. અલંબુસા–મોંમાં.
૪. ગાંધારી–ડાબી આંખમાં.	૯. કુહૂ–ગુહ્યેન્દ્રિયમાં.
૫. હસ્તિજિહ્વા–જમણી ,,	૧૦. શંખિની–ગુદામાં.

ઇડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓ પ્રાણમાર્ગમાં રહેલી છે, અને તેઓના અનુક્રમે ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ દેવો છે. દસ પ્રાણો અને તેઓનાં સ્થાનો (અથવા કાર્યો) આ પ્રમાણે છે:

૧. પ્રાણ–હૃદયમાં.	૬. નાગ–ઓડકાર.
૨. અપાન–ગુદામાં.	૭. કૂર્મ–આંખની ઉઘાડમીંચ
૩. સમાન–નાભિમાં.	૮. કૃકલ–છીંક.
૪. ઉદાન–કણ્ઠમાં.	૯. દેવદત્ત–બગાસું.
૫ વ્યાન–આખા શરીરમાં.	૧૦. ધનંજય–મરેલું શરીર ફુલાવી દેનાર.

જીવાત્મા શ્વાસોચ્છ્વાસ વડે રોજ 'હંસ' 'હંસ' એવી અજપા ગાયત્રીનો મંત્ર ૨૧,૬૦૦ વખત જપે છે. આ ગાયત્રી કુંડલિની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે પ્રાણને ટકાવી રાખે છે. એ કુંડલિની ગોળ વીંટળાઈને (અર્થાત્ કૂંડાળું વળીને) પડેલી હોવાથી કુંડલિની કહેવાઈ છે. તે મૂલાધારચક્રમાં સૂતેલી પડી છે. તેને ઉઠાડીને ક્રમે ક્રમે જુદાંજુદાં ચક્રોના બંધ દરવાજાઓમાંથી સુષુમ્ણા નાડી વાટે ઊંચે ચઢાવી યોગી મોક્ષને પામે છે.

મહામુદ્રા, નભોમુદ્રા, ઉડ્ડિયાણ, જાલંધરબંધ, મૂલબંધ વગેરે હઠયોગની ક્રિયાઓ છે, અને તેઓનાં શાસ્ત્રપૂર્વકનાં આચરણ વડે રોગરહિતપણું, મરણ ઉપર જય, ભૂખ-તરસ-ઊંઘ વગેરે ઉપર પૂરેપૂરો કાબૂ, વગેરે ફળ મળે છે.

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવાં ત્રણ શરીર છે. જાગ્રત સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય એવી ચાર અવસ્થાઓ છે. તે ચારમાં અનુક્રમે વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને સર્વસાક્ષી આત્મા રહે છે અને તે ચારને અનુરૂપ અ, ઉ, મ અને અર્ધમાત્રા એવી ૐકારની માત્રાઓ છે. પહેલી ત્રણ અવસ્થાઓને અનુરૂપ રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણ છે, અને તેઓના દેવતાઓ અનુક્રમે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર છે.

આસન સિદ્ધ થયા બાદ નાડીશુદ્ધિ કરીને પ્રાણાયામ [illegible] કરવા [illegible] પ્રાણાયામ જેટલા વખત [illegible] પ્રત્યાહાર કરવા [illegible] જેટલા વખત સુધી ધારણા [illegible] ધ્યાન કરવું, અને [illegible]

૩૭–નિર્વાણ ઉપનિષદ (સાર)

આશ્રયરહિત બનવું, તે આસન છે. પરમાત્માનો યોગ થવો, તે દીક્ષા છે. વિષયોને છોડી દેવા, એટલો ઉપદેશ છે. ભિક્ષા માગી પેટ ભરવું. હંસ નામના સંન્યાસીની જેમ રહેવું. ધૈર્યરૂપ કંથા, ઉદાસીનતારૂપ કૌપીન (લંગોટી), અને વિચારરૂપ દંડ ધારણ કરવાં. બ્રહ્મ ત્રણ ગુણોથી પર રહેલું છે અને વિવેક વડે મેળવી શકાય છે. તે મન અને વાણીથી પર છે. જગત દોરડા ઉપર દેખાતા સાપ જેવું ભ્રમરૂપ છે. યોગ વડે સત્ અને આનંદરૂપ બ્રહ્મનું દર્શન કરવું, આનંદરૂપ ભિક્ષા માગીને ખાવું, મહાશ્મશાનરૂપ આનંદવનમાં રહેવું, એકાંત સેવવું, આનંદરૂપ મઠમાં વાસ કરવો, મનને ઉન્મની (અર્થાત્ તદ્દન ચિત્તવૃત્તિરહિત) બનાવવું, ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખવી, માયા–મમતા–અહંતા વગેરેને બાળી નાખવાં, ત્રણ ગુણથી પર રહેલા બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું, અને અનાહતનાદરૂપ મંત્રનો જપ કરવો. આ પ્રમાણે કરતાં મોક્ષ મળે છે અને અખંડાકાર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નિર્વાણદર્શન છે.

૩૮–મણ્ડલબ્રાહ્મણ ઉપનિષદ (સાર)

મહામુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યે આદિત્યલોકમાં જઈ આદિત્ય–મણ્ડલમાં રહેલા ચૈતન્યને આત્મતત્ત્વ વિષે સવાલ પૂછયો. ત્યારે શ્રીસૂર્યનારાયણે તેમને યોગનાં આઠ અંગો સમજાવ્યાં. ઠંડી, ગરમી, આહાર અને ઊંઘ પર વિજય, હંમેશ શાન્તિ, નિશ્ચળતા, અને ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ, એ યમો છે. ગુરુભક્તિ, સત્યમાર્ગ પર પ્રીતિ, આપમેળે જે મળી રહે તેમાં સંતોષ, અનાસક્તિ, એકાંતવાસ, મન પર અંકુશ, ફળની ઇચ્છાનો અભાવ, અને વૈરાગ્ય એ નિયમો છે. સુખપૂર્વક લાંબા વખત સુધી એક જ સ્થિતિમ

બેસવું, તે આસન કહેવાય છે. સોળ માત્રાનો પૂરક, ચો
માત્રાનો કુંભક અને બત્રીસ માત્રાનો રેચક, એ પ્રાણાયામ
ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી મનને પાછું ખેંચવું, એ પ્રત્યાહાર
વિષયોમાંથી પાછું ખેંચીને મનને ચૈતન્યમાં સ્થિર કરવું
ધારણા છે. 'બધાં શરીરોમાં એકમાત્ર ચૈતન્ય જ છે' એ
એકતાનપણું, તે ધ્યાન છે. અને ધ્યાન પણ ભુલાઈ જવું,
સમાધિ છે.

કામ, ક્રોધ, શ્વાસ, ભય અને ઊંઘ એ પાંચ શરીર
દોષો છે. સંકલ્પરહિતપણું, ક્ષમા, ઓછો ખોરાક, નિર્ભય
અને તત્ત્વચિન્તન એ ઉપલા દોષોને દૂર કરવાના ઉપાયો
સંસારસાગરને તરવા માટે તારક બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું. બે ભ
ની વચમાં સચ્ચિદાનંદના તેજરૂપે તારક બ્રહ્મ રહેલું છે. અભ્ય
વડે તેને જોવું. અભ્યાસ વડે એક ગોળાકાર જ્યોતિનાં દર્શ
થવા માંડે છે. તે જ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે. એના સહજ આનંદ
જ્યારે મન લીન થઈ જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય શાન્ત બની જાય

જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય વગેરે બધી ત્રિપુટીઓ દૂર થતાં અ
બધી ઇન્દ્રિયો તેમજ મનના પ્રચારો બંધ થઈ જતાં, પવ
વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાના જેવું નિશ્ચળ પરબ્રહ્મ અનુભ
માં આવે છે. જ્યારે બધી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ સ્તંભિત થા
છે, ત્યારે મનનો આપમેળે નાશ થઈ જાય છે, અને તેને
'અમનસ્ક' અથવા 'ઉન્મની' અવસ્થા કહેવાય છે. એ અવ
સ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ, મનવ 'નિત્યશુદ્ધ [illegible] હું જ છું' એ
અનુભવને પ્રાપ્ત થાય છે

૩૯–દક્ષિણામૂર્તિ ઉપનિષદ (સાર)

શૌનક વગેરે ઋષિઓએ માર્કણ્ડેયને પૂછ્યું: 'તમે ચિરંજીવી કેવી રીતે થયા? અને તમે આનંદ કેવી રીતે અનુભવો છો?' માર્કણ્ડેયે તેઓને ઉત્તર આપ્યો: 'પરમ રહસ્યરૂપ શિવતત્ત્વના જ્ઞાન વડે. આખી સૃષ્ટિના પ્રલય વખતે પોતામાં સર્વને સમાવીને આત્માનંદનો જે અનુભવ લે છે, તે શિવ અર્થાત્ પરમાત્મા છે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના મંત્રો વડે તેનું ધ્યાન વગેરે કરવાથી એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. વૈરાગ્યરૂપ તેલથી ભરેલા અને ભક્તિરૂપ દિવેટવાળા જ્ઞાનરૂપ દીવાનું ધ્યાન કરવું. એમ કરતાં, મોહરૂપ અંધકારમાં દક્ષિણામૂર્તિરૂપ શિવ એની મેળે જ પ્રગટ થાય છે.'

૪૦–શરભ ઉપનિષદ (સાર)

પૈપ્પલાદમુનિએ એક સમયે બ્રહ્માને પૂછ્યું: 'ભગવન્! તમે, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એ ત્રણ દેવોમાં સૌથી મોટા કોણ?' ત્યારે બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યો: જેણે અનેક પુણ્યો કર્યાં હોય તે પરમેશ્વરને જાણી શકે છે. એ પરમેશ્વર જ પ્રથમ મને સર્જીને આખું જગત ઉત્પન્ન કરવાની મને પ્રેરણા આપે છે. એ પરમેશ્વર જ વિષ્ણુના પણ પિતા છે, અને એ પરમેશ્વર જ પ્રલયને વખતે રુદ્રરૂપે બધા લોકોનો સંહાર કરે છે. એ પરમેશ્વર જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એ મહેશ્વર જ શરભ* નામના મહાબળવાન પ્રાણીનો વેશ લે છે. એ શરભ રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને હળાહળ વિષનું પાન કરે છે અને દક્ષના યજ્ઞનો ધ્વંસ કરે છે.

* શરભ નામનું એક અત્યંત વિકરાળ પ્રાણી છે, અને તે સિંહનો પણ નાશ કરે છે, એવી લોકમાન્યતા છે.

એ શરભ બ્રહ્મ જ છે. શરો અર્થાત્ જીવો તે બ્રહ્મનાં અંગોમાં ભાસતા હોવાથી તે શરભ (શર+ભ) કહેવાય છે.

૪૧—સ્કન્દ ઉપનિષદ (સાર)

હે મહાદેવ! તારી કૃપા વડે હું અચ્યુત (પતનરહિત) બન્યો છું. હું વિજ્ઞાનમય છું અને શિવરૂપ છું. મનના પ્રસાર થવાથી જે મારું નથી તે મારું હોય તેમ ભાસે છે, અને મનના નાશ સાથે હું માત્ર ચૈતન્યરૂપે જ બાકી રહું છું. જડ અને ચેતનનો જે જોનારો છે તે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ શિવ છે. તે જ મહાદેવ છે, તે જ પરબ્રહ્મ છે, અને એ પરબ્રહ્મ હું જ છું એમાં સંશય નથી. જીવ શિવ છે અને શિવ જીવ છે. ફોતરામાં રહેલો ચોખો ડાંગર કહેવાય છે, અને તે જ ફોતરામાંથી છૂટો પડતાં ચોખો કહેવાય છે. તેવી જ રીતે કર્મોમાં બંધાયેલો આત્મા જીવ કહેવાય છે, અને કર્મોનો નાશ થઈ જતાં તે જ સદાશિવ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી બંધનમાં રહેલો છે ત્યાં સુધી તે જીવ છે, અને બંધનમાંથી છૂટો થતાં તે સદાશિવ બને છે. શિવમાં વિષ્ણુ રહેલા છે અને વિષ્ણુમાં શિવ રહેલા છે; કેમકે, ખરું જોતાં શિવ અને વિષ્ણુમાં કંઈ ભેદ જ નથી. શરીરરૂપ દેવાલયમાં જીવરૂપ શિવ રહેલા છે. અજ્ઞાનરૂપ નિર્માલ્યને ત્યાગ કરીને 'તે જ હું (सोऽहम्)' એવી ભાવના વડે તેની પૂજા કરવી. કંઈ પણ ભેદ ન જોવો એ જ્ઞાન છે, અને મન વિષયથી રહિત થાય એ ધ્યાન છે. મનની મલિનતાનો ત્યાગ એ સ્નાન છે, અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી એ પવિત્રતા છે. બ્રહ્મરૂપ અમૃત પીવું અને [illegible]

૪૨–ત્રિપાદ્‌વિભૂતિ–મહાનારાયણ ઉપનિષદ (સાર)

બ્રહ્માએ દેવોનાં હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. એ તપ વડે પ્રસન્ન થઈ મહાવિષ્ણુ એમની સમક્ષ પ્રગટ થયા. બ્રહ્માએ તેમને પૂછયું: 'ભગવન્! મને પરમતત્ત્વ કહો. તમે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વના આધાર, સર્વના ઈશ્વર, સર્વને પ્રવૃત્તિમાં અને નિવૃત્તિમાં યોજનાર, બધે વ્યાપક, અત્યંત નાના તથા અત્યંત મોટા, અને મૂળ અવિદ્યાના નાશ કરનારા છો. તમે જ વિદ્યારૂપ છો, અને વિદ્યાથી પર રહેલા પણ છો. તમે જ અખણ્ડ પૂર્ણ આનંદરૂપ છો. તમે જ પરમતત્ત્વને જાણનારા છો.'

આ સાંભળી મહાવિષ્ણુએ પ્રાચીન સમયમાં પરમતત્ત્વને વિષે થયેલો ગુરુ–શિષ્યનો સંવાદ બ્રહ્માને કહી સંભળાવ્યો. શિષ્યે પૂછયું: 'બ્રહ્મ કેવું છે?' ત્યારે ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો: 'બ્રહ્મ ત્રણ કાળથી પર છે. તે સગુણ અને નિર્ગુણ એવા બન્ને રૂપનું છે, અને આદિ, મધ્ય અને અંત વિનાનું છે. આ આખું જગત બ્રહ્મ જ છે. એ બ્રહ્મ માયા અને ત્રણ ગુણોથી પર રહેલું છે. એ અનંત, ન સમજી શકાય એવું, અખણ્ડ અને પૂર્ણ છે. વળી તે અભેદ, આનંદરૂપ, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, મુક્ત, સત્યસ્વરૂપ, વ્યાપક, મર્યાદા વિનાનું અને ભેદો વિનાનું છે. તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે અને પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે. મન અને વાણી તેને પહોંચી શકતાં નથી. બધાં વેદાન્તો તેનું જ જ્ઞાન આપે છે. દેશ, કાળ કે વસ્તુ તેને મર્યાદિત કરી શકતાં નથી. એ બ્રહ્મમાં અવિદ્યા, સુવિદ્યા, આનંદ અને તુરીય એવા ચાર પાદો છે. તેમાં ફક્ત પહેલા જ પાદમાં અવિદ્યા અર્થાત્ અજ્ઞાન રહેલું છે. બાકીના ત્રણ પાદોમાં તે તે તત્ત્વ વધુ પ્રમાણમાં હોઈ તે અનુસાર જ તેઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. ખરું જોતાં તો એ પાદોમાં કાંઈ પણ ભેદ છે જ નહિ. એ ત્રણ પાદ જ

ફરી ને ફરી એની એ જાતની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. પરંતુ સંસાર[illegible]
માંથી છૂટી જવાય એવા ઉપાયો કરવાનો તેને વિચાર સ્ફુ[illegible]
આવતો નથી. આથી જે અનિષ્ટ છે તે એને ઇષ્ટ લાગે છે, [illegible]
જે ઇષ્ટ છે તે એને અનિષ્ટ લાગે છે. આ પ્રમાણે થવાનું કા[illegible]
તેનું અજ્ઞાન છે. અંતઃકરણ અત્યંત મલિન હોઈ તેમાં [illegible]
જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય પ્રગટ થતાં નથી, અને તેને લીધે અજ્ઞાન [illegible]
બળવાન રહે છે. આ અજ્ઞાનમાંથી બહાર નીકળવાનો [illegible]
એ છે, કે બધા વેદો અને શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોનો અભ્યા[illegible]
તેનું રહસ્ય જાણવું. એમ કરતાં કરતાં પુણ્યનો પરિપા[illegible]
સત્પુરુષોનો સંગ થાય છે. તેઓનો સમાગમ થતાં [illegible]
અને શું ન કરવું તેની સમજ પડે છે, અને તેને લઈને [illegible]
તરફ વલણ થાય છે. સદાચાર વડે બધાં પાપો નાશ[illegible]
અને અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે. એવું નિર્મળ બને[illegible]
કરણ ગુરુની કૃપાને ઇચ્છે છે. અને ગુરુકૃપા થતાં બધી[illegible]
આવી મળે છે, બધાં બંધનો નાશ પામે છે, અને આ[illegible]
બધા વિઘ્નો દૂર થઈ જાય છે. જેમ જન્મથી જ આં[illegible]
દેખાતું નથી, તેમ ગુરુના ઉપદેશ વિના તત્ત્વજ્ઞાન [illegible]
ગુરુની કૃપા થતાં ભગવાનની કથા સાંભળવામાં [illegible]
વચનોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમ થતાં [illegible]
પ્રબળ વાસનાઓની ગાંઠો તૂટી જાય છે. ત્યાર[illegible]

[illegible]

અને અવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેમાંથી મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મહત્‌માંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી પાંચ તન્માત્રા, તેમાંથી પાંચ મહાભૂતો અને તેમાંથી અવિદ્યાવાળું ઈંડું ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી માયાની ઉપાધિવાળા નારાયણ પ્રગટ થાય છે, અને એ નારાયણ જ અનંતકોટિ બ્રહ્માણ્ડોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નારાયણમાંથી જ બધા લોકો, દેવો, વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ નારાયણમાં જ આખરે બધાનો લય થાય છે. બ્રહ્મા, શિવ, કાળ, કર્મ, કારણ, કાર્ય, વગેરે સર્વ નારાયણરૂપ જ છે. તેને જાણીને મનુષ્ય મરણને તરી જઈ મુક્ત બને છે.

'આ આખું જગત મહામાયાની લીલા જેવું છે, અને બ્રહ્મ એક અને અજોડ હોઈ તેનાથી જુદું કાંઈ જ નથી. જ્યાં સુધી બ્રહ્માનું સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું ન થાય, ત્યાં સુધી આ સૃષ્ટિ ચાલુ રહે છે. પરંતુ એ સો વર્ષ પૂરાં થતાં આખું વિશ્વ ત્રિપાદ્‌વિભૂતિ–નારાયણમાં લીન થઈ જાય છે, અને તેમ થતાં બધા જીવો પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જાય છે.'

શિષ્યે પૂછ્યું: 'ભગવન્! જીવોને આ અનાદિ સંસારનો ભ્રમ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો અને તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો?' ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો: 'અનંત જન્મોના અભ્યાસદ્વારા ઊપજેલી અનંત દુષ્કર્મોની વાસનાઓને લીધે મનુષ્યને શરીર અને આત્મા વચ્ચેનો ફરક સમજાતો નથી, અને તેથી તેને "હું અજ્ઞાની છું, હું જીવ છું, હું ખૂબ દુઃખી છું, હું આ અનાદિ સંસારમાં ડૂબેલો છું," વગેરે ભ્રાંતિ થાય છે. એ ભ્રમ જ સંસાર છે, અને તેને ટાળવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. સ્વપ્નના જેવા મિથ્યા વિષયોને ભોગવીને મનુષ્ય ફરી બીજા અતિશય દુર્લભ મનોરથોની તૃપ્તિને માટે દોડે છે. અનેક પ્રકારનાં શરીરો ગ્રહણ કરીને ને તેઓમાં શુભ-અશુભ પ્રારબ્ધ કર્મોને અનુભવે છે, અને એકના એક પ્રકારની વાસનાઓથી ભરેલા અંતઃકરણવાળો ર

ફરી ને ફરી એની એ જાતની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. પરંતુ સંસારમાંથી છૂટી જવાય એવા ઉપાયો કરવાનો તેને વિચાર સુધ્ધાં આવતો નથી. આથી જે અનિષ્ટ છે તે એને ઇષ્ટ લાગે છે, અને જે ઇષ્ટ છે તે એને અનિષ્ટ લાગે છે. આ પ્રમાણે થવાનું કારણ તેનું અજ્ઞાન છે. અંતઃકરણ અત્યંત મલિન હોઈ તેમાં ભક્તિ, જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય પ્રગટ થતાં નથી, અને તેને લીધે અજ્ઞાન ખૂબ બળવાન રહે છે. આ અજ્ઞાનમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય એ છે, કે બધા વેદો અને શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરી તેનું રહસ્ય જાણવું. એમ કરતાં કરતાં પુણ્યનો પરિપાક થતાં સત્પુરુષોનો સંગ થાય છે. તેઓનો સમાગમ થતાં શું કરવું અને શું ન કરવું તેની સમજ પડે છે, અને તેને લઈને સદાચાર તરફ વલણ થાય છે. સદાચાર વડે બધાં પાપો નાશ પામે છે અને અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે. એવું નિર્મળ બનેલું અંતઃકરણ ગુરુની કૃપાને ઇચ્છે છે, અને ગુરુકૃપા થતાં બધી સિદ્ધિઓ આવી મળે છે, બધાં બંધનો નાશ પામે છે, અને આડે આવતાં બધાં વિઘ્નો દૂર થઈ જાય છે. જેમ જન્મથી જ આંધળાને રૂપ દેખાતું નથી, તેમ ગુરુના ઉપદેશ વિના તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. ગુરુની કૃપા થતાં ભગવાનની કથા સાંભળવામાં અને દેવમંદિરોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમ થતાં હૃદયમાં રહેલી ખરાબ વાસનાઓની ગાંઠો તૂટી જાય છે. ત્યારબાદ હૃદયમાં રહેલી બધી કામનાઓ નાશ પામે છે, અને પરમાત્મામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી વૈરાગ્ય પ્રગટે છે, અને તેને લઈને બુદ્ધિ-વિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. અભ્યાસ વડે એ વિજ્ઞાન દૃઢ થાય છે. અને વિજ્ઞાન દૃઢ થતાં મનુષ્ય જીવન્મુક્ત બને છે. તેને [illegible] વાસનાઓ નાશ પામે છે [illegible] ભક્તિ પ્રગટ થાય છે. [illegible]

થાય છે, અને આખું વિશ્વ નારાયણરૂપ જ દેખાય છે. અને જ્યારે તે પોતાની ઇચ્છાથી દેહ છોડી દે છે, ત્યારે તે મહાનારાયણસ્વરૂપનો જ બની પરમ આનંદને પામે છે.'*

૪૩—અદ્વયતારક ઉપનિષદ (સાર)

ગર્ભવાસ, જન્મ, ઘડપણ, મરણ અને સંસારરૂપ મોટા ભયમાંથી બ્રહ્મ મનુષ્યને તારે છે, માટે તે તારક કહેવાય છે. જીવ અને ઈશ્વરને માયા વડે કલ્પાયેલા જાણી અને નામ-રૂપ વગેરેને નેતિ નેતિ (નથી, નથી) એમ ગણીને છોડી દઈ, જે બાકી રહે તે અદ્વયબ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટે આંતર, બાહ્ય અને મધ્ય એવા ત્રણ લક્ષ્યનું અનુસંધાન કરવું. શરીરમાં મૂલાધારથી બ્રહ્મરન્ધ્ર સુધી સુષુમ્ણા નાડી રહેલી છે. તેમાં સૂક્ષ્મ અને પ્રકાશમય કુંડલિની શક્તિ છે. તેને મન વડે જોઈને મનુષ્ય મુક્ત બને છે. આ તેમજ કપાળની વચમાં તેજનું દર્શન, આંગળી વડે કાનનાં કાણાં બંધ કરી અંદરના શબ્દનું શ્રવણ, આંખની કીકીમાં રહેલી જ્યોતિનું દર્શન, હૃદયમાં મન સ્થિર થતાં અનુભવાતો આનંદ, વગેરે અંતર્લક્ષ્ય કહેવાય છે. નાકના ટેરવાથી ચાર, છ, આઠ અને બાર આંગળ દૂર રહેલા આકાશને જોવાનો અભ્યાસ, તે બહિર્લક્ષ્ય કહેવાય છે. આ બહિર્લક્ષ્ય વડે અનેક રંગો અનુભવાય છે અને પ્રકાશનાં કિરણો દેખાય છે. આંખના ખૂણા પર અથવા ભૂમિ પર જોવાથી નજર સ્થિર થાય છે. માથાની ઉપર બાર આંગળ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરનારને

* આ ઉપનિષદના પહેલા પાંચ અધ્યાયોનો ટૂંક સાર ઉપર આપ્યો છે. ત્યારપછીના ત્રણ અધ્યાયોમાં મહાનારાયણની મંત્રો અને વિધિઓ આદિની ઉપાસનાના આવે છે. વિશેષ જિજ્ઞાસા રાખનારે તેને માટે મૂળમાં જોઈ લેવું.

અમરપણું મળે છે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં રહેલા તેજને જોનારો યોગી બને છે. ત્રીજું મધ્યલક્ષ્ય આ પ્રમાણે છે—કરોડ સૂર્યના પ્રકાશ જેવું જે સૂર્યાકાશ છે તેમાં, અથવા પરમાકાશ, મહાકાશ, તત્ત્વાકાશ વગેરે પાંચ પ્રકારનાં આકાશમાં દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાથી જુદાજુદા પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અંતર્લક્ષ્ય અને બહિર્લક્ષ્યમાં જ્યારે આંખની ઉઘાડમીંચ તદ્દન અટકી જાય છે, ત્યારે તેને શાંભવી મુદ્રા કહેવાય છે.

ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર આ લક્ષ્યોનું અનુસંધાન કરવું કારણ કે ગુરુ જ પરબ્રહ્મ છે, ગુરુ જ પરમગતિ છે અને ગુરુ જ પરાવિદ્યા છે.

૮૪—રામરહસ્ય ઉપનિષદ (સાર)

રામ જ પરબ્રહ્મ છે, રામ જ પરમતપ છે અને રામ જ પરમતત્ત્વ છે. હનુમાન, ગણપતિ, સરસ્વતી, દુર્ગા, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નારાયણ, નરસિંહ, વાસુદેવ, વરાહ, સીતા, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન, ભરત, વિભીષણ, સુગ્રીવ, અંગદ, જાંબવાન, અને પ્રણવ વગેરે બધા રામનાં અંગો છે. રામનામના છ કરોડ જપ વડે મનુષ્ય મોટામાં મોટાં પાપોમાંથી છૂટી જાય છે. **ॐ नमो भगवते रामाय सकलापन्निवारणाय स्वाहा**—એ મંત્રનો વિધિપૂર્વક જપ કરવાથી બધી પ્રકારની ઇચ્છા સફળ થાય છે.

૮૫—રામપૂર્વતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

[illegible] નિત્ય [illegible] જે વિદ્વાનોમાં [illegible] [illegible] કહેવાય છે. [illegible] [illegible] કરવા [illegible] [illegible] પણ, [illegible] [illegible]

વામાં આવે છે. રામ મંત્ર બ્રહ્માથી માંડીને આખા જગતનો વાચક છે. મન્+ત્રા અર્થાત્ મનન અને ત્રાણ (રક્ષણ) એ બે ઉપરથી 'મન્ત્ર' શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એ મંત્રની સિદ્ધિને માટે યંત્રની જરૂર છે.

જેમ વડના બીજમાં આખું વડનું ઝાડ રહ્યું છે, તેમ રામ-રૂપ બીજમાં આખું સ્થાવર-જંગમ જગત રહેલું છે.

૪૬-રામઉત્તરતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

આ શરીર કુરુક્ષેત્ર છે, અને મુક્ત જીવાત્મા તેમાં જ્યાં રહે છે તે બ્રહ્મનું અવિમુક્ત નામનું ધામ છે. જ્યારે મનુષ્ય મરણ પામે છે, ત્યારે એ ધામમાં જ રુદ્ર જીવાત્માને તારક બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપે છે અને એને જાણીને તે મુક્ત થાય છે. ગર્ભવાસ, જન્મ, ઘડપણ, મરણ અને સંસારમાંથી તારનારું હોવાથી એ તારક બ્રહ્મ કહેવાય છે.

ૐકારના 'અ' અક્ષરમાંથી લક્ષ્મણ ઉત્પન્ન થયા, 'ઉ' માંથી શત્રુઘ્ન, 'મ્'માંથી ભરત, અને અર્ધમાત્રામાંથી બ્રહ્માનંદ-સ્વરૂપ રામ ઉત્પન્ન થયા. શ્રીરામના સાન્નિધ્યથી જગતનાં બધાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરનારી પ્રકૃતિ સીતારૂપે થઈ. 'હું સદા એ ૐકાર અને રામચંદ્ર છું' એમ જેઓ કહે છે, તેઓ સંસારી નથી પરંતુ રામરૂપ જ છે.

ઉપર જણાવેલું અવિમુક્ત ધામ વરણા અને નાશીમાં રહેલું હોઈ વારાણસી પણ કહેવાય છે. જે શક્તિ ઇન્દ્રિયોના દોષોનું નિવારણ કરે છે, તે વરણા કહેવાય છે; અને જે શક્તિ ઇન્દ્રિયોનાં પાપોનો નાશ કરે છે, તે નાશી કહેવાય છે. બે ભવાં અને નાક-ના ઉપલા ભાગની સંધિમાં એ અવિમુક્ત ધામ આવેલું છે.

મરણ વખતે રામનો મંત્ર બોલતા બોલતા જે મરણ પામે

છે, તે મુક્ત થાય છે. એ રામચંદ્ર જ પરમ આનંદરૂપ આત્મા અને પરબ્રહ્મ છે. એ જ અખણ્ડ અને એકરસ આત્મા છે. વિષ્ણુ, મહેશ્વર, દેવો, જીવ, સર્વભૂતોના અંતરાત્મા, અસુરો, મનુષ્યો, મત્સ્ય-કૂર્મ વગેરે અવતારો, યમ, મૃત્યુ, પાંચ મહાભૂત, સરસ્વતી, પાર્વતી, લક્ષ્મી, સીતા, આખું ત્રૈલોક્ય, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, પ્રકૃતિ, ૐકાર, વગેરે બધું જ એ રામચંદ્ર છે. એ રામના મંત્ર વડે મોટાંમાં મોટાં પાપોનો પણ નાશ થાય છે.

૪૭–વાસુદેવ ઉપનિષદ (સાર)

વાસુદેવે નારદને કહ્યું:—મને ગમતું અને મારા ભક્તોએ ધારણ કરેલું ચંદન વૈકુણ્ઠમાં ઉત્પન્ન થયું છે. મારા શરીર પર રહેલું એ ચંદન દરરોજ ગોપીઓ વડે ધોવાતું હોઈ ગોપીચંદન કહેવાય છે. કપાળ, પેટ, છાતી, ગળું, બે હાથ વગેરે અંગ પર એ ગોપીચંદનનું ત્રિપુણ્ડ્ર કરવું. એક જ વિષ્ણુ બધા જડ-ચેતન પદાર્થોમાં રહેલા છે. તલમાં તેલની જેમ, લાકડામાં અગ્નિની જેમ, દૂધમાં ઘીની જેમ અને ફૂલમાં સુગંધની જેમ બધા પ્રાણીઓમાં હું જ આત્મારૂપે રહ્યો છું. જેની મારામાં અચળ ભક્તિ હોય છે, તે આવું જ્ઞાન મેળવીને વિષ્ણુલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી પાછો સંસારમાં આવતો નથી.

૪૮–મુદ્ગલ ઉપનિષદ (સાર)

'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (હજાર માથાવાળો પુરુષ) અને 'स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्' (તે આખી [illegible]

[illegible]

ભવિષ્ય અને વર્તમાન બધું નારાયણરૂપ જ છે. એ જ બધાંને મોક્ષ આપે છે. એ નારાયણ જ પોતાને ચાર પાદમાં વહેંચી નાખે છે, અને તેમાંના ત્રણ પાદ ઊંચામાં ઊંચા આકાશમાં રાખીને એક પાદ વડે તે આખી સૃષ્ટિરૂપે થાય છે. આખી સૃષ્ટિમાં એ એક જ પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યો છે, અને તે જન્મરહિત હોવા છતાં અનેકરૂપે જન્મતો લાગે છે. એ પરમાત્મા અથવા પરબ્રહ્મ હું જ છું એમ માનવું. એ બ્રહ્મમાં આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક કે આધિભૌતિક દુઃખ નથી; ચામડી, માંસ, લોહી, હાડકાં, સ્નાયુ અને મજ્જા નામના છ કોશ નથી; કામ, ક્રોધ, લોભ મોહ, મદ અને મત્સર નામના છ શત્રુઓ નથી; અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય નામના છ કોશ નથી; ભૂખ, તરસ, શોક, મોહ, ઘડપણ અને મરણ એ છ ઊર્મિઓ પણ નથી; તેમજ તેમાં કુળ, ગોત્ર, જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ અને રૂપ નામના છ ભ્રમો પણ નથી. પરમાત્મા જ્યારે આ બધાં સાથે જોડાય છે, ત્યારે તે જીવ થાય છે.

૪૯—શાણ્ડિલ્ય ઉપનિષદ (સાર)

અથર્વા મુનિએ શાણ્ડિલ્યને આ પ્રમાણે યોગનો ઉપદેશ આપ્યો:—

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ આઠ યોગનાં અંગો છે. તેમાં અહિંસા, સત્ય, પારકાની વસ્તુ તરફ નિઃસ્પૃહતા, બ્રહ્મચર્ય, દયા, સરળતા, ક્ષમા, ધીરજ, ઓછો ખોરાક અને પવિત્રતા, એ દસ યમો છે. તપ, સંતોષ, શ્રદ્ધા, દાન, ઈશ્વરપૂજન, વેદાંતવિચાર, વિનય, વેદમાં કહેલાં કર્મોમાં શ્રદ્ધા અને જપ, એ દસ નિયમો છે. સ્વસ્તિક, ગોમુખ, પદ્માસન, વીરાસન, સિંહ, મુક્ત, ભદ્ર, અને મયૂર, એ આઠ આસનો છે. એ આસનો કરવાથી શરીરના

તે એક, સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ, દોષરહિત, નિષ્ક્રિય, સત્-ચિત્-[illegible]
આનંદરૂપ, શાંત અને અમર છે. એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવી [illegible]
પછી સર્વના ઈશ્વર, સર્વના અંતરાત્મા અને સર્વને ઉત્પ[illegible]
કરનાર એવા તેના સગુણરૂપને જાણવું. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિ[illegible]
અને સંહારનું કારણ પણ એ બ્રહ્મ જ છે.

૫૦—પૈંગલ ઉપનિષદ (સાર)

પૈંગલમુનિએ યાજ્ઞવલ્કયને પરમરહસ્ય વિશે પ્રશ્ન [illegible]
તેના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું:—સૌથી પહેલાં સતરૂપ બ્રહ્[illegible]
તે નિત્ય, મુક્ત, વિકારરહિત અને સત્-ચિત્-આનંદ[illegible]
જેમ રણમાં પાણી (મૃગજળ) હોય અને છીપમાં રૂપું હોય [illegible]
બ્રહ્મમાં ત્રણ ગુણવાળી મૂલ પ્રકૃતિ હતી; અને તેમાં ચૈત[illegible]
પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે સાક્ષિચૈતન્ય કહેવાયું. એ મૂલ પ્ર[illegible]
સત્વગુણપ્રધાન અવ્યક્ત નામની આવરણશક્તિ ઉ[illegible]
તેમાં ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે ઈશ્વરચૈતન્[illegible]
એ ઈશ્વરચૈતન્ય જ જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સં[illegible]
એ અવ્યક્તમાંથી રજોગુણપ્રધાન મહત્ નામની [illegible]
ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડ્યું, [illegible]
[illegible]ચૈતન્ય થયું. એ મહત્તત્વમાંથી તમોગુણપ્ર[illegible]
નામની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ [illegible]માંથી આકાશ[illegible]
તેમાંથી તેજ. તેમાંથી [illegible] તેમાંથી પૃથ્વી—[illegible]
[illegible]

લીન કરવું.

ચિત્તનાશના બે માર્ગ છે: યોગ અને જ્ઞાન. યોગ એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ, અને જ્ઞાન એટલે ચિત્તનું બરાબર નિરીક્ષણ. મનનો નિરોધ થતાં તે તદ્દન શાંત બની જાય છે, અને મન શાંત થતાં આ સંસાર પણ શાંત થઈ જાય છે. શરીરના જુદાજુદા ભાગ પર, સ્થિર બનેલા મનનું ધારણ કરવાથી જુદાજુદા લોકોનું જ્ઞાન થાય છે; જેમકે, નાકના ટેરવા પર ધારણ કરવાથી ઇન્દ્રલોકનું, તેની નીચે સંયમ કરવાથી અગ્નિલોકનું, વગેરે. જુદીજુદી વસ્તુઓ પર તેનું ધારણ કરવાથી જુદીજુદી યોગની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે, બીજાના ચિત્ત પર સંયમ કરવાથી તેના મનના વિચારો જાણી શકાય છે, શરીરના રૂપ પર સંયમ કરવાથી અદૃશ્ય થવાની શક્તિ મળે છે, વગેરે.

પાંચ પ્રકારના વિષયોમાં ભટકતી ઇન્દ્રિયોને બળ વડે પાછી ખેંચવી, તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. જે કાંઈ દેખાય છે તે બધું આત્મા જ છે, એવો વિચાર પ્રત્યાહાર છે. કર્મફળનો ત્યાગ પણ પ્રત્યાહાર છે. ધારણાના ત્રણ પ્રકાર છે: આત્મામાં મનને એકાગ્ર કરવું, હૃદયના આકાશમાં બહારના આકાશની ધારણા કરવી, અને પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોમાં મનની ધારણા કરવી. ધ્યાન બે પ્રકારનું છે: સગુણ અને નિર્ગુણ. મૂર્તિનું ધ્યાન સગુણ છે, અને આત્માનું ધ્યાન નિર્ગુણ છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતા થતાં બધી ત્રિપુટીઓનો લય થઈ જે પરમાનંદ-સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય-અવસ્થા બાકી રહે છે, તે સમાધિ છે.

બ્રહ્મ સત્ય, વિજ્ઞાન અને અનંતરૂપ છે. તે બ્રહ્મમાં જ આ આખું વિશ્વ ઓતપ્રોત રહે છે. તેનું જ્ઞાન થતા બધું જણાય છે. એ બ્રહ્મ હાથ, પગ, આંખ, કાન વગેરેથી રહિત છે, મન અને વાણીથી પર છે, અને એકમાત્ર જ્ઞાન વડે જ મેળવી શકાય છે.

તે એક, સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ, દોષરહિત, નિષ્ક્રિય, સત્-ચિત્-આનંદરૂપ, શાંત અને અમર છે. એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવી, પછી સર્વના ઈશ્વર, સર્વના અંતરાત્મા અને સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર એવા તેના સગુણરૂપને જાણવું. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારનું કારણ પણ એ બ્રહ્મ જ છે.

૫૦—પૈંગલ ઉપનિષદ (સાર)

પૈંગલમુનિએ યાજ્ઞવલ્ક્યને પરમરહસ્ય વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું:—સૌથી પહેલાં સત્રૂપ બ્રહ્મ જ હતું. તે નિત્ય, મુક્ત, વિકારરહિત અને સત્-ચિત્-આનંદરૂપ હતું. જેમ રણમાં પાણી (મૃગજળ) હોય અને છીપમાં રૂપું હોય, તેમ એ બ્રહ્મમાં ત્રણ ગુણવાળી મૂળ પ્રકૃતિ હતી; અને તેમાં ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે સાક્ષિચૈતન્ય કહેવાયું. એ મૂળ પ્રકૃતિમાંથી સત્ત્વગુણપ્રધાન અવ્યક્ત નામની આવરણશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે ઈશ્વરચૈતન્ય કહેવાયું. એ ઈશ્વરચૈતન્ય જ જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે. એ અવ્યક્તમાંથી રજોગુણપ્રધાન મહત્ નામની વિક્ષેપશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં ચૈતન્યનું જે પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે હિરણ્યગર્ભ ચૈતન્ય થયું. એ મહત્તત્ત્વમાંથી તમોગુણપ્રધાન અહંકાર [illegible] શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. આત્મામાંથી આકાશ, તેમાંથી વાયુ, [illegible] તેજ, તેમાંથી જળ અને તેમાંથી પૃથ્વી—એ ક્રમે પાંચ [illegible] અને સૂક્ષ્મ [illegible] ઉત્પન્ન થયાં; અને એ પંચ [illegible] ઉત્પન્ન થયું.

[illegible] મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને [illegible] આનંદમય [illegible]

તા, અને તેથી તેમને આ જગતના કોઈ પણ વિષયમાં પ્રીતિ તી નહિ. વળી તેમણે પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જાણી લીધું તું કે સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ તેઓ પોતે જ છે. પરંતુ તેમના નમાં એક શંકા રહી ગઈ હતી, અને તે એ કે, આ બધું જગત ઉત્પન્ન થયું કેવી રીતે અને તેનો નાશ કેવી રીતે થાય? આ પ્રશ્ન પૂછવા તેઓ તેમના પિતા શ્રીવેદવ્યાસ પાસે ગયા. શ્રીવેદવ્યાસે એમને વિદેહનગરીના રાજા જનક પાસે જવાનું કહ્યું. આથી શુકદેવજી જનકરાજાને ત્યાં ગયા. જનકરાજાએ તેમના વૈરાગ્યની અનેક રીતે પરીક્ષા કરી. તે સર્વમાંથી શુકદેવજી પાર ઊતર્યા. ત્યારબાદ શુકદેવજીએ પોતાની શંકા જનકરાજાને કહી. ત્યારે જનકે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે, જગત તો મનની કલ્પના વડે જ ઉત્પન્ન થયું છે અને એ કલ્પનાનો નાશ થતાંની સાથે જ જગતનો નાશ થઈ જાય છે. જે બધું દેખાય છે તેમાંનું કશું છે જ નહિ એવું જ્ઞાન થતાં મનનો નાશ થઈ જાય છે, અને એ અવસ્થાને જ પરનિર્વાણ કહેવાય છે. બધી વાસનાઓનો સદંતર ત્યાગ, એ જ સાચો મોક્ષ છે; જ્યારે જગતના પદાર્થો છે એવી દઢ ભાવના રાખવી, એ જ બંધન છે. જે માણસને ભોગોમાં પ્રીતિ નથી, સુખદુઃખ, હરખશોક વગેરે લાગતાં નથી, અને જેણે અહંકારથી ભરેલી વાસનાઓને છોડી દીધી છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે માણસને રાગદ્વેષ, ધર્મઅધર્મ વગેરે અડકતા નથી, જેને અહંભાવ કે માનઅપમાન નથી, અને જે આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખે છે, તે જીવન્મુક્ત છે. જે માણસ કર્મો કરતો છતાં દુઃખ પામતો નથી તેમજ કર્મોનાં ફળની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી, અને આ આખું દૃશ્ય જગત જેણે મનથી ત્યજી દીધું છે, તે જીવન્મુક્ત છે. જે માણસને ગમે તેવા સ્વાદવાળું ભોજન પણ ચાલે છે, જેને જન્મ, મરણ, ઘડપણ, ગરીબાઈ, વૈભવ, દુઃખ વગેરેમાં પણ સમભાવ છે, અને

જીવન્મુક્ત થાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના ક્રમથી ઊલટા ક્રમે પંચમહાભૂત વગેરેનો પોતપોતાના કારણમાં લય કરીને એ જીવન્મુક્ત જ્યારે દેહ છોડી દે છે, ત્યારે વિદેહમુક્ત બને છે. એવો જ્ઞાની તીર્થમાં કે ચંડાળના ઘરમાં શરીર ત્યજે, તોપણ તેની તો મુક્તિ જ થાય છે. જેમ પાણીમાં પાણી નાખીએ તો તે એકરૂપ બની જાય છે, તેમ એ જ્ઞાની પણ બ્રહ્મમાં એકરૂપ બની જાય છે. 'હું બ્રહ્મ છું' એવો નિશ્ચય જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ છે. 'મમ'ભાવ(મારાપણા)થી જીવને બંધન થાય છે. પણ મનની ઉન્મની અવસ્થામાં એ મમભાવરૂપ દ્વૈત રહેતું નથી. આથી મનની ઉન્મની અવસ્થા જ પરમપદ છે.

૫૧–ભિક્ષુક ઉપનિષદ (સાર)

ભિક્ષુકો ચાર પ્રકારના છે: કુટીચક, બહૂદક, હંસ અને પરમહંસ. તેઓ બધાના બહારના વેશ અને આચારો જુદાજુદા હોવા છતાં, તેઓ સર્વે મોક્ષની જ ઇચ્છા રાખનારા હોય છે.

૫૨–મહોપનિષદ• (સાર)

[illegible] ઉત્પન્ન થયું તે પહેલાં એક નારાયણ જ હતા. [illegible] ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, [illegible] ઉપજાવ્યું.

[illegible]

• [illegible]

તા, અને તેથી તેમને આ જગતના કોઈ પણ વિષયમાં પ્રીતિ તી નહિ. વળી તેમણે પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જાણી લીધું તું કે સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ તેઓ પોતે જ છે. પરંતુ તેમના નમાં એક શંકા રહી ગઈ હતી, અને તે એ કે, આ બધું જગત ઉત્પન્ન થયું કેવી રીતે અને તેનો નાશ કેવી રીતે થાય? આ પ્રશ્ન પૂછવા તેઓ તેમના પિતા શ્રીવેદવ્યાસ પાસે ગયા. શ્રીવેદવ્યાસે એમને વિદેહનગરીના રાજા જનક પાસે જવાનું કહ્યું. આથી શુકદેવજી જનકરાજાને ત્યાં ગયા. જનકરાજાએ તેમના વૈરાગ્યની અનેક રીતે પરીક્ષા કરી. તે સર્વમાંથી શુકદેવજી પાર ઊતર્યા. ત્યારબાદ શુકદેવજીએ પોતાની શંકા જનકરાજાને કહી. ત્યારે જનકે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે, જગત તો મનની કલ્પના વડે જ ઉત્પન્ન થયું છે અને એ કલ્પનાનો નાશ થતાંની સાથે જ જગતનો નાશ થઈ જાય છે. જે બધું દેખાય છે તેમાંનું કશું છે જ નહિ એવું જ્ઞાન થતાં મનનો નાશ થઈ જાય છે, અને એ અવસ્થાને જ પરનિર્વાણ કહેવાય છે. બધી વાસનાઓનો સદંતર ત્યાગ, એ જ સાચો મોક્ષ છે; જ્યારે જગતના પદાર્થો છે એવી દૃઢ ભાવના રાખવી, એ જ બંધન છે. જે માણસને ભોગોમાં પ્રીતિ નથી, સુખદુઃખ, હરખશોક વગેરે લાગતાં નથી, અને જેણે અહંકારથી ભરેલી વાસનાઓને છોડી દીધી છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે માણસને રાગદ્વેષ, ધર્મઅધર્મ વગેરે અડકતા નથી, જેને અહંભાવ કે માનઅપમાન નથી, અને જે આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખે છે, તે જીવન્મુક્ત છે. જે માણસ કર્મો કરતો છતાં દુઃખ પામતો નથી તેમજ કર્મોનાં ફળની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી, અને આ આખું દૃશ્ય જગત જેણે મનથી ત્યજી દીધું છે, તે જીવન્મુક્ત છે. જે માણસને ગમે તેવા સ્વાદવાળું ભોજન પણ ચાલે છે, જેને જન્મ, મરણ, ઘડપણ, ગરીબાઈ, વૈભવ, દુઃખ વગેરેમાં પણ સમભાવ છે, અને

જેમ સ્વપ્ન નાશ પામે છે, તેમ કલ્પનો છેડો આવતાં આ સઘળું જડ અને ચેતન જગત નાશ પામી જાય છે. જેમ સોનાનું [illegible] સોનાથી જુદું નથી, તેમ આ જગત પરમતત્ત્વથી જુદું નથી. પરમતત્ત્વ જ આ જગતરૂપ જાદુ રચે છે. જ્યારે દ્રષ્ટા (જોનાર) દૃશ્ય વસ્તુમાં બંધાઈ જાય છે, ત્યારે બંધન થાય છે, અને [illegible] દ્રષ્ટા ફરી પાછો દૃશ્ય વસ્તુના અભાવ વડે મુક્ત [illegible] મન જ આ જગત રૂપ જાદુના ખેલ બતાવે છે. આથી [illegible] સુધી મન છે, ત્યાં સુધી મોક્ષ મળવો શક્ય નથી. અને મન [illegible] માત્ર સંકલ્પરૂપ છે. જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ છે, ત્યાં ત્યાં મન છે. આથી સંકલ્પો શાન્ત બની જતાં મન પણ નાશ પામે [illegible] અને માત્ર આત્મસ્વરૂપ જ બાકી રહી જાય છે. જ્યારે ચેતન એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ પર જાય છે, ત્યારે એ બંને [illegible] માં એ બંને વિનાની જે અવસ્થા છે, તેને ચિદાકાશ કહેવાય [illegible] એ તું બધા સંકલ્પો છોડી દઈ એ ચિદાકાશમાં સ્થિર [illegible] તો જરૂર તું પરમ શાન્તિની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીશ. [illegible] ચિત્ત જ સંસારરૂપ છે, અને તે જ શાન્ત બની જતાં [illegible] અંત આવે છે. મન વડે ભાવના કરવાથી જ શરીર [illegible] બન્યું છે, અને તેથી શરીરની વાસના (ભાવના) દૂર [illegible] [illegible] ના મનમાં તને લાગશે નહિ. વિચાર ન કરવારૂપ [illegible] જ્યારે ચિત્તનો નાશ કરાય છે, ત્યારે સર્વ [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] વિનાનું મન તો [illegible] [illegible] કારણ કે [illegible] [illegible] વિનાનું [illegible] [illegible] જ તું બધા [illegible] [illegible] મનનો [illegible] [illegible] મન [illegible] જ મનનો નાશ [illegible] [illegible]

અને સાધુસંગ. એમાંના કોઈ પણ એકને તું તારો કરી લે.. એક વશ થતાં એ બધા ય તારે વશ થઈ જશે. સૌથી પહેલાં સંસારમાંથી છૂટવાને માટે તારી બુદ્ધિને શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે શુદ્ધ બનાવ. શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે અને ગુરુ પરની શ્રદ્ધા વડે તું આત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકીશ. જો તું સતત સંકલ્પ અને આશાનો ત્યાગ કરતો રહેશે, તો તારું ચિત્ત નાશ પામી જશે. ચિત્તનું શાન્ત બની જવું, તે જ સમાધિ છે અને તે જ મુક્તિ છે. માટે ચિત્તને છોડી દઈને તું મૂંગા, આંધળા અને બહેરાની જેમ રહે. જે તને દેખાય છે તે આ આખું જગત માત્ર ચૈતન્યનો ઝબકારો જ છે અને તેનાથી જુદું નથી. માટે તું હમેશ જ્ઞાન પામેલો હોઈ અને હમેશ આત્માને જાણતો હોઈ શાન્ત મહા-સાગરની જેમ સ્થિર થા. તત્ત્વનું જ્ઞાન થવું, એ જ ખરી સમાધિ છે અને નહિ કે સૂનમૂન બની બેસી રહેવું. કારણ કે આત્મામાં કરવાપણું કે ન કરવાપણું છે જ નહિ. ગુરુ અને શાસ્ત્ર વડે બતાવાયેલા માર્ગે અને તારા પોતાના અનુભવ વડે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણ કે 'હું બ્રહ્મ જ છું,' અને એ જ્ઞાન વડે શાન્તિને પ્રાપ્ત કર. સર્વ વિષયો પ્રત્યેના વૈરાગ્ય વડે જ્ઞાન મળે છે. જેનો દિશાઓરૂપ ભ્રમ નાશ પામ્યો છે, તેને પણ પહેલાંની જેમ જ દિશાઓ તો ભાસમાન થાય જ છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન થતાં, જગત બહારથી દેખાતું હોવા છતાં ખરું જોતાં તો તે નથી જ એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણ. દુનિયાનું સારુંનરસું જોવા, સાંભળવા અને ભોગવવા છતાં જેને હરખશોક થતા નથી, તે જ ખરેખરો શાન્ત માણસ કહેવાય છે. જે નથી મળ્યું તેની ઇચ્છા નથી કરતો, અને જે મળ્યુ છે તેને ભોગવે છે, તે જ ખરો સંતોષી છે. જે વખતે જે મળે તેમાં જે માણસ સંતોષ માને છે, તેને આનંદ આપનારી જીવન્મુક્ત અવસ્થા આપોઆપ આવી મળે છે. તેને માટે કરવાનું કે ન કરવાનું કાંઈ રહેતું નથી. બરફીપમાં પડનાં

જેમ સ્વપ્ન નાશ પામે છે, તેમ કલ્પનો છેડો આવતાં આ સારું જડ અને ચેતન જગત નાશ પામી જાય છે. જેમ સોનાનું ઘરેણું સોનાથી જુદું નથી, તેમ આ જગત પરમતત્ત્વથી જુદું નથી. એ પરમતત્ત્વ જ આ જગતરૂપ જાદુ રચે છે. જ્યારે દ્રષ્ટા (જોનારો) દૃશ્ય વસ્તુમાં બંધાઈ જાય છે, ત્યારે બંધન થાય છે; અને એ જ દ્રષ્ટા ફરી પાછો દૃશ્ય વસ્તુના અભાવ વડે મુક્ત બને છે. મન જ આ જગત રૂપ જાદુના ખેલ બતાવે છે. આથી જ્યાં સુધી મન છે, ત્યાં સુધી મોક્ષ મળવો શક્ય નથી. અને મન તો માત્ર સંકલ્પરૂપ છે. જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ છે, ત્યાં ત્યાં મન છે. આથી સંકલ્પો શાન્ત બની જતાં મન પણ નાશ પામે છે અને માત્ર આત્મસ્વરૂપ જ બાકી રહી જાય છે. જ્યારે ચેતન એક વસ્તુ પરથી બીજી વસ્તુ પર જાય છે, ત્યારે એ બેની વચ્ચે આ એ બંને વિનાની જે અવસ્થા છે, તેને ચિદાકાશ કહેવાય છે. જો તું બધા સંકલ્પો છોડી દઈ એ ચિદાકાશમાં સ્થિર બનશે, તો જરૂર તું પરમ શાન્તિની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીશ. હે નિદાઘ! ચિત્ત જ સંસારરૂપ છે, અને તે જ શાન્ત બની જતાં સંસારનો અંત આવે છે. મન વડે ભાવના કરવાથી જ શરીર શરીરરૂપ બને છે, અને તેથી શરીરની વાસના (ભાવના) દૂર [illegible] [illegible] વિચાર ન કરવારૂપ [illegible] [illegible] [illegible] મન તો [illegible] [illegible] [illegible]

માણસને ચાર પ્રકારના નિશ્ચય થાય છે: હું પગથી માથા સુધીનો અને માબાપ વડે જન્મ પામેલો છું, એ પહેલો નિશ્ચય છે અને તે બંધનકારક છે. હું બધા પદાર્થથી જુદો અને અતિશય સૂક્ષ્મ છું, એવો બીજો નિશ્ચય છે અને તે મોક્ષદાયી છે. જે જે વસ્તુ આ જગતમાં રહેલી છે તે તે બધી હું જ છું, એવો ત્રીજો નિશ્ચય પણ મોક્ષ આપનારો છે. અને હું તેમજ આ આખું જગત આકાશની જેમ શૂન્ય છીએ અર્થાત્ છીએ જ નહિ, એવો ચોથો નિશ્ચય પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. બહારથી બધી ક્રિયા કરતો હોવા છતાં અંદર હૃદયમાં ક્રિયારહિત બનીને તું વિહાર કર. ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્નેથી પર રહેલા અને ઘડપણ તેમજ મરણ વિનાના અને તદ્દન શાન્ત એવા પરમપદમાં તું સ્થિર બન. એ જ શુદ્ધ અને શાન્ત બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. હું ચૈતન્ય છું, આ લોકો ચૈતન્ય છે, આ દિશાઓ ચૈતન્ય છે, અને આ પ્રાણીમાત્ર ચૈતન્ય જ છે. હું તો હમેશ રહેનારો, ચૈતન્યસ્વરૂપ, દ્રષ્ટા, સાક્ષી, પૂર્ણજ્યોતિસ્વરૂપ, શાન્ત અને સર્વ સંકલ્પ વિનાનો છું, એમ નિશ્ચય કરીને નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં જઇ સ્વસ્થ બની જા.

૫૩—શારીરક ઉપનિષદ (સાર)

પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોનું શરીર બને છે. તેમાં જે કઠણ ભાગ છે તે પૃથ્વીનો અંશ છે. જે પ્રવાહી છે તે જળનો અંશ છે. જે ગરમી છે તે તેજનો અંશ છે. જે આમતેમ ફરે છે તે વાયુ છે, અને જે ખાલી જગા છે તે આકાશ છે. કાન વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને શબ્દ વગેરે તેઓના વિષયો આકાશ વગેરે મહાભૂતોમાંથી ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર ... એ ચાર અંતઃકરણો કહેવાય છે. હાડકાં, ચામડી, ...ડીં, અને માંસ એ શરીરમાં પૃથ્વીનો ભાગ છે. મૂત્ર, ... વીર્ય અને પરસેવો એ પાણીનો ભાગ છે. ભૂખ,

પદાર્થોને પોતાથી જુદા તરીકે જુએ છે, ત્યારે તે ચિત્શક્તિ જ સંકલ્પરૂપ થાય છે. એ સંકલ્પો પોતાની મેળે જ વધે છે અને દુઃખદાયક થાય છે. માટે એ સંકલ્પનો નાશ કરીને આત્મામાં સ્થિર બની જા.

તું જે હો તે હો, અને એ સહજ રૂપે જ આ જગતમાં લહેરથી રહે. પણ દરેક ઠેકાણે હું કર્તા નથી એવી ભાવના રાખ, અને બધા પ્રસંગોમાં સમતા રાખ. તારા સંકલ્પનો નાશ થઈ જતાં દુઃખ, સુખ, ભોગવિલાસ વગેરેમાં સમતા (સમાન-સરખાપણું) આપોઆપ આવી જશે. અથવા તો, હે નિદાઘ મુનિ! કરવાપણું તેમજ નહિ કરવાપણું એ બન્નેને છોડી દઈ મનને (ઘોળીને) પી જા, અને તું જેવો હો તેવો સ્થિર બની જ[illegible] હું જુદો અને આ જુદું એવી ભ્રાન્તિને તું છોડી દે.

જે સત્યની સાથે અસત્ય રહેલું છે, રજ્જુની સાથે [illegible] રહેલું છે, સુખની સાથે દુઃખ રહેલું છે, તો તેમાંથી માત્ર [illegible] નો જ સ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે? જેમ ઝાડને કુહાડા [illegible] [illegible] પદાર્થ, તેમ મનને મન વડે જ કાપીને અને પરમ[illegible] [illegible] તું સ્થિર બની જા. દોરડા વડે બંધાયેલાને તો [illegible] છોડાવી શકે છે, પરંતુ તૃષ્ણા વડે બંધાયેલાને [illegible] [illegible] માટે, હે નિદાઘ! સંકલ્પને છોડી [illegible] [illegible] અને માત્ર [illegible] [illegible]

માણસને ચાર પ્રકારના નિશ્ચય થાય છે: હું પગથી માથા સુધીનો અને માબાપ વડે જન્મ પામેલો છું, એ પહેલો નિશ્ચય છે અને તે બંધનકારક છે. હું બધા પદાર્થથી જુદો અને અતિશય સૂક્ષ્મ છું, એવો બીજો નિશ્ચય છે અને તે મોક્ષદાયી છે. જે જે વસ્તુ આ જગતમાં રહેલી છે તે તે બધી હું જ છું, એવો ત્રીજો નિશ્ચય પણ મોક્ષ આપનારો છે. અને હું તેમજ આ આખું જગત આકાશની જેમ શૂન્ય છીએ અર્થાત્ છીએ જ નહિ, એવો ચોથો નિશ્ચય પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. બહારથી બધી ક્રિયા કરતો હોવા છતાં અંદર હૃદયમાં ક્રિયારહિત બનીને તું વિહાર કર. ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્નેથી પર રહેલા અને ઘડપણ તેમજ મરણ વિનાના અને તદ્દન શાન્ત એવા પરમપદમાં તું સ્થિર બન. એ જ શુદ્ધ અને શાન્ત બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. હું ચૈતન્ય છું, આ લોકો ચૈતન્ય છે, આ દિશાઓ ચૈતન્ય છે, અને આ પ્રાણીમાત્ર ચૈતન્ય જ છે. હું તો હમેશ રહેનારો, ચૈતન્યસ્વરૂપ, દ્રષ્ટા, સાક્ષી, પૂર્ણજ્યોતિસ્વરૂપ, શાન્ત અને સર્વ સંકલ્પ વિનાનો છું, એમ નિશ્ચય કરીને નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં જઇ સ્વસ્થ બની જા.

૫૩—શારીરક ઉપનિષદ (સાર)

પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોનું શરીર બને છે. તેમાં જે કઠણ ભાગ છે તે પૃથ્વીનો અંશ છે. જે પ્રવાહી છે તે જળનો અંશ છે. જે ગરમી છે તે તેજનો અંશ છે. જે આમતેમ ફરે છે તે વાયુ છે, અને જે ખાલી જગા છે તે આકાશ છે. કાન વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને શબ્દ વગેરે તેઓના વિષયો આકાશ વગેરે મહાભૂતોમાંથી ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ ચાર અંતઃકરણો કહેવાય છે. હાડકાં, ચામડી, નાડી, રૂંવાડાં, અને માંસ એ શરીરમાં પૃથ્વીનો ભાગ છે. મૂત્ર, લીંટ, લોહી, વીર્ય અને પરસેવો એ પાણીનો ભાગ છે. ભૂખ,

તરસ, આળસ, મોહ અને મૈથુન એ તેજનો ભાગ છે. ગતિ, આંખની પાંપણનું બંધ-ઉઘાડ થવું વગેરે વાયુનો ભાગ છે. અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને ભય એ આકાશનો ભાગ છે. અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય, ક્રોધરહિતપણું, પવિત્રતા, સંતોષ વગેરે સાત્વિક ગુણો છે. હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, વગેરે બોલવારૂપ અભિમાન એ રાજસ ગુણ છે. ઊંઘ, આળસ, મોહ, મૈથુન, ચોરી વગેરે તામસ ગુણો છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય એવી આત્માની ચાર અવસ્થાઓ છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, અને પાંચ મહાભૂત એ આઠ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ મળીને સત્તર તત્વનું લિંગશરીર બને છે. પ્રકૃતિ, મહાન, અહંકાર, મન, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને પાંચ મહાભૂત મળી ચોવીસ તત્વો કહેવાય છે. અને પુરુષ એ ચોવીસ તત્વોથી પર છે.

૫૮—યોગશિખોપનિષદ (સાર)

સુખ-દુઃખ, કામ-ક્રોધ અને જન્મ-મૃત્યુ વગેરે દોષથી [illegible] કહેવાય છે. અને એ બધા દોષો દૂર થતાં તે જ [illegible] ટાળવા માટે બે ઉપાયો છે— [illegible]

[illegible] પ્રાણાયામ, બંધ, [illegible] નું [illegible]

૫૫—તુરીયાતીત ઉપનિષદ (સાર)

અવધૂતનો માર્ગ આ જગતમાં અતિ દુર્લભ છે. એનું ચિત્ત હમેશ નારાયણમાં જ રહે છે, અને નારાયણ તેનામાં રહે છે. એ અવધૂત ક્રમે કરીને કુટીચક, બહૂદક અને હંસ નામની સંન્યાસની અવસ્થાઓમાંથી પસાર થઇને છેવટે પરમહંસ દશામાં રહીને દણ્ડ, કમંડળ, અને વસ્ત્રો સુદ્ધાં બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરે છે. તે પુણ્ય અને પાપને, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને તેમજ ટાઢ, ગરમી, સુખ, દુઃખ વગેરે બધાંને છોડી દે છે, અને લાભ–નુકસાનને સરખાં ગણે છે. બધાથી ઊંચું અને સર્વવ્યાપક એવું અદ્વૈત એ જ તેનો સિદ્ધાંત છે, અને પોતાથી જુદું એવું બીજું કાંઈ જ નથી એમ એ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે. તે દુઃખમાં દુઃખી થતો નથી તેમજ સુખમાં હરખાતો નથી. પરંતુ માત્ર પરમતત્ત્વનો આધાર રાખીને અને બધું ભૂલી જઇને તે તુરીયાતીત નામની અવધૂતદશામાં રહે છે.

૫૬—સંન્યાસ ઉપનિષદ (સાર)

સંન્યાસ લેવા ઇચ્છનારે પોતાના વ્યવહારનો બધો ભાર પોતાના પુત્ર ઉપર છોડી દેવો, અને પછી માથું મૂંડાવી તેમજ જનોઈ ઉતારી નાખી સંન્યાસી બની જવું. સંન્યાસી બન્યા પછી માત્ર ઓસડની જેમ શરીર ટકાવી રાખવા પૂરતો ખોરાક ભિક્ષા માગીને ખાવો. બધી વસ્તુઓ પર વૈરાગ્યવાળો, શુદ્ધ ચિત્તવાળો તેમજ આશા, અદેખાઇ, અહંકાર વગેરે વિનાનો માણસ જ સંન્યાસ લેવાને લાયક છે.

સંન્યાસીઓ ચાર જાતના છે: વૈરાગ્યસંન્યાસી, જ્ઞાનસંન્યાસી, જ્ઞાનવૈરાગ્યસંન્યાસી અને કર્મસંન્યાસી. (આ ચાર જાતના વર્ણનને માટે જુઓ નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદનો સાર.) સંન્યાસીઓની અવસ્થા છ પ્રકારની છે: કુટીચક, બહૂદક, હંસ,

પરમહંસ, તુરીયાતીત, અને અવધૂત. સંન્યાસીએ હમેશ આત્મા-ના અનુસંધાનમાં ચિત્ત રાખવું. એના સિવાય બીજાં શાસ્ત્રો-અભ્યાસ નકામો છે. સંન્યાસીએ બાળક, ગાંડા અથવા પિશા-ચની જેમ રહેવું. આખું જગત અથવા પોતે પણ છે જ નહિ એમ જોવું ગણવું. દેહ વગેરે તો અચેતન છે અને હું પોતે અચેતન નથી જ, તેમ જ હું તો બહાર અને અંદર ખાલી રહેલો અને શાન્ત, નિર્દોષ તેમજ વિકલ્પરહિત છું. આ મન વગેરે આખી સૃષ્ટિ મારારૂપ ચેતન વડે જ ભાસે છે. આ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ મારા વડે જ ઊઠે છે. આત્મસ્વરૂપ નિત્યસ્વરૂપ એવા મને નમસ્કાર હો.

ચિત્તરહિત બનેલું ચૈતન્ય પ્રત્યક્‌ચૈતન્ય કહેવાય છે, ... ત્યાં મન ન હોવાથી તેમાં કલ્પનારૂપ દોષ હોતો નથી. ... નિર્મળ આત્મચૈતન્યમાં હું સ્થિર બન્યો છું, અને હવે મને ... કે સંન્યાસ. મારે કંઈ કરવું નથી.

સંન્યાસી આ રીતે નિયમ કરીને નિર્વિકલ્પ સમ...

૫૬—પરમહંસ પરિવ્રાજક ઉપનિષદ (શા...

...કારની જાગ્રત અવસ્થા ગણાય છે—જેમકે જાગ્રતજાગ્રત, જાગ્રસ્વપ્ન, જાગ્રત્સુષુપ્તિ અને જાગ્રતુરીય. તે જ પ્રમાણે બાકીની દરેક અવસ્થાના પણ ચાર ચાર અવાન્તર પ્રકારો થાય છે. આમ બધી મળીને સોળ અવસ્થા થાય છે, અને એ અનુસાર ૐકારની પણ સોળ માત્રાઓ થાય છે. આ સોળ માત્રાવાળા ૐકાર વડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું હોવાથી તેને બ્રહ્મપ્રણવ કહ્યો છે, અને તેના વડે વિદેહમુક્તિ પણ મળે છે. પરમહંસ સંન્યાસીને આત્મજ્ઞાન જનોઈરૂપ હોઈને અને ધ્યાનનિષ્ઠા શિખારૂપ હોઈને, બહારના જનોઈ કે શિખાની તેને જરૂર નથી. તેમ જ તેને કોઈ પણ લૌકિક કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવાની પણ રહેતી નથી.

૫૮—અક્ષમાલિકા ઉપનિષદ (સાર)

પરવાળા, મોતી, સ્ફટિક, શંખ, રૂપું, સોનું, ચંદન, કમળકાકડી અને રુદ્રાક્ષની માળા થાય છે. એ માળાના એકએક મણકામાં 'અ'થી માંડીને 'ક્ષ' સુધીના અક્ષરોની મંત્રપૂર્વક સ્થાપના કરવી. જેમકે—હે મૃત્યુને જીતનાર અને બધે રહેલા અકાર! તું પહેલા મણકામાં સ્થિર થા. [આ પ્રમાણેના સ્થાપનાના મંત્રો મૂળ ઉપનિષદમાં આપેલા છે, તે તેમાં જોઈ લેવા.] પચાસમા મણકામાં 'ળ'કારની સ્થાપના કરવી અને પછી એકાવનમા શિખામણિમાં 'ક્ષ'કારની સ્થાપના કરવી. ત્યારપછી એ માળાને એકએકને આઠ વખત સ્પર્શ કરવો. આવી વિધિપૂર્વક બનાવેલી માળા વડે જપેલો મંત્ર સિદ્ધિ આપનારો થાય છે.

૫૯—અવ્યક્ત ઉપનિષદ (સાર)

જગતની ઉત્પત્તિની પહેલાં કાંઈ જ હતું નહિ, પણ માત્ર તેજરૂપ, નાનું યે નહિ ને મોટું યે નહિ, રૂપવાળું યે નહિ ને રૂપવિનાનું યે નહિ અને ન જાણી શકાય એવું, જ્ઞાનરૂપ

તેમજ આનંદમય એવું કાંઈ હતું. તેણે પોતાના બે ભાગ કર્યા. તેમાંનો એક પુરુષ થયો અને બીજો માયા થયો. પછી એક સોનાનું ઈંડું (બ્રહ્માણ્ડરૂપ) થયું. તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. એ બ્રહ્માને વિચાર થયો, 'મારું કુળ કયું? અને મારે શું કામ કરવાનું છે?' ત્યારે કોઈ અદૃશ્ય વાણીએ જવાબ આપ્યો: 'હે પ્રજાપતિ, તમે અવ્યક્ત (અર્થાત્ ન જાણી શકાય એવા તત્ત્વ)માંથી ઉત્પન્ન થયા છો, અને વ્યક્ત કરવું એ તમારું કામ છે.' ત્યારે પ્રજાપતિએ એને પૂછ્યું: 'તમે કોણ છો?' એ વાણીએ જવાબ આપ્યો: 'તપ કરીને તમે મને જાણી શકશો.' આ સાંભળી પ્રજાપતિએ તપ કરીને જાણ્યું કે એ અનુષ્ટુપ સ્વરૂપી પરમવિદ્યા હતી. બીજા બધા મંત્રો એ વિદ્યાનાં અંગો જ છે. પછી પ્રજાપતિએ હજાર વર્ષ [illegible] કર્યું. ત્યારે તેમને મહાવિષ્ણુનાં દર્શન થયાં. તેમને પ્રજાપતિએ પૂછ્યું: 'હું અવ્યક્તમાંથી જન્મ્યો છું, અને વ્યક્ત કરવું મારું કામ છે. તમને એ અવ્યક્ત નો આપ છો. તે [illegible] છે તે મને કહો.' મહાવિષ્ણુએ ઉત્તર આપ્યો: '[illegible] [illegible] છે.' ત્યારે પ્રજાપતિએ પાછું કહ્યું: '[illegible] [illegible] તેનો ઉપાય મને [illegible] [illegible] સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવાને [illegible] [illegible] [illegible]

૬૦–એકાક્ષર ઉપનિષદ (સાર)

ૐ આ એકાક્ષર પરમાત્મારૂપ છે. એ પરમાત્મા વિશ્વનું કારણ, લોકોનો પતિ અને તેઓનો રક્ષક છે. તે જ હિરણ્યગર્ભ, યજ્ઞ, વ્યાપક, પુરાણપુરુષ, પ્રાણ, ગરુડ, ઈન્દ્ર, રુદ્ર, ધાતા, વિધાતા, પવન, વિષ્ણુ, વરાહ, રાત્રિ, દિવસ, ભૂત, ભવિષ્ય, ક્રિયા અને કાળ છે. તે પરમાત્મા જ ઋગ્ વગેરે વેદોને પ્રગટ કરે છે. તેમજ તે પરમાત્મા જ વસુદેવતા, દૈત્યો, સ્ત્રી, પ, કુમાર, કુમારી, વરુણ, વર્ષ, અગ્નિ, યમ વગેરે છે. તેને જાણે છે, તે બુદ્ધિથી પર જઇને સ્થિર બને છે.

૬૧–અન્નપૂર્ણા ઉપનિષદ (સાર)

નિદાઘ નામના મુનિએ એક વખત બ્રહ્મજ્ઞાની ઋભુને આત્મતત્ત્વ સમજાવવાનું કહ્યું. તેમણે નિદાઘ મુનિને કહ્યું–"ઍં **ह्रीं सौं श्रीं क्लीं ॐ नमो भगवत्यन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्नं देहि स्वाहा।** (હે દેવી અન્નપૂર્ણા, તમને નમસ્કાર હો. તમે મારું ઇચ્છેલું અન્ન આપો. હું તમને આહુતિ આપું છું.) એ મંત્રનો હું હમેશ જપ કરતો હતો. પછી ઘણે દિવસે અન્નપૂર્ણાદેવીએ મને દર્શન દીધાં. એમણે મને વરદાન માગવાનું કહેતાં મેં માગ્યું કે મારા મનમાં આત્મતત્ત્વ પ્રગટ થાઓ. તેમ થતાં મને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આ જગતમાં પાંચ જાતના ભ્રમ છે: જીવ અને ઈશ્વર જુદા છે એવો પહેલો ભ્રમ છે. કર્તાપણું ખરું છે અને તે આત્માને લાગે છે એવો બીજો ભ્રમ છે. આત્મા ત્રણ શરીર સાથે જોડાઇને સંગવાળો થાય છે એવો ત્રીજો ભ્રમ છે. જગતનું કારણ બ્રહ્મ વિકાર પામે છે, એવો ચોથો ભ્રમ છે. અને બ્રહ્મરૂપ કારણથી જુદું એવું જગત સાચું છે, એવો પાંચમો ભ્રમ છે. ઈશ્વર અને જીવ બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ (વસ્તુ અને

નેનો પડછાયો) છે એમ જાણીને પહેલો અર્થાત્ જુદાપણાનો ભ્રમ દૂર થાય છે. બાજુમાં રહેલા જાસવંતીના ફૂલના લાલરંગ વડે લાલ દેખાતા સ્ફટિકના ઉદાહરણ વડે આત્માના કર્તાપણાનો ભ્રમ દૂર થાય છે. આકાશ પોતે અસંગ (સંગરહિત) હોવા છતાં ઘડા અને મકાનમાં તે રહેલું હોઈ ઘટાકાશ, મઠાકાશ કહેવાય છે. એ દૃષ્ટાંત વડે આત્માના સંગીપણાનો ભ્રમ દૂર થાય છે. દોરડી અને સાપના દાખલા વડે બ્રહ્મરૂપ કારણથી જુદા એવા જગતના સાચાપણાનો ભ્રમ દૂર થાય છે. સોનું અને દાગીનાના દૃષ્ટાન્ત વડે બ્રહ્મના વિકાર પામવાપણાનો ભ્રમ દૂર થાય છે

આ પ્રમાણે ભ્રમો દૂર કરીને તું તારા પોતાના સ્વરૂપમાં ધ્યાન લગાવીને સુખી થા. હંમેશ નિર્મળ અને અનંત એવું બ્રહ્મ તે જ હું છું અને મારા સિવાય અહીં બીજું કાંઇ છે જ નહીં. એમ નિશ્ચય કરીને તારી વૃત્તિઓને શાન્ત બનાવી નિર્વાણને પ્રા[illegible] જે આખું જગતમાં દેખાય છે તે તો સ્વપ્નના [illegible] [illegible] મનરહિત [illegible] ઇન્દ્રિયાદિ [illegible] [illegible] થા. વિનાશ ન પામનાર [illegible] [illegible] વાસનાઓ [illegible] બની જાય છે અને તેને [illegible] વિનાના મનને [illegible] [illegible]

પ્રાણીઓને પોતાના આત્માના જેવાં જ ગણે છે અને પારકી વસ્તુઓને માટીનાં ઢેફાંના જેવી ગણે છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે. હું કોણ છું અને આ જગત કેવી રીતે થયું અને જન્મ-મરણ શા માટે, એનો વિચાર કર. એવા વિચાર કરતાં કરતાં મન તદ્દન શાન્ત બની જશે. જ્યાં સુધી મન બધાને છોડી ન દે, ત્યાં સુધી આત્મા મળતો નથી; કારણ કે બધી ચીજો જતી રહેતાં જે બાકી રહે તે જ આત્મા છે. માટે આત્માને જોવા માટે બધું છોડી દે. આ આખું જગત માત્ર ચૈતન્યનો જ આભાસ છે. મનની ગતિ જ્યાં પૂરી થઈ જાય છે, તેને જ સમાધિ કહે છે. મન વડે જ મનનો નાશ થતાં, પરમ આનંદરૂપ પરમેશ્વરી પ્રગટ થાય છે.

શરીરને અને આત્માને એક ગણીને માત્ર શરીર પર જ વિશ્વાસ રાખવો એને સંગ કહેવાય છે, અને તે જ બંધનનું કારણ છે. પરંતુ બધું આત્મા જ છે, તો હું શાની ઇચ્છા રાખું અને શાને છોડી દઉં, એવા વિચારરૂપ અવસ્થાને અસંગસ્થિતિ કહેવાય છે, અને તે અવસ્થા જીવન્મુક્તની છે. એવા અસંગ પુરુષને કર્મ કરવાની કે છોડી દેવાની ઇચ્છા થતી નથી. જે બધાં કર્મના ફળને મનથી અને નહિ કે કર્મ વડે છોડી દે છે, તે જ ખરો અસંગ (અનાસક્ત) છે. જગતનો વ્યવહાર થાય કે ન થાય, પરંતુ જેને તેમાં કશામાં પણ રસ નથી, અને જે માત્ર આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખનારો છે, તે જ શાન્ત છે.

આત્મા સ્થૂલ પણ નથી તેમજ સૂક્ષ્મ પણ નથી, પ્રત્યક્ષ પણ નથી તેમજ છુપાયેલો પણ નથી, ચેતન પણ નથી તેમજ જડ પણ નથી, અસત્ પણ નથી તેમજ સત્ પણ નથી. હું એ નથી, બીજો એ નથી, એક નથી તેમજ અનેક પણ નથી. મોક્ષ આકાશમાં પણ નથી તેમજ પાતાળમાં પણ નથી, તેમજ આ પૃથ્વી ઉપર પણ નથી. પરંતુ બધી આશાઓનો નાશ થઈ

જતાં ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે જ મોક્ષ છે. મને મોક્ષ મળો એવા ચિન્તન વડે પણ મન પાછું ઊઠે છે. માટે સર્વોપરિ પર રહેલા આત્મામાં બંધન શું અને મોક્ષ શો, એમ ગર્વને વિચારને નિર્મૂળ કર. જે ભવિષ્યની ચિંતા કરતો નથી અને ભૂતકાળને સંભારતો નથી તેમજ વર્તમાનકાળમાં પણ મન રાખતો નથી અને છતાં બધાં કર્મો કરે છે, તે જીવન્મુક્ત છે. એવો જીવન્મુક્ત બંધનોમાં બંધાયેલા જીવોમાં આસક્તિવિના ના મનવાળો રહે છે. ને ભક્તોમાં ભક્ત બને છે, કુસ્વાસોમાં કુસ્વાસોની જેમ રહે છે, બાળકોમાં બાળક જેવો, વૃદ્ધોમાં વૃદ્ધ જેવો, જુવાનોમાં જુવાન જેવો, અને દુઃખીઓમાં દુઃખી જેવો રહે છે. ને શાન્ત બુદ્ધિવાળો, આનંદથી ભરેલો અને પ્રસન્ન રહે છે. અભ્યાસ વડે પ્રાણોની ગતિ રોકાઈ જતાં મન શાંત થઈ જાય છે અને નિર્વાણ (મોક્ષ) જ બાકી રહે છે. બંધ અને મોક્ષની કલ્પના પણ છે જ ક્યાં? બધું બ્રહ્મ જ છે, આ એક માત્ર પરમ આકાશ છે, તો મોક્ષ કેવો અને બંધન પણ કોનાં?

[illegible] પ્રશ્ન પૂછ્યો: ભગવન્! [illegible] આકાશમાં [illegible]

...ઓનો નાશ કરવો પડે છે. તો પછી આત્મજ્ઞાની કેવી રીતે ઇચ્છા રાખે? જો સૂર્ય ઠંડો પડી જાય અને ...ય તપવા માંડે તોપણ જીવન્મુક્તને વિસ્મય થાય ...ણ કે એવાં કલ્પિત આશ્ચર્યોમાં એને કુતૂહલતા જ

...ો નાશ બે પ્રકારનો છેઃ સરૂપ અને અરૂપ. જીવન્મુક્ત-...ાશ સરૂપ કહેવાય છે, જ્યારે વિદેહમુક્તનો અરૂપ છે. મૈત્રી, મુદિતા વગેરે શુભ ગુણોવડે જ્યારે મન સારી વાળું થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્તનું મન પુનર્જન્મથી મુક્ત ..., અને તેને જ સરૂપ મનોનાશ કહેવાય છે. વિદેહમુક્તની ...માં મનનો તદ્દન નાશ થયેલો હોઈ કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી, અને તેથી એવા મનોનાશને અરૂપ નાશ કહે-છે. હે નિદાઘ! તું વાસનાવિનાના મનવાળો થા, અને ... બધા વિકલ્પોને દૂર કર. જે પરબ્રહ્મ છે તે હું જ છું, ... માનીને તું કૃતકૃત્ય બન. શરીરમાં જીવ અને ઈશ્વર નામનાં પંખીઓ છે. તેમાંનો જીવ કર્મનાં ફળ ભોગવે છે અને ઈશ્વર ...ત્ર સાક્ષી(જોનારા)રૂપે રહેલો હોઈ ભોગ ભોગવતો નથી. આખા જગતનો આધાર હું જ છું, એમ નિશ્ચય કરી તું શોકવિનાનો ...ા. શરીરમાં જે પોતાની મેળે પ્રકાશનો આત્મા છે, તેને જાણ ...ને અનેક ગ્રંથોને ભણવાનું છોડી દે. સંસારરૂપ વૃક્ષનું બીજ આ શરીર જ છે. અને એ શરીરનું બીજ ચિત્ત છે. ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે બીજ છે—પ્રાણની ગતિ અને દૃઢ ભાવના. પ્રાણની ગતિનો નિરોધ પ્રાણાયામ વડે અને દૃઢ ભાવનાનો નાશ આગળ-પાછળના વિચાર છોડી દેવા વડે યોગીઓ કરે છે. જો જગતની ...ો પણ વસ્તુની ભાવના જ હૃદયાકાશમાં ન થાય, તો પછી ચિત્ત ... ... ઉત્પન્ન થાય? ભૂત અને ભવિષ્યના વિચારો જેવા ... ... જ તેઓને પ્રયત્ન કરીને ધોઈ નાખવા. એ

વિચારોને રહેવા દેવા એ જ સંસારનું કારણ છે, અને તેઓને કાઢી નાખવા તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. હાલવા, ચાલવા વગેરેની ક્રિયાઓ કરવા છતાં તેના લેપ થતો કે લેપાતો નથી, તે જ મુક્તિ છે. જ્યાં સુધી મનનો લય થતો નથી, ત્યાં સુધી વાસનાનો તદ્દન નાશ થતો નથી; અને જ્યાં સુધી તત્ત્વનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તનો લય થતો નથી. જ્યાં સુધી ચિત્તનો લય થતો નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વનો સમન્વય થતો નથી, અને જ્યાં સુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ! આમ તત્ત્વજ્ઞાન, મનનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય એ એકબીજા પર આધાર રાખતી વસ્તુઓ છે, અને તેથી જ એ ત્રણે સાથે કરવું છે. માટે ભોગની ઇચ્છાને દૂરથી જ છોડી દઈને એ ત્રણેનું આચરણ કર. લાંબા વખતના અભ્યાસ વડે એ ત્રણે વસ્તુઓ સાથે થાય છે અને તે સાથે થતાં હૃદયની [illegible] તદ્દન તૂટી જાય છે. વાસનાના ત્યાગથી સાથે જ [illegible] અને ચિત્ત, મનના [illegible] દૂર થઈ જાય છે.

[illegible]

ઇચ્છતો પણ નથી અથવા ધિક્કારતો પણ નથી. માત્ર આભાસરૂપ જગત સત્ પણ નથી તેમજ અસત્ પણ નથી, એમ ગણી વિચારોનો ત્યાગ કરવો તે જ ખરું જ્ઞાન છે. ઇચ્છાઓને ઓછી કરી નાખવાથી સંતોષ પ્રગટ થાય છે, માટે ઇચ્છાઓને તું છોડી દે. જે પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્મા છે, તે જ હું છું; એમ નિશ્ચય કરીને, હે નિદાઘ! ભૂત–ભવિષ્યની ચિન્તા છોડી દે. આ આખું જગત એક, શાન્ત તેમજ આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત છે એમ ગણીને તું સુખપૂર્વક રહે. હું બંધાયેલોયે નથી અને મુક્ત પણ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ જ છું એમ યત્નપૂર્વક નિર્ણય કરશે, એટલે તું જીવન્મુક્ત બની જશે. શાસ્ત્ર અને સત્સંગ વડે તારી બુદ્ધિને વધાર. આત્મા, સચ્ચિદાનંદ, બ્રહ્મ તો હું જ છું એમ ધ્યાન કરીને મુક્તિને પામ. હું મરેલો પણ નથી અને જીવતો પણ નથી, હું સત્ નથી તેમ અસત્ પણ નથી, પરંતુ હું તો માત્ર ચિત્સ્વરૂપ જ છું; એમ ગણીને બુદ્ધિમાન માણસ શોક કરતો નથી. જો તને કોઈ પણ વસ્તુ પર રુચિ થતી હોય તો એમ જાણ કે તું બંધાયેલો છે, અને જો તને કોઈ પણ વસ્તુ પર રુચિ ન થતી હોય તો જાણ કે તું મુક્ત છે. અહંકારનો ત્યાગ થતાં અને સમત્વ (બધી વસ્તુ પ્રત્યે સમાનતા)નો ઉદય થતાં અને ચિત્તનો ક્ષય થતાં તુર્યાવસ્થા (મોક્ષ) પ્રગટ થાય છે. બધી વસ્તુનું દૂર થઈ જવું એ જ એક બધાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. અહીં અવિદ્યા પણ નથી, તેમજ માયા પણ નથી; પરંતુ એક માત્ર શાન્ત બ્રહ્મ જ છે. માટે બધું છોડી દઈને આત્મામાં જ શાન્ત બની જઈને, ચિત્તને ક્ષીણ બનાવીને, બહારથી મૂગા–બહેરાની જેમ વર્તીને તું હમેશ અંદર વૃત્તિવાળો થા. જાગતાં પણ ઊંઘતાની જેમ બહારથી કર્મો કર અને અંદરથી બધાંનો પરિત્યાગ કર. ચિત્ત છે તે જ પરમ દુઃખ છે. અને ચિત્તનો ત્યાગ તે જ પરમ સુખ છે. માટે ચિત્તનો

ચિદાકાશમાં વિહાર કર, અને ગમતીઅણગમતી બધી વસ્તુઓ તરફ હંમેશ પથ્થરના જેવી વૃત્તિ રાખ.

૬૨—સૂર્ય ઉપનિષદ (સાર)

અમે સૂર્યદેવના તેજ પ્રકાશનું ધ્યાન કરીએ છીએ. એ સૂર્યદેવ અમારી બુદ્ધિને પ્રેરનારા છે. એ સૂર્ય જ આખા આ જડ-ચેતન જગતનો આત્મા છે. સૂર્યમાંથી જ બધાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હે સૂર્યદેવ! તમે જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મા છો, વિષ્ણુ છો, રુદ્ર છો. તેમજ તમે જ ઋગ્, યજુ, સામ અને અથર્વ—એમ ચારે વેદના મંત્રો છો. સૂર્યમાંથી જ વાયુ, ભૂમિ, તેજ, આકાશ, જળ, તેમજ દેવો અને વેદો ઉત્પન્ન થાય છે. એ સૂર્ય જ બ્રહ્મ છે. એ સૂર્ય જ અંતઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર છે. એ સૂર્ય જ પાંચ પ્રાણ છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે, પાંચ કર્મેન્દ્રિય છે, શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પાંચ તન્માત્રા છે. એ સૂર્ય આનંદ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી ભર્યું છે. સૂર્યમાંથી આ દુનિયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના વડે પોષાય છે અને અંતે તેમાં વિલય પામે છે. એ સૂર્ય હું જ છું. એ સૂર્યદેવ અમારા આત્મા છે.

૬૩—અક્ષિ ઉપનિષદ (સાર)

[illegible]

તેમજ મન, વાણી અને કર્મ વડે સત્સંગ તેમજ શાસ્ત્રોને સેવે છે, ત્યારે તે પહેલી ભૂમિકામાં રહેલો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે થયા બાદ જ્યારે સંસારમાંથી તરવાનો તેને વિચાર આવવા માંડે છે, ત્યારે તે વિચાર નામની બીજી ભૂમિકામાં આવે છે. ત્યારબાદ જ્યારે તે શાસ્ત્રમાં કહેલા તત્ત્વના અર્થોને જ્ઞાનીઓ પાસેથી બરાબર સમજી લઈને, મદ, અભિમાન, લોભ, મોહ વગેરેને છોડી દે છે અને શાસ્ત્ર, સદ્‌ગુરુ તથા સજ્જનની સેવા વડે શાસ્ત્રના રહસ્યને બરાબર જાણે છે, ત્યારે તે અસંસર્ગ નામની ત્રીજી ભૂમિકામાં આવેલો કહેવાય છે. અસંસર્ગ (અથવા અસંગ દશા) બે પ્રકારનો છે—સામાન્ય અને શ્રેષ્ઠ. હું કરનારો નથી તેમજ ભોગવનારો નથી, પણ પૂર્વનાં કર્મો અનુસાર અથવા ઈશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર સુખદુઃખ આવ્યા કરે છે એમ ગણીને પદાર્થોમાંથી પ્રીતિ કાઢી નાખવી, તે સામાન્ય અસંસર્ગ છે. પણ આવા વિચારોને પણ ક્રમે કરી છોડી દઈને મનુષ્ય જ્યારે મૂંગો અને શાન્ત બની જાય છે, ત્યારે તેને શ્રેષ્ઠ અસંસર્ગ કહેવાય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસ વડે જ્યારે અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે અને અભ્યાસી બધે સમાનપણે રહે છે, ત્યારે તે ચોથી ભૂમિકામાં રહેલો કહેવાય છે. આ ચોથી ભૂમિકામાં દ્વૈતનો ખ્યાલ રહેતો નથી અને અદ્વૈતની ભાવના દૃઢ બનેલી હોય છે, તેથી એ ભૂમિકામાં રહેલાઓ જગતને સ્વપ્નની જેમ જુએ છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિકા જાગ્રત કહેવાય છે, અને આ ચોથી ભૂમિકા સ્વપ્ન કહેવાય છે. જ્યારે ચિત્ત શરદઋતુના વાદળની જેમ તદ્દન લય પામે છે અને માત્ર સત્ત્વગુણ જ બાકી રહે છે, ત્યારે તેને સુષુપ્ત નામની પાંચમી ભૂમિકા કહેવાય છે. એ ભૂમિકામાં વ્યવહારનાં કાર્યો કરતો છતાં પણ મનુષ્ય તેની વૃત્તિઓ અંદર રહેલી હોવાથી ઊંઘતો હોય એમ જ દેખાય છે. ત્યાર પછી વાસના વિનાની તુર્ય નામની છઠ્ઠી ભૂમિકા આવે છે, અને

તેમાં સત્, અસત્, અહં, અનહં વગેરે કાંઈ પણ હોતું નથી. પરંતુ તેમાં વિચારોનો અદંતર ક્ષય થયેલો હોય છે. આ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેલો વિદેહમુક્તિ નામની સાતમી ભૂમિકાને મેળવે છે. એ ભૂમિકાનું વર્ણન વાણીથી થઇ શકતું નથી. એ ભૂમિકા છેવટની છે. હે મુનિ! લોકને, શરીરને અને શાસ્ત્રને અનુસરવાનું છોડી દઈને તમારી પોતાની ભ્રાન્તિને દૂર કરો. અ, ઉ, અને મ એ ત્રણ પ્રકારની માત્રાઓ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં રહેલા વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ નામની આત્માની અવસ્થાઓ અનુસાર છે. માટે એ સ્થાનો ચિદાત્મામાં લય કરો. હંમેશ શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય, અદ્વૈત અને પરમ આનંદરૂપ એ ચિદાત્મામાં 'એ જ હું' એમ ચિંતવ્યા કરો, અને ત્રણે કાળમાં દુઃખરૂપ એવા આ જગતને છોડી દઈને પરમતત્ત્વમાં ધ્યાન રાખનારા થાઓ.

૬૮—અધ્યાત્મ ઉપનિષદ (સાર)

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત વગેરે, એ … રહેલ છે, તે … [illegible]

બુદ્ધિમાન માણસ પણ સહેજમાં માયાના આવરણમાં ફસાઈ જાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, શિવ અને આખું વિશ્વ પણ પોતે જ છે અને પોતાથી જુદું કાંઈ જ નથી. પોતામાં ભાસતી બધી વસ્તુઓને દૂર કરવાથી પોતે જ પરબ્રહ્મરૂપે બાકી રહે છે. બ્રહ્મમાં આ જગતની કલ્પના ખોટી છે, કારણ કે જે વસ્તુ એક અને વિકારરહિત છે, તેની અંદર એવા ભેદ કયાંથી હોઈ શકે? એ કલ્પના તો ચિત્તને લઇને ઊભી થાય છે અને ચિત્ત દૂર થતાં તે દૂર થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી માયા છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મને જગતનું કારણ, સર્વજ્ઞપણું વગેરે વિશેષણો આપવામાં આવે છે. પણ પરમાત્મા અને જીવના અનુક્રમે માયા અને અવિદ્યા નામનાં આવરણ દૂર થતાં અખણ્ડ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ જ દેખાય છે. આ પ્રમાણેનાં શાસ્ત્રનાં વાકયોને સાંભળવાં, તે શ્રવણ કહેવાય છે. ત્યાર પછી તેની ઉપર બુદ્ધિથી વિચાર કરવો, તે મનન કહેવાય છે. શ્રવણ અને મનન વડે જે અર્થ બરાબર સમજાય છે અને પછી તેની ઉપર જે એકતાનતા થાય છે, તેને નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. ધ્યાન કરનાર, ધ્યાનનો વિષય અને ધ્યાન એ બધાના વિચાર છૂટી જતાં, પવન વિનાની જગામાં રહેલા દીવાની નિશ્ચળતાના જેવી ચિત્તની નિશ્ચળતાને સમાધિ કહેવાય છે. આ અનાદિ સંસારમાં ભેગાં થયેલાં કરોડો કર્મો એ સમાધિ વડે નાશ પામે છે, તેમજ તેના વડે વાસનાની જાળ તદ્દન કપાઇ જાય છે. જ્યારે વિષયોમાં વાસનાનો ઉદય ન થાય, ત્યારે તેને વૈરાગ્યની ઊંચામાં ઊંચી અવસ્થા જાણવી. જીવન્મુક્તની હમેશ વિકલ્પરહિત અવસ્થા હોય છે. જ્યારે દેહ, ઇન્દ્રિયો, વગેરેમાં હુંપણું ન થાય, ત્યારે તેને જીવન્મુક્ત જાણવો. એણે કરોડો જન્મોમાં ભેગું કરેલું સંચિત કર્મ હું બ્રહ્મ છું એવા જ્ઞાન વડે લય પામે છે, અને પોતે આકાશની જેમ સંગરહિત છે એમ જાણતો હોઈ તેવો મનુષ્ય ભાવિષ્યનાં કર્મો વડે લેપાતો નથી. હું

જન્મ અને મરણથી રહિત છું એમ જે જાણે છે અને આત્મામાં જ જે સ્થિર બનેલો છે, તેને પ્રારબ્ધ જેવું શું હોઈ શકે ! જ્યાં સુધી શરીરને આત્મા જણાય છે, ત્યાં સુધી જ પ્રારબ્ધ રહે છે. પણ જેના દેહાત્મભાવનો નાશ થઈ ગયો છે, તેને પ્રારબ્ધ લાગતું નથી. પ્રારબ્ધની કલ્પના પણ તેને માટે તો શરીરની કલ્પનાના જેવી એક ભ્રાન્તિ જ છે. જે વસ્તુ કલ્પિત છે તે ખરી ક્યાંથી હોય, અને જે વસ્તુ અસત્ય છે તેનો જન્મ કેવી રીતે થાય ! જે જન્મ્યું જ નથી, તેનો નાશ પણ ક્યાંથી હોય ! અને જે અસત્ય છે, તેને પ્રારબ્ધ ક્યાંથી હોય ! અજ્ઞાન વડે જણાતા આ દેહ વગેરેનો જ્ઞાન વડે લય થઈ ગયા પછી, 'આ દેહ અહીં કેમ રહી શકે છે !' એવી અજ્ઞાનીઓની શંકાનું બહારની નજરે સમાધાન કરવાને માટે જ મુનિએ પ્રારબ્ધની વાત કરી છે. બાકી, અહીં એક તો અહીં એક અને અભેદ એવું બ્રહ્મ જ રહેલું છે, અને તેનાથી જુદું બીજું કાંઈ જ નથી. આ પ્રમાણે પોતાના અનુભવથી જ (તે મુખથી કહે છે).

૬૫—કુણ્ડિકા ઉપનિષદ્ (સાર)

[illegible]

જગતરૂપ અનેક તરંગો ઊઠે છે અને પાછા શમે છે. મને દેહ સાથે કશો સંબંધ નથી, તો પછી જાગ્રત વગેરે અવસ્થાના ધર્મો સાથે તો મને સંબંધ ક્યાંથી જ હોય? હું તો હમેશ અખંડ જ્ઞાનરૂપ અને અહંતામમતારહિત છું. મને કોઈ પણ ક્રિયા નથી, કોઈ પણ વિકાર નથી અને કોઈ પણ આકાર નથી. હું તો સદા વિકલ્પવિનાનો અને અવિનાશી છું, તેમજ આનંદરૂપ છું.'

૯૬—સાવિત્રી ઉપનિષદ (સાર)

અગ્નિ સવિતા છે, પૃથ્વી સાવિત્રી છે. વરુણ સવિતા છે, જળ સાવિત્રી છે. વાયુ સવિતા છે, આકાશ સાવિત્રી છે. યજ્ઞ સવિતા છે, છંદો સાવિત્રી છે. વાદળ સવિતા છે, વીજળી સાવિત્રી છે. આદિત્ય સવિતા છે, દ્યુલોક સાવિત્રી છે. ચંદ્ર સવિતા છે, નક્ષત્રો સાવિત્રી છે. મન સવિતા છે, વાણી સાવિત્રી છે. પુરુષ સવિતા છે, સ્ત્રી સાવિત્ર છે. એ સાવિત્રીના ત્રણ પાદ (ચરણ) છેઃ—**भूः तत्सवितुर्वरेण्यम्, भुवः भर्गो देवस्य धीमहि,** અને **स्वः धियो यो नः प्रचोदयात्।** જે સાવિત્રીને આ પ્રમાણે જાણે છે, તે મૃત્યુને જીતે છે.

૯૭—આત્મા ઉપનિષદ (સાર)

ત્રણ પ્રકારનો આત્મા છે—બાહ્ય આત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. ચામડી, માંસ, રૂંવાડાં, આંગળી, હાથ, પગ, માથું, પીઠ, નખ, આંખ, કાન વગેરેવાળો અને જન્મમરણને પામનો જે દેહ છે, તે બાહ્ય આત્મા છે. જે પાંચ મહાભૂત અને ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ વગેરે ગુણો સાથે જોડાયેલો છે, અને જે સાંભળવા, સૂંઘવા, જેવા વગેરેની ક્રિયાઓ કરનારો છે, તે અંતરાત્મા કહેવાય છે. જે પરમાત્મા છે, તે તો પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર,

ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે યોગની ક્રિયાઓ વડે મેળવી શકા છે. એ પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તે જન્મતો કે મર નથી. તેમજ તેનામાં કોઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. તેને લગ સ્પર્શ વગેરે લાગતા નથી. તે બધે વ્યાપીને રહેલો છે. તે ચિંતન થઈ શકતું નથી. તે ક્રિયારહિત હોવાથી તેને સંસાર નથ

આ આખા જગતરૂપે બ્રહ્મ જ દેખાય છે. વિદ્યા, અવિદ જગત વગેરે બધું ય એ બ્રહ્મ જ છે અને તેનાથી જુદું પરિ કોઈ નથી. જ્ઞાની માણસે અહંતા-મમતા છોડી દઈને બ કામનારહિત બનીને પોતાના આત્મામાં જ મગ્ન રહેવું. બ સમાનપણું એનાથી એ જ્ઞાની કર્મો કરતો છતાં કોઈ કરતો નથ અને ભોગ ભોગવતો છતાં કોઈ ભોગવતો નથી. તેમજ તે શરીર હોવા છતાં તે શરીરવિનાનો જ છે અને તેને માટે [illegible]

[illegible]

[illegible]

છે. ખરું જોતાં તેનામાં માયા પણ નથી. બહારની નજરે વિદ્યા અને અવિદ્યા છે, પણ તત્ત્વની નજરે નથી. પરમતત્ત્વમાં તો વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ, અધર્મ વગેરે કાંઈ જ નથી. જ્યારે બધું બ્રહ્મરૂપ જણાય છે, ત્યારે દુઃખ વગેરેનો ભાસ થતો નથી. એ બ્રહ્મ વાણી અને મન વડે જાણી શકાતું નથી, તેમજ નજરે જોઈ શકાતું નથી. તેને આંખ, કાન, હાથ, પગ વગેરે કાંઈ જ નથી. તે નિત્ય, વ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને અવિનાશી છે. જેઓના દોષો નાશ પામી ગયા છે, તેઓ એ બ્રહ્મને પોતાના શરીરમાં જ પ્રકાશસ્વરૂપે રહેલું જુએ છે; જ્યારે બીજાઓ માયામાં ફસાયેલા હોઈ તેને જોઈ શકતા નથી. જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે, તે આખા જગતને જોતો છતાં પણ જગતને પોતાના આત્માથી જુદું જોતો નથી.

૯૯—પરબ્રહ્મ ઉપનિષદ (સાર)

મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ શિખા અને જનોઈ અંદર રાખવાં જોઇએ, અને કર્મ કરનાર ગૃહસ્થે તેઓને બહાર ધારણ કરવાં જોઇએ. દરેક માણસનું શરીર તેના છન્નુ આંગળ જેટલું ઊંચું હોય છે અને તે અનુસાર જનોઈનું સૂત્ર પણ છન્નુ વખત ચાર આંગળાંની આસપાસ વીંટાય એટલું લાંબું હોય છે. પછી એ સૂત્રને સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ એ ત્રણ દેવોની કળાને અનુરૂપ ત્રેવડું કરાય છે. ત્યારપછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકરનું તેમાં અનુસંધાન કરી, તેમજ તેના છેડાઓને ભેગા મેળવી, તેમાં અદ્વૈતરૂપ ગાંઠ મારવામાં આવે છે. એવા એ જનોઇને ડાબા ખભા ઉપર અને જમણી કેડ ઉપર પહેરવામાં આવે છે. મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ એવા બહારના જનોઇ અને શિખાને છોડી દઈને જ્ઞાનરૂપ જનોઈ અને જ્ઞાનરૂપ શિખા પહેરવાં. એવા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ જનોઈ-શિખાવાળો જ ખરો બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

૭૦—અવધૂત ઉપનિષદ (સાર)

સાંકૃતિ નામના મુનિએ એક વખત અવધૂત દત્તાત્રેયને અવધૂતની અવસ્થા અને તેનાં ચિહ્નો વિષે સવાલ પૂછ્યો. ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો—જેણે વર્ણ-આશ્રમ વગેરેને છોડી દીધાં છે અને જે માત્ર આત્મામાં જ હમેશ રહે છે, તેવો યોગી અવધૂત કહેવાય છે. તેનું જગતમાં રહેવું તો એની ઇચ્છાને આધીન છે. તેની મરજી અનુસાર તે વસ્ત્ર પહેરે છે અથવા નગ્ન પણ ફરે છે. તેને ધર્મ, અધર્મ, વગેરે કાંઈ લાગતું નથી. મધ ભમરાની જેમ તે ક્યાંથી પણ લેપાતો નથી. તે [illegible] ભોગવે તોપણ તેને પુણ્યપાપ અડકતાં નથી. જેમ સમુદ્રમાં જેમ નવ નદીઓનાં પાણી આવીને પડે પણ તેમાં કંઈ [illegible]

ક્યાંથી હોય ? માટે તેને પ્રારબ્ધ અનુસાર ચાલવા દો. અથવા તો હું પોતે કૃતકૃત્ય છું છતાં લોકના અનુગ્રહની ઇચ્છાથી જો હું શાસ્ત્રના માર્ગને અનુસરું, તો તેમાં યે મને શું નુકસાન થવાનું છે ? કારણ કે એવી રીતે જે કાંઇ પણ પૂજન, સ્નાન, પ્રવચન વગેરે ક્રિયાઓ થશે તે બધાંનો હું તો માત્ર સાક્ષી જ રહીશ અને કરવાપણું કે કરાવવાપણું તો મને કાંઇ હશે જ નહિ. હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું! કેમકે હું આત્માને બરાબર ઓળખું છું અને બ્રહ્મના આનંદનો મને સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. મને સંસારનું દુઃખ જરા પણ લાગતું નથી, અને મારું અજ્ઞાન તો ક્યાંય ભાગી ગયું છે. હવે મને કાંઈ પણ કરવાપણું રહ્યું નથી, તેમજ જે મેળવવાનું હતું તે બધુંય મને મળી ગયું છે.

૭૧–ત્રિપુરાતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ એમ ત્રણ પુરમાં વસનારી ચિતશક્તિ ત્રિપુરા કહેવાય છે. એ ચિત્કલા, મહાકુંડલિની, ત્રકૂટા વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે.

મન બે પ્રકારનું છે: અશુદ્ધ અને શુદ્ધ. કામનાઓવાળું મન અશુદ્ધ છે અને કામનાવિનાનું શુદ્ધ છે. મનુષ્યોના બંધન અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે. વિષયોમાં આસક્ત મન બંધનનું કારણ છે અને વિષયો વિનાનું મન મુક્તિનું કારણ છે. જ્યાં સુધી મનનું મનપણું નીકળી ન જાય, ત્યાં સુધી તેનો હૃદયમાં નિરોધ કરવો. જ્યારે મનનું મનપણું દૂર થાય છે, ત્યારે તે અવસ્થાને જ પરમપદ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી મનનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તેને હૃદયમાં રોકવું. આટલું જ માત્ર જ્ઞાન અને ધ્યાન છે, બાકીનો બધો તો વાણીનો વિસ્તાર છે. અવયવ-વિનાનું, વિકલ્પોવિનાનું અને દોષરહિત એવું બ્રહ્મ હું જ છું,

એમ જાણનારો માણસ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એક જ આત્મા બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલો છે; અને પાણીમાં જેમ ચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બ જુદાંજુદાં દેખાય છે, તેમ તે પણ દરેક પ્રાણીમાં જુદો-જુદો દેખાય છે. જેમ ઘડાને એક ઠેકાણેથી બીજે લઈ જતાં ઘડામાં રહેલું આકાશ કાંઈ ચાલતું નથી, તેમ જ જીવની અવસ્થા પણ છે. ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરીને અને જ્ઞાન મેળવીને પછી, અનાજના ઇચ્છાવાળો જેમ ફોતરાં ફેંકી દે તેમ, ડાહ્યા માણસે બધા ગ્રન્થોને છોડી દેવા. જુદાજુદા રંગવાળી ગાયોનું દૂધ તો એક જ રંગનું હોય છે, તેમ શાસ્ત્રો જુદાંજુદાં છતાં તેઓનો ઉપદેશ તો એક જ હોય છે. જ્ઞાનરૂપ આંખ પ્રાપ્ત કરીને અખંડ, નિષ્કલ અને શાંત બ્રહ્મ હું જ છું એવું સતત સ્મરણ રાખવું.

૭૨—દેવી ઉપનિષદ (સાર)

દેવીનું સ્વરૂપ બ્રહ્મા વગેરે જાણતા નથી. એ અનંત, અજન્મા, એક, અને વિશ્વરૂપિણી છે. એનાથી ઊંચે બીજું કોઈ નથી. સંસારથી ભય પામેલો હું એને નમસ્કાર કરું છું.

૭૩–ત્રિપુરા ઉપનિષદ (સાર)

પૃથિવી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગલોકરૂપ ત્રણ પુરોમાં જે ચૈતન્યકલા રહેલી છે, તે ત્રિપુરા છે. તે ત્રિપુરા દેવોમાં સૌથી મહાન, ઘડપણવિનાની અને પ્રાચીન છે. મદન્તિકા, માનિની, મંગલા, સુભાગા, સુંદરી, સિદ્ધિમત્તા, લજ્જા, મતિ, તુષ્ટિ, ઇષ્ટા, પુષ્ટા, લક્ષ્મી, ઉમા, લલિતા અને લાલપન્તી—એ તેનાં નામો છે.

૭૪–કઠરુદ્ર ઉપનિષદ (સાર)

દેવોએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રજાપતિએ તેઓને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમણે કહ્યું—બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છાવાળાએ શિખા, જનોઈ વગેરેને છોડી દઈને અને વ્યવહારનો ભાર પુત્રને માથે નાખીને અભિમાનરહિત થઇ પૃથ્વી પર ભટકવું. તેણે આત્મા સંબંધી વિચાર કરવો અને ભિક્ષા માગી પેટપૂરતું ખાવાનું મેળવવું. નદીકિનારાની રેતીમાં અથવા દેવાલયની બહાર સૂવું. અત્યન્ત સુખદુઃખ વડે શરીરને હેરાન કરવું નહિ. પોતાની પ્રશંસા સાંભળી ખુશ થવું નહિ, તેમજ પોતાની નિન્દા સાંભળી દિલગીર થવું નહિ. તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને સ્ત્રીસંગ ત્યજવો. જગતનું સાક્ષી, સર્વનો આત્મા, નિર્મળ, સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર અને પ્રજ્ઞાનઘન એવું જે જગતરૂપે ભાસતું ચૈતન્ય છે, તે આપમેળે જ પ્રકાશે છે. કર્મ વડે અથવા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા વડે અથવા બીજા કોઈ પણ ઉપાય વડે બ્રહ્મ મળતું નથી, પણ માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન વડે જ તે મળે છે. સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ એ બ્રહ્મ માયા, અજ્ઞાન, વગેરેથી ભરેલા આ સંસારમાં છુપાયેલું

છે. પરમ આકાશમાં છુપાઈને રહેલા એ બ્રહ્મને જાણનારો કૃત-કૃત્ય થાય છે. એ એક બ્રહ્મ હું જ છું એમ જાણનારો પોતે બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે.

આત્મામાંથી ક્રમે કરીને આકાશ વગેરે પાંચ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં અને એ પાંચ તત્ત્વોમાંથી બ્રહ્માંડ થયું. માણસના શરીરમાં પાંચ કોશ હોય છે—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય. એ કોશો ક્રમશઃ એકની અંદર એક એમ રહેલા હોય છે. છેક અંદર આનંદમય કોશ રહેલો છે, અને તે બીજા બધા કોશોનો આધાર છે. જો એ આનંદ ન હોય તો કોઈ પણ પ્રાણી જીવી શકે નહિ. એ આનંદ જ [illegible] જીવાત્માને કંઈક આનંદ આપે છે. [illegible]

૭૫–ભાવના ઉપનિષદ (સાર)

અર્ઘ્ય, પાદ્ય, આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, જનોઈ, આભૂષણ, ગન્ધ, ફૂલ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, તામ્બૂલ, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર, વગેરે બાહ્ય પૂજાવિધિને બદલે તે બધાની માનસિક ભાવનાઓ વડે ઇષ્ટદેવતાની પૂજા કરવાથી જીવન્મુક્ત બનાય છે.

૭૬–રુદ્રહૃદય ઉપનિષદ (સાર)

રુદ્ર સર્વદેવોરૂપ છે અને સર્વદેવો રુદ્રરૂપ છે. જેઓ ગોવિંદને, શંકરને અથવા હરિને ભજે છે, તેઓ પણ રુદ્રને જ ભજે છે. જેઓ બીજા કોઈ દેવનો દ્વેષ કરે છે, તેઓ રુદ્રનો જ દ્વેષ કરે છે. બધી જડચેતન સૃષ્ટિ રુદ્ર-ઉમા સ્વરૂપ જ છે. પુરુષ-સૃષ્ટિ બધી રુદ્રરૂપ છે અને સ્ત્રીસૃષ્ટિ બધી ઉમારૂપ છે. આત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા—એમ આત્મા ત્રણ પ્રકારે થાય છે. તેમાં બ્રહ્મા અંતરાત્મા છે, શંકર પરમાત્મા છે અને વિષ્ણુ બધાં પ્રાણીઓનો આત્મા છે. બ્રહ્મા રુદ્ર છે અને સરસ્વતી ઉમા છે. વિષ્ણુ રુદ્ર છે અને લક્ષ્મી ઉમા છે. સૂર્ય રુદ્ર છે અને તેની પત્ની છાયા ઉમા છે. ચંદ્ર રુદ્ર છે અને તારા ઉમા છે. અગ્નિ રુદ્ર છે અને તેની પત્ની સ્વધા ઉમા છે. યજ્ઞ રુદ્ર છે અને વેદિ ઉમા છે. પરા અને અપરા નામની બે વિદ્યા અહીં જાણવા જેવી છે. તેમાંની અપરા વિદ્યામાં ચાર વેદો અને ૭ વેદાંગોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે પરા વિદ્યા વડે અવિનાશી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અદૃશ્ય, ન સમજાય એવા, નામ-રૂપ વિનાના, આંખ-કાન, હાથ-પગવિનાના, નિત્ય, વ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને અવિનાશી એવા આત્માને બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પોતામાં જ જુએ છે. એ સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાનમય આત્મામાંથી જ આ આખું જગત પ્રગટ થાય છે. દોરડામાં સાપની જેમ જેને આધારે રહેલું

આ જગત સત્ય હોય તેવું ભાસે છે, તે અક્ષરબ્રહ્મ સત્ય છે. તેને જાણીને માણસ મુક્ત બને છે. અજ્ઞાનરૂપ મોટી ગાંઠને છેદી નાખીને અમૃતમય અને સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણું. એ બ્રહ્મમાં ચંદ્ર કે સૂર્ય પ્રકાશતા નથી, વાયુ વાતો નથી તેમજ બીજા કોઈ દેવો પણ નથી; પણ એ બ્રહ્મ તો પોતે જ વિશુદ્ધ અને નિર્મળ રૂપે પ્રકાશે છે. આ શરીરમાં જીવ અને ઈશ્વર નામનાં બે પક્ષીઓ સાથે રહેલાં છે. તેમાંનો જીવ કર્મનાં ફળને ભોગવે છે અને ઈશ્વર ભોગવ્યા વિના માત્ર સાક્ષીરૂપે રહેલો છે. એ જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેનો ભેદ માયા વડે કલ્પાયેલો છે. જેમ ઘડામાં રહેલું આકાશ તેમજ મકાનમાં રહેલું આકાશ મહાન આકાશના જ ભેદ છે, તેમ જીવ અને શિવ પણ મહા ચૈતન્યે-ના જ કલ્પિત ભેદ છે. ખરું જોતાં તો શિવ અને જીવ એક ચૈતન્ય જ છે. [illegible] અને [illegible] પછી એ એક ચૈતન્યનું જ્ઞાન થતાં [illegible] કે [illegible] રહેતા નથી. અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ

તેને મિતાહાર કહેવાય છે. આસનોમાં બે મુખ્ય છેઃ પદ્માસન અને વજ્રાસન. શક્તિચાલન એટલે કુણ્ડલિની નામની જે શક્તિ મૂલાધારચક્રમાં રહેલી છે, તેને ત્યાંથી ઉઠાડવી અને તેને સુષુમ્ણા નાડીવાટે ઊંચે ચઢાવવી. જુદાજુદા પ્રકારના પ્રાણાયામો વડે શક્તિચાલન થઈ શકે છે. શક્તિચાલન વડે બધા રોગો નાશ પામે છે. શરીરમાં રહેલો વાયુ પ્રાણ કહેવાય છે અને તેને રૂંધવાની ક્રિયાને પ્રાણાયામ કહેવાય છે. પ્રાણને રોકવાની ક્રિયાને કુંભક કહેવાય છે. કેવલ, સહિત, સૂર્યભેદી, શીતલી, ભસ્ત્રી, વગેરે કુંભકના પ્રકારો છે. બંધ નામની યોગની ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે—મૂલબંધ, ઉડ્ડીયાણબંધ અને જાલંધરબંધ. આ બંધના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે. રોગ થવાની બીક, સંશય, પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, કંટાળો, ભ્રાન્તિ, વગેરેને યોગનાં વિઘ્નો કહેવાય છે, માટે યોગસાધકે એનો ત્યાગ કરવો. આ યોગસાધના વડે જ્યારે કુણ્ડલિની શક્તિ જાગ્રત થઈને છ ચક્રો ભેદીને માથામાં રહેલા સહસ્ત્રારચક્રમાં જાય છે, ત્યારે સાધકને પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શક્તિનું શિવ અર્થાત્ પરમતત્ત્વને મળવું, એ જ ઊંચામાં ઊંચી અને મોક્ષની અવસ્થા છે.

ખેચરી નામની એક વિદ્યા છે, કે જેને જાણનારો અમર બને છે, અને તેને મરણ, વ્યાધિ કે ઘડપણ આવતાં નથી. (આ વિદ્યા યોગની એક ક્રિયા હોવાથી અહીં વર્ણવી નથી. જિજ્ઞાસુએ તેને મૂળ ઉપનિષદમાં જોઈ લેવી.)

પિણ્ડની અથવા વ્યક્તિની જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાના જીવાત્માને અનુક્રમે વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે આખા બ્રહ્માંડની અથવા સમષ્ટિની જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાના ઈશ્વરાત્માને અનુક્રમે વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને ઈશ્વર કહેવાય છે. જીવ અને ઈશ્વર પોત-

વગેરેનું ચિંતન કરવું તે પણ તપ છે. આપમેળે આવી મળે તેના વડે હમેશ ખુશ રહેવું તે સંતોષ છે, તેમજ બ્રહ્મલોક સુધીના બધા વૈભવો તરફ વૈરાગ્ય હોઇ સર્વ ઠેકાણે આસક્તિ વિનાના રહેવું તે પણ સંતોષ છે. વેદ અને સ્મૃતિ વગેરેમાં વિશ્વાસ રાખવો તે શ્રદ્ધા છે. ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન સત્પાત્રને શ્રદ્ધા વડે આપવું તે દાન કહેવાય છે. આસક્તિ વિનાનું મન, અસત્ય વગેરે દોષથી રહિત વાણી, અને હિંસા વગેરે દોષથી રહિત કર્મ હોવાં તે ઈશ્વરપૂજન છે. સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંત, સૌથી ઊંચા, આનંદરૂપ, અચળ અને બધાની અંદર રહેલ તત્ત્વનું જ્ઞાન તે વેદાન્તશ્રવણ છે. વેદમાં અને દુનિયામાં નિંદા જેવાં કર્મો કરતાં જે શરમ થાય તે લજ્જા છે. વૈદિક કર્મો જે શ્રદ્ધા તે મતિ કહેવાય છે. ગુરુ વડે અને વેદો વગેરે વડે ઉપદેશાયેલા મંત્રનો અભ્યાસ તે જપ છે. જપ બે પ્રકારનો છે વાચિક અને માનસિક. વાચિક જપ બે પ્રકારનો છે: મોટેથી [illegible] કરવાનો અને [illegible] અથવા [illegible] કરવાનો. માનસિક જપ પણ બે પ્રકારનો છે—મનન અને ધ્યાન [illegible]

સત્ય છે. બીજાનાં તૃણ, રત્ન, સોનું અથવા મોતી વગેરેમાંથી મનને ખેંચી લેવું તે અસ્તેય (અથવા ચોરી ન કરવી તે) છે, તેમજ આત્મામાં અનાત્મારૂપે જે વ્યવહાર રહ્યો છે તેનો પરિત્યાગ કરવો તે પણ અસ્તેય છે. શરીર, મન અને વાણી વડે પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરી ઋતુકાલે પોતાની સ્ત્રીનો સમાગમ તે બ્રહ્મચર્ય છે, તેમજ બ્રહ્મમાં મનની વૃત્તિ રાખવી તે પણ બ્રહ્મચર્ય છે. શરીર, વાણી અને મન વડે બધાં પ્રાણીઓ તરફ પોતાના આત્માની જેમ જ કરુણા રાખવી તે દયા છે. પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, શત્રુ તેમજ પોતા તરફ પણ હંમેશ એકરૂપે જ વર્તવું તે સરળતા છે. મન, વાણી અને શરીર વડે શત્રુઓથી પીડાયા છતાં બુદ્ધિમાં ક્ષોભ ન થવા દેવો તે ક્ષમા છે. જ્ઞાન વડે જ સંસારમાંથી છૂટા થવાય છે, અને બીજી રીતે નહિ, એવી સમજ ઉપજવી તે ધૈર્ય કહેવાય છે. ચોથા ભાગનું પેટ ખાલી રહે તેમ જમવું તે મિતાહાર કહેવાય છે. માટી અને પાણી વડે શરીરને ચોખ્ખું રાખવું તે બહારનું શૌચ છે અને મનન તે માનસિક શૌચ છે, તેમજ હું શુદ્ધ છું એવું જ્ઞાન ને પણ શૌચ કહેવાય છે. શરીર અતિશય મલિન છે અને દેહી જીવાત્મા તદ્દન નિર્મળ છે; એ બે વચ્ચેનો ફરક જણાય તો પછી કોનું શૌચ હોઇ શકે ? જ્ઞાનરૂપ શૌચને છોડીને જે બહારના શૌચ પાછળ જ મંડે છે, તે સોનાને છોડી દઇને માટીનાં ઢેફાંને જ ગ્રહણ કરે છે. જ્ઞાનરૂપ અમૃત વડે તૃપ્ત થયેલા યોગીને કંઇ પણ કરવાનું હોતું નથી. અને જો તેને કંઇ કરવાનું હોય તો તે તત્ત્વવેત્તા નથી.

તપ, સંતોષ, શ્રદ્ધા, દાન, ઈશ્વરપૂજન, વેદાંતના સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ, લજ્જા, મતિ, જપ અને વ્રત એ દસ નિયમો છે. વેદોમાં કહેલા કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણ વગેરે વડે શરીરને સૂકવી નાખવું તે તપ છે, તેમજ મોક્ષ શું, સંસાર મને કેવી રીતે લાગુ થયો,

પોતાના આવરણનો (અનુક્રમે અવિદ્યા અને માયાનો) નાશ થતાં પરમ આત્મામાં લીન થઈ જાય છે, અને તે જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. હું કોણ છું, મને આ સંસાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો, જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મારું શું થાય છે, વગેરેનો વિચાર કરવો. એમ વિચાર કરતાં અજ્ઞાનનો નાશ થઈને પ્રત્યગાત્મા અંતઃકરણમાં જ પ્રગટ થાય છે. હરરોજ નિદ્રા આવતાં સુધી અને મરણ થતાં સુધી આ પ્રમાણે વિચાર અને ધ્યાન કરનારો મુનિ જીવન્મુક્ત બને છે. જીવન્મુક્ત બનેલા પછી યોગ્ય કાળે દેહ છોડીને તે વિદેહમુક્ત થાય છે.

૭૮—[illegible] ઉપનિષદ (સાર)

[illegible]

કુહૂ, વિશ્વોદરી, તપસ્વિની, શંખિની અને ગાંધારી છે. એ બધીયે નાડીઓમાં દશ પ્રકારના પ્રાણો ફરે છે. તે પ્રાણોનાં નામ પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય છે. (આ નાડીઓ અને પ્રાણોનાં કાર્યોનો સાર પાછળ 'યોગચૂડામણિ' વગેરે ઉપનિષદોમાં આપેલો છે, જે ત્યાં જોઈ લેવો.)

શ્રીપર્વત, કેદારનાથ, વારાણસી, કુરુક્ષેત્ર, પ્રયાગ, વગેરે તીર્થો આપણા શરીરમાં જ રહેલાં છે. આત્મારૂપ તીર્થને છોડી દઈને જે બહારનાં તીર્થોની યાત્રા કરે છે, તે હાથમાં રહેલા મોટા રત્નને છોડી દઈને કાચની શોધમાં નીકળે છે. યોગીઓ બહારનાં તીર્થોને અને લાકડાં વગેરેની મૂર્તિઓને પૂજતા નથી, કેમકે તેઓને પોતાના આત્માનો અનુભવ થયેલો હોય છે. જો અંદર રહેલું ચિત્ત મલિન હોય તો તે સેંકડો વાર તીર્થમાં નાહવાથી પણ શુદ્ધ થતું નથી. યોગીઓ પરમાત્માને પ્રતિમાઓમાં જોતા નથી પણ પોતાના આત્મામાં જ જુએ છે. જે બ્રહ્મને અને પોતાના આત્માને એકરૂપે, પ્રજ્ઞાનઘનરૂપે અને આનંદરૂપે જુએ છે, તે જ ખરો તત્ત્વદર્શી છે. શરીરોની અંદર રહેલા છતાં શરીરવિનાના, મહાન, વ્યાપક, અને સાક્ષાત આનંદરૂપ ઈશ્વરને જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ શોકને છોડી દે છે.

પર્વતના શિખર પર, અથવા નદીકિનારે, અથવા વનમાં બીલના વૃક્ષ નીચે, મનોહર અને પવિત્ર જગામાં ઝૂંપડી બાંધી તેમાં શાંતિપૂર્વક આસન, પ્રાણાયામ વગેરે યોગની ક્રિયાઓ કરવી. પ્રાણાયામ શરૂ કરતાં પહેલાં નાડીશુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો. નાડીઓ [illegible] થવાથી શરીરનું હલકાપણું, જઠરાગ્નિની દીપ્તિ અને નાદનો [illegible] પ્રગટ થાય છે. અથવા તો આ નાડીશુદ્ધિને છોડી [illegible] શુદ્ધિનું જ આચરણ કરવું. એકે આત્મા તો સદા [illegible]ર અને પોતાની મેળે જ પ્રકાશનારો છે. છતાં અજ્ઞા[illegible] ને [illegible] છે. માટે એ અજ્ઞાનરૂપ

જળ અને પૃથ્વી એ પાંચની અનુક્રમે શરીરમાં રહેલા આકાશ, પ્રાણ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીમાં ધારણા કરવી. શરીરમાં ઘૂંટણ સુધી પૃથ્વીનો અંશ ગણાય છે, ગુદા સુધી જળનો, હૃદય સુધી અગ્નિનો, ભવાંના વચલા ભાગ સુધી વાયુનો અને માથા સુધી આકાશનો અંશ ગણાય છે. એ પાંચમાં અનુક્રમે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અગ્નિ, મહેશ્વર અને સદાશિવની ધારણા કરવી. અથવા તો આત્મામાં મનની ૐકારવડે ધારણા કરવી.

યોગનું સાતમું અંગ ધ્યાન છે. વિશ્વરૂપ બનેલો ઈશ્વર હું જ છું એવું ધ્યાન કરવું. અથવા સચ્ચિદાનન્દરૂપ, શબ્દ–સ્પર્શ વગેરેથી પર, અનાદિ, અનન્ત બ્રહ્મ હું જ છું એમ ધ્યાન કરવું.

પરમાત્મા અને જીવાત્મા એક જ છે એવું ભાન પ્રગટ થવું તે સમાધિ કહેવાય છે. 'નિત્ય અને બધે રહેલો આત્મા સ્વરૂપે તો એક જ છે, પણ માયારૂપ ભ્રાન્તિવડે જ અનેકરૂપે ભાસે છે. આથી ખરેખર તો અદ્વૈત જ છે અને સંસાર કે પ્રપંચ જેવું કાંઇ છે જ નહિ. જેવી રીતે આકાશ જ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, (ઘડામાં રહેલું અને મકાનમાં રહેલું આકાશ) વગેરે રૂપે થાય છે, તેવી જ રીતે એક જ આત્મા જીવ, ઈશ્વર વગેરે રૂપે કહેવાય છે. આથી હું શરીર, ઈંદ્રિય કે મન નથી, પણ હમેશ સાક્ષીરૂપ રહેલો માત્ર પરમાત્મા જ છું.' આ પ્રમાણેનું ભાન સમાધિ કહેવાય છે. હું બ્રહ્મ છું અને સંસારી નથી તેમજ મારાથી જુદું બીજું કાંઇ જ નથી. જેમ ફીણ, તરંગ વગેરે સમુદ્રમાંથી ઊઠીને પાછા સમુદ્રમાં જ સમાઈ જાય છે, તેમ જગત પણ મારામાં જ સમાઈ જાય છે. આથી મન અને જગતરૂપ માયા જેવી કોઇ જુદી વસ્તુઓ છે જ નહિ. જેને આ પ્રમાણે પરમાત્માનું ભાન થયું છે, તે પોતે પરમાત્મસ્વરૂપ જ બની ગયો છે. જ્યારે કોઇ બધા પ્રાણીઓને પોતાના આત્મામાં જ જુએ છે અને પોતાના આત્માને બધા પ્રાણીઓમાં જુએ છે. ત્યારે તેને

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે તે સમાધિમાં પડીને કોઈ પણ પ્રાણી (અથવા વસ્તુને) જોતો નથી, ત્યારે તે પરમતત્ત્વ સાથે એક બની જાય છે. જ્યારે તે આખા જગતને માત્ર માયારૂપે જ જુએ છે અને એક માત્ર આત્માને જ જુએ છે, ત્યારે તેને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮૨—તારસાર ઉપનિષદ (સાર)

ૐ નમો નારાયણાય—એ મંત્ર વડે ચૈતન્યસ્વરૂપ અને સંસારમાંથી તારનારા બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. આ મંત્રમાં 'ૐ' અક્ષર આત્મસ્વરૂપ છે, 'નમો' એ બે અક્ષરો [illegible]

[illegible]

૮૩—[illegible] ઉપનિષદ (સાર)

[illegible]

પ્રમાણે જાણનારો અમરપણાને પામે છે. ત્યાં જવાનો આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. હું જ સૂર્ય છું, હું જ પરમજ્યોતિ છું, હું જ શિવ છું, હું જ આત્મજ્યોતિ છું, હું જ સર્વ જ્યોતિ છું.

૮૪–પંચબ્રહ્મ ઉપનિષદ (સાર)

સદ્યોજાત, અઘોર, વામદેવ, તત્પુરુષ અને ઈશાન એ પાંચ નામવાળા મહેશ્વર આ જગતની પહેલાં હતા. એ મહેશ્વર જ એ પાંચ નામે અનુક્રમે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશના અધિષ્ઠાતા દેવ થયા. તેમજ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ અને ૐકાર એ પાંચ પણ સદ્યોજાત વગેરે પાંચમાંથી અનુક્રમે થયા. આ પંચબ્રહ્મ અર્થાત્ પાંચરૂપે રહેલું બ્રહ્મ પોતામાં જ રહેલું છે એમ ગણવું. માયાથી પર રહેલા અને વિશ્વને પ્રકાશમાન કરનારા મહાદેવને માયા વડે મૂઢ બનેલા દેવો જાણતા નથી. એ પરમપુરુષનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિનો વિષય થઈ શકતું નથી. જેના વડે આ વિશ્વ ભાસમાન થાય છે અને જેની અંદર એ લય પામે છે, તે પરમ શાન્ત બ્રહ્મ હું જ છું. જે જે કાંઈ આ જગતમાં દેખાય છે, તે બધું સદ્યોજાત વગેરે પાંચરૂપના બ્રહ્મનું જ કાર્ય છે. એ પંચબ્રહ્માત્મક સર્વ વસ્તુઓનો પોતામાં લય કરીને એ પંચબ્રહ્મ હું જ છું એમ જાણનારો બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

માટીનો એક પિંડો જણાતાં માટીની બધી ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે; કારણ કે માટીની વસ્તુઓરૂપ કાર્યો માટીરૂપ કારણથી જુદાં નથી. તેવી રીતે એક બ્રહ્મના જ્ઞાન વડે આખા જગતનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મ અને જગત વચ્ચેનો ભેદ મિથ્યા છે અને કારણ અને કાર્ય બન્ને એક જ વસ્તુ છે. હૃદયકમળની વચમાં જે અત્યંત સૂક્ષ્મ આકાશ રહેલું છે, તે જ સચ્ચિદાનંદ છે.

૮૫—પ્રાણાગ્નિહોત્ર ઉપનિષદ (સાર)

દેહ એ યજ્ઞની આહુતિ આપવા માટેનું અગ્નિહોત્ર છે. શરીરમાં જે યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે, તેમાં આત્મા યજમાન (યજ્ઞ કરનારો) છે, બુદ્ધિ પત્ની છે, અહંકાર અધ્વર્યુ છે, ચિત્ત હોતા છે. પ્રાણ-અપાન વગેરે પાંચ બ્રાહ્મણો છે, અને શરીર વેદિ છે.

૮૬—ગોપાલપૂર્વતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

વિજ્ઞાનરૂપ અને પરમ આનન્દરૂપને નમસ્કાર. કૃષ્ણ, ગોપીનાથ અને ગોવિન્દને નમસ્કાર. કમળ જેવાં નેત્રવાળા અને કમળની માળા ધારણ કરનારને નમસ્કાર. જેની નાભિમાંથી કમળ ઊગ્યું છે તેવા અને કમલા (લક્ષ્મી)ના પતિને નમસ્કાર. મોરપીંછનો મુગટ પહેરનારા, સુન્દર અને પૂર્ણ બુદ્ધિવાળાને નમસ્કાર. રમા (લક્ષ્મી)ના માનસ (સરોવર તેમજ મન)માં વિહરનારા હંસ એવા ગોવિન્દને નમસ્કાર. કંસ, કેશિ અને ચાણૂર નામના અસુરોને મારનારા, રુદ્રથી પૂજાયેલા અને અર્જુનના સારથિને નમસ્કાર. વેણુના નાદવડે આનન્દ પામનારા અને કાલીય-નાગનું દમન કરનારા ગોપાલને નમસ્કાર. હે ગોવિન્દ, હે પર-માનન્દ, મારા પર કૃપા કર, શારીરિક તેમજ માનસિક રોગોમાંથી મને ઉગાર. હે શ્રીકૃષ્ણ ! સંસારસાગરમાં ડૂબેલા એવા મને તું તાર.

૮૭—ગોપાલઉત્તરતાપિની ઉપનિષદ (સાર)

એકવાર વ્રજવાસી સ્ત્રીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું: 'અમે કયા બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપીએ ?' ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: 'દુર્વાસાને આપો.' તેઓએ પૂછ્યું: 'પણ યમુનાજીનાં પાણી ઓળંગીને કેવી રીતે જઈએ ?' શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: 'કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી છે એમ કહેશો એટલે તમને પાણી માર્ગ આપશે.' આ પ્રમાણે તેઓએ કર્યું અને જમુના ઓળંગી દુર્વાસામુનિને ઉત્તમ ભોજન આપ્યું. પાછા જવાની દુર્વાસાએ આજ્ઞા આપતાં તેઓએ દુર્વાસાને પૂછ્યું: 'અમે કેવી રીતે યમુના ઓળંગી સામે પાર પાછાં જઈએ ?' દુર્વાસાએ કહ્યું. 'હું કે જે ઉપવાસી છું તેનું સ્મરણ કરજો એટલે એ તમને માર્ગ આપશે.' આ સાંભળી તેઓને વિચાર થયો, 'આપણી સાથે ક્રીડા કરનારા શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મચારી કેવી રીતે હોઈ શકે ! અને હમણાં જ ભોજન કર્યું છતાં દુર્વાસામુનિ ઉપવાસી

કેવી રીતે હોઈ શકે ?' તેમનો આ વિચાર જાણી લઈને દુર્વાસા મુનિએ કહ્યું: 'શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ ગુણો તો અનુક્રમે આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીના છે પણ આત્મા તો એ પાંચ ગુણો તેમજ પાંચ મહાભૂતોથી ભિન્ન છે અને તેઓની અંદર રહેલો છે. તેઓ એ આત્માને જાણતા નથી. હું એ આત્મા હોઈને ભોક્તા કેવી રીતે થાઉં ! વળી આ ભોજનનો વિચાર તો મન વડે થાય છે. પણ જ્યાં બધું આત્મરૂપ જ બની ગયું હોય, ત્યાં વિચાર શાનો ! આમ હું આત્મા હોઉં કેવી રીતે ભોક્તા થાઉં ! શ્રીકૃષ્ણ પણ ગુણ અને સર્વ શરીરના કારણ અને સાક્ષી છે. છતાં ભોક્તા બને છે, ત્યારે

જગત ઉત્પન્ન કરનારી અને કૃષ્ણના જ સ્વરૂપવાળી મૂળ પ્ર રુક્મિણી છે.

પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદાન, ઇન્દ્રિયો, ભૂ વગેરે સર્વના આત્મારૂપ કૃષ્ણને નમસ્કાર. સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપે અને જાગ્રત વગેરે ચારે અવસ્થાઓરૂપ કૃષ્ણને નમસ્કાર. એક જ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રમાં છુપાઇને રહેલા છે સર્વવ્યાપક છે, અને સર્વ ભૂતોના અન્તરાત્મા છે. એ પરમાત્મા જ બધાંય કર્મોના અધ્યક્ષ તેમજ સાક્ષી છે, અને ચૈતન્યરૂપ કેવલ અને નિર્ગુણ છે.

૮૮—કૃષ્ણ ઉપનિષદ (સાર)

નન્દ પરમાનન્દ છે. યશોદા મુક્તિ છે. દેવકી બ્રહ્મવિદ્યા છે વસુદેવ વેદ છે. કૃષ્ણ અને બળરામ તે વેદોનો અર્થ છે. ગોપીઓ અને ગાયો વેદની ઋચાઓ છે. કૃષ્ણની લાકડી બ્રહ્મા છે. વાંસળી રુદ્ર છે. શિંગડું ઇન્દ્ર છે, ગોકુળ વૈકુંઠ છે અને ત્યાંનાં વૃક્ષો તપસ્વી મુનિઓ છે. ગોવાળરૂપ કૃષ્ણ માયા વડે શરીર ધારણ કરનારા ઈશ્વર છે, અને તે જ બ્રહ્મ છે. ચાણૂર-મલ્લ દ્વેષ છે, મુષ્ટિકાસુર મત્સર છે, કુવલયાપીડ હાથી દર્પ છે અને બકાસુર ગર્વ છે. રોહિણી દયા છે. સત્યભામા અહિંસા છે, અઘાસુર મહાવ્યાધિ છે. કંસ કલિ છે. સુદામા મનોનિગ્રહ છે. અક્રૂર સત્ય છે અને ઉદ્ધવ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે. શ્રીકૃષ્ણનો શંખ લક્ષ્મી છે. કશ્યપ ઉખળ છે. અદિતિમાતા દોરડું છે. કાલિકામાતા ગદા છે. શાર્ઙ્ગ ધનુષ વિષ્ણુની માયા છે. શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં રહેલું કમળ તે જગતનું બીજ છે. અને તુલસીની માળા ભક્તિ છે. આ બધાં શ્રીકૃષ્ણથી જુદાં નથી અને શ્રીકૃષ્ણ તેઓથી —

અને તારાઓ રહે તેટલો લાંબો સમય ટકો, પણ તેના વડે ચૈતન્યરૂપ મારામાં શો ફરક થવાનો છે? કાંચળીને છોડી દેનારા સાપને એ કાંચળીમાં શાની મમતા રહે? બ્રહ્મત્વનું ભાન થતાં જીવપણું રહેતું નથી અને અદ્વૈતતત્ત્વનો બોધ થયા પછી વાસના રહેતી નથી. જે અજ્ઞાન જ નથી, તો પછી જગત કયાંથી હોય અને જીવ, ઈશ્વર, ગુરુ વગેરે પણ કયાંથી હોય? હું તો કેવળ એક ચૈતન્યરસથી ભરેલું અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ જ છું. જેમ પાણીમાં નાખેલું મીઠું તેમાં ઓગળીને એકરસ થઈ જાય છે, તેમ આત્મા અને મનની જે એકતા તે સમાધિ કહેવાય છે. જેમ સંગીતના તાલ, લય અને વાજિંત્ર વગેરે પર ધ્યાન રાખવા છતાં કોઈ નૃત્ય કરતી સ્ત્રી પોતાના માથા પર રહેલા ઘડાને નીચે પડવા ન દેવો એવું ધ્યાન રાખે છે, તેમ ઝીણામાં ઝીણા વિષયોને જોતો હોવા છતાં પણ યોગી બ્રહ્મના ચિન્તનની બુદ્ધિને છોડી દેતો નથી.

એક જ વસ્તુ જુદીજુદી કદી પણ થતી નથી, આથી હું અખણ્ડ જ છું; કેમકે મારાથી જુદું કાંઈ જ નથી. જે જે કાંઈ દેખાય છે કે સંભળાય છે, તે બધું નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત, આનન્દમય, સત્ય, જ્ઞાનમય અને અનન્ત એવું પરબ્રહ્મ જ છે, અને એ પરબ્રહ્મ હું જ છું. વાદળાં જેમ આકાશને સ્પર્શી શકતાં નથી, તેમ આનન્દ અને જ્ઞાનરૂપ એવા મને સંસારનાં દુઃખો સ્પર્શી શકતાં નથી. પરમ યોગીને માટે તો બધું ચૈતન્ય હોવાથી, તેને જન્મ, મરણ, જવું, આવવું, મળ, નિર્મળતા વગેરે કાંઈ હોતું નથી. કદી પણ મારો નાશ ન થતો હોઈ હું હમેશ સત્-રૂપ જ છું, અને હમેશ આનન્દરૂપ છું. ધનની ઇચ્છાથી ધનવાનની જેટલા આદર વડે સ્તુતિ કરાય છે, તેટલા આદરથી જો વિશ્વકર્તાની સ્તુતિ થાય તો કોણ મુક્ત ન બને? રૂપું જેમ છીપમાં કલ્પાય છે, તેમ આખું માયામય જગત મારા-

૯૧—શાટ્યાયનીય ઉપનિષદ (સાર)

મનુષ્યોના બંધન અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે. વિષયો તરફ વળેલું મન બંધનને અને તેનાથી દૂર થયેલું મન મોક્ષને આપે છે. ચિત્ત જ સંસાર છે, માટે તેને પ્રયત્ન વડે શુદ્ધ કરવું. જેમાં ચિત્ત લય તેવો માલુમ થાય છે. સત્શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી અને બ્રહ્મજ્ઞાન વિના પરમધામમાં જવાતું નથી. ત્રણ આશ્રમોમાં રહીને પછી સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો. કુટીચક, બહૂદક, હંસ અને પરમહંસ એવા સંન્યાસીના ચાર પ્રકાર છે. આ બધા ય સંન્યાસીઓ ચિત્તને શુદ્ધ કરીને, અને આત્મા વડે આત્મામાં જ બ્રહ્મની ભાવના કરીને પવિત્ર બને છે. સંન્યાસીએ સદા [illegible] વડે [illegible] અને સેવવો. વાણી, મન અને શરીર વડે [illegible] ઉપનિષદો [illegible] [illegible] કહેવાય છે. [illegible]

બહારના અને અંદરના પદાર્થોનું જાણે કે કોઈ બીજાને જ થતું હોય તેવું ભાન થવું, તે પદાર્થભાવના નામની છઠ્ઠી ભૂમિકા છે. છ ભૂમિકાના લાંબા અભ્યાસથી બધા ભેદોનો લય થઈ જતાં એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિરતા થઈ જવી, તે તુર્યગા નામની સાતમી ભૂમિકા છે. સાધક પહેલી ત્રણ ભૂમિકામાં મુમુક્ષુ કહેવાય છે, ચોથીમાં બ્રહ્મવિદ, પાંચમીમાં બ્રહ્મવિદ્વર, છઠ્ઠીમાં બ્રહ્મવિદ્વરીયાન અને સાતમીમાં બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે.

સુખમાં અથવા દુઃખમાં પણ જેનું મન ઉદય કે અસ્ત પામતું નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. રાગ, દ્વેષ, ભય વગેરે અનુસાર બહારથી રહેતો હોવા છતાં પણ અંદરથી જે આકાશની જેમ વિકારરહિત રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ક્રિયા કરતો હોય કે ન કરતો હોય તોપણ જેને અહંકાર ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેની બુદ્ધિ મલિન થતી નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. લોકો જેનાથી ઉદ્વેગ પામતા નથી, જે લોકોથી ઉદ્વેગ પામતો નથી, અને જે હર્ષ, શોક અને ભયથી મુક્ત છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. મનની બધી કામનાઓને જે છોડી દે છે અને સર્વાત્મક એવા બ્રહ્મમાં સંતોષી રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. આ જગત હું જ છું અને જે બધું દેખાય છે તે બધું અવાસ્તવિક છે એમ નિશ્ચય થયો હોઈ જેના ચિત્તમાં કાંઈ પણ સ્ફુરતું નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

શરીર પાંચ મહાભૂતનું બનેલું છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ—એ આઠ યોગનાં અંગો છે.* એ યોગની સાધના વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જીવન્મુક્ત બનાય છે.

* આ બધા અંગાનું વર્ણન આગળ અનેક ઉપનિષદોમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેથી અહીં પાછું આપ્યું નથી. (જુઓ: [illegible] ઉપનિષદનો સાર પાન ૫૧૭)

૯૨–હયગ્રીવ ઉપનિષદ (સાર)

નારદજીએ બ્રહ્મા પાસે જઈને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન માગ્યું, ત્યારે બ્રહ્માએ શ્રીહયગ્રીવ ભગવાનના મંત્રો આપ્યા અને તેનો જપ કરવાનું કહ્યું; અને છેવટે કહ્યું કે એ મંત્રો વેદાન્તનાં ચાર મહાવાક્યોના અર્થનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. જે આ મંત્રોને જાણે છે, તેનાં બધાં પાપ નાશ પામે છે. તેમજ હયગ્રીવ ભગવાનના પ્રભાવ વડે તે મહાપુરુષ થાય છે અને જીવન્મુક્ત બને છે.

૯૩–દત્તાત્રેય ઉપનિષદ (સાર)

બ્રહ્માને નારાયણે દત્તાત્રેયના મંત્રો આપ્યા, અને તેઓના જપનો વિધિ બતાવ્યો, અને પછી કહ્યું કે જે એનો નિત્ય અભ્યાસ કરે છે તેને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને મોક્ષ મળે છે.

૯૪–ગરુડ ઉપનિષદ (સાર)

બ્રહ્મા,નારદ,બૃહત્સેન,ઇન્દ્ર અને ભરદ્વાજ,અને તેના જીવત્કામ નામના શિષ્યો—એમ પરંપરાએ ઊતરી આવેલી ગારુડબ્રહ્મ નામની મંત્રવિદ્યા છે. એ મંત્રનો જપ કરવાથી બધા વિઘ્નો નાશ થાય છે. ગરુડ પક્ષીની સ્તુતિ કરીને આ મંત્રપ્રયોગ કરવાથી સાપ, વીંછી, ઘરોળી વગેરે બધાનાં વિષ દૂર કરી શકાય છે. જે આ વિદ્યાને અમાસને દિવસે સાંભળે છે, અથવા તેનો પાઠ કરે છે તેને જિંદગીભર સાપ કરડતા નથી.

પ્રમાદરહિત બનેલો યોગી ચિરકાળ સુધી આનંદમાં રહે છે. ઊંઘ પૂરી થયા બાદ શાન્ત અને એકાન્ત પ્રદેશમાં હમેશાં પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. મોં વડે બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો અને અપાનવાયુનું આકર્ષણ કરી તેને સ્થિર કરવો. તેમજ બે કાન, બે આંખ અને બે નસકોરાંને હાથના બે અંગૂઠા અને આંગળીઓ વડે બંધ કરીને બેસવું. એમ કરતાં પવિત્ર નાદ સ્પષ્ટ સંભળાય છે. યોગ વડે પરમતત્ત્વરૂપ બનવું. અહં-ભાવને છોડી દઈ વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં સ્થિર બનેલો જ્ઞાની જગતરૂપ કલ્પનાનો વિચાર કરતો નથી. જેમ પાણીમાં મીઠું મળી જાય, તેમ યોગ વડે જ્યારે આત્મા અને મન એક બને છે, ત્યારે તેને સમાધિ કહેવાય છે. પ્રાણ અને મન એ બન્નેનો લય થઈ જતાં જે સમરસરૂપ સ્થિતિ થાય છે, તે સમાધિ કહે-વાય છે. જે સ્થિતિમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને એક બને છે અને બધા સંકલ્પોનો નાશ થાય છે, તે સ્થિતિને સમાધિ કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં મન જાય, ત્યાં ત્યાં બધે જ પરમપદ અથવા પરબ્રહ્મ એકસરખું જ રહેલું છે એમ જાણ.

કુણ્ડલિનીયોગની સાધનામાં નવ ચક્રોનો ઉપયોગ થાય છે. તેનાં નામો આ પ્રમાણે છે—મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, નાભિચક્ર, મણિપૂરક, કણ્ઠચક્ર, તાલુચક્ર, ભ્રૂચક્ર, આજ્ઞાચક્ર અને બ્રહ્મરન્ધ્ર. —આ દરેકના ધ્યાન વડે જુદીજુદી સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૯૮—સરસ્વતીરહસ્ય ઉપનિષદ (સાર)

કેટલાક ઋષિઓએ ભગવાન આશ્વલાયન મુનિને પૂછયું: "ભગવન્! કયા ઉપાય વડે તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે? અને કોની ઉપાસના કરીને આપને તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું છે? તે કહો.'

આશ્વલાયન મુનિએ ઉત્તર આપ્યો: 'સરસ્વતીદેવીની સ્તુતિ અને જપ કરવાથી મને પરમ સિદ્ધિ મળી છે.' ત્યારપછી ઋષિઓ-

ગુણવાળી પ્રકૃતિ માયા કહેવાય છે, અને એ માયા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની ઉપાધિ છે. એ ઈશ્વર સાત્વિક હોઈ, સમષ્ટિરૂપ હોઈ તેમજ બધાં જગતોનો સાક્ષી હોઈ કરવાને, ન કરવાને અને ઊંધું કરવાને સમર્થ છે. ઈશ્વરની માયામાં બે શક્તિ રહેલી છે—વિક્ષેપ-શક્તિ અને આવરણશક્તિ. વિક્ષેપશક્તિ આખા બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ શક્તિ જ દ્રષ્ટા અને દશ્ય (જોનારું ચૈતન્ય અને જોવાની વસ્તુ)ની ભિન્નતાને જન્માવે છે. બીજી આવરણ-શક્તિ બ્રહ્મને ઢાંકી દે છે, અને તેમ કરીને સંસારનું કારણ બને છે. આવરણનો નાશ થઈ જતાં જગત અને બ્રહ્મનો ભેદ નાશ પામે છે. જેને અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય (અર્થાત્ સત્, ચિત્ અને આનંદ; અર્થાત્ હોવાપણું, ભાન થવાપણું અને આનંદ પામવા-પણું) કહે છે તે ત્રણ બ્રહ્મનાં લક્ષણો છે; જ્યારે નામ અને રૂપ એ બે જગતનાં લક્ષણો છે. આથી નામ અને રૂપને છોડી દઈને સચ્ચિદાનન્દરૂપમાં લીન બની સમાધિમાં રહેવાનો અભ્યાસ કરવો. એ સમાધિ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં સવિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે. ચિત્તમાં રહેલા કામ વગેરેના સાક્ષીરૂપે ચૈતન્યનું ધ્યાન કરવું, તે પહેલા પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિ છે. સંગરહિત, સચ્ચિદાનન્દરૂપ અને દ્વૈત વિનાનું બ્રહ્મ હું જ છું એવું ધ્યાન કરવું. ને બીજા પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિ છે. અનુભવનું આસ્વાદન થતાં નામ અને રૂપથી જુદા થઈ જઈ તદ્દન સ્તબ્ધ બની જવું. ને નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. સમાધિના અભ્યાસ વડે શરીરના અભિમાનનો નાશ થઈ જતાં અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થતાં હૃદયની બધી ગાંઠો ભેદાઈ જાય છે અને બધા સંશયો છેદાઇ જાય છે. મારામાં જીવપણું અને ઈશ્વરપણું માત્ર કલ્પિત જ છે અને ખરું જોતાં છે જ નહિ એમ જે જાણે છે. તે મુક્ત જ છે.

ચાર વેદોનાં જુદાંજુદાં ઉપનિષદોનાં નામો નીચે મુજબ છે:

૧. ઋગ્વેદ:— ૧. ઐતરેય, ૨. કૌષીતકિ, ૩. નાદબિન્દુ, ૪. આત્મબોધ, ૫. નિર્વાણ, ૬. મુદ્‌ગલ, ૭. અક્ષમાલિકા, ૮. ત્રિપુરા, ૯. સૌભાગ્યલક્ષ્મી, અને ૧૦. બહ્વૃચ.

૨. યજુર્વેદ:—

(અ) શુક્લ યજુર્વેદ:—૧. ઈશ, ૨. બૃહદારણ્યક, ૩. જાબાલ, ૪. હંસ, ૫. પરમહંસ, ૬. સુબાલ, ૭. મંત્રિકા, ૮. નિરાલંબ, ૯. ત્રિશિખિબ્રાહ્મણ, ૧૦. મણ્ડલબ્રાહ્મણ, ૧૧. અદ્વયતારક, ૧૨. પૈંગલ, ૧૩. ભિક્ષુક, ૧૪. તુરીયાતીતાવધૂત, ૧૫. અધ્યાત્મ, ૧૬. તારસાર, ૧૭. યાજ્ઞવલ્કય, ૧૮. શાટ્યાયની, અને ૧૯. મુક્તિકા.

(આ) કૃષ્ણ યજુર્વેદ:—૧. કઠ, ૨. તૈત્તિરીય, ૩. બ્રહ્મ, ૪. કૈવલ્ય, ૫. શ્વેતાશ્વતર, ૬. ગર્ભ, ૭. નારાયણ, ૮. અમૃતબિન્દુ. ૯. અમૃતનાદ, ૧૦. કાલાગ્નિરુદ્ર, ૧૧. ક્ષુરિકા, ૧૨. સર્વસાર, ૧૩. શુકરહસ્ય, ૧૪. તેજોબિન્દુ, ૧૫. ધ્યાનબિન્દુ, ૧૬. બ્રહ્મવિદ્યા, ૧૭. યોગતત્ત્વ, ૧૮. દક્ષિણામૂર્તિ, ૧૯. સ્કન્દ, ૨૦. શારીરક, ૨૧. યોગશિખા, ૨૨. એકાક્ષર, ૨૩ અક્ષિ, ૨૪. અવધૂત, ૨૫. કઠરુદ્ર, ૨૬. રુદ્રરહસ્ય, ૨૭. યોગકુણ્ડલિની, ૨૮. પંચબ્રહ્મ, ૨૯. પ્રાણાગ્નિહોત્ર, ૩૦ વરાહ, ૩૧. કલિસંતરણ, અને ૩૨. સરસ્વતીરહસ્ય.

શ્રીભગવદ્‌ગીતાઃ–શ્લોક તથા તેની નીચે ભાષાંતરવાળી–આવૃત્તિ ૧૫ મી,
ક્રદ ૩ા×૫, પૃષ્ઠ ૪૪૮, બાઈંડપટ્ટીનાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦–૭–૦

શ્રીભગવદ્‌ગીતા–માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર–બાઈંડપટ્ટીનાં પૂંઠાં, પૃષ્ઠ ૨૮૮,
ક્રદ ૩ા×૫, મૂલ્ય રૂપિયા ૦–૪–૦

श्रीपंचरत्न भगवद्गीता—

*શ્રીપંચરત્નગીતા–મોટા અક્ષરોમાં, પાકાં પૂઠાં, ક્રદ ઇંચ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૬૦૦,
બાઈંડપટ્ટીનાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧–૧૦–૦

संतपुरुषोनां जीवनचरित्रो—

બુદ્ધચરિત્ર તથા અન્ય સંતપુરુષો–આવૃત્તિ ૨ જી	૪૯૬	૨–૦–૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ–ચરિત્ર–આવૃત્તિ ૨ જી... ...	૬૦૮	૨–૮–૦
સ્વામી વિવેકાનંદ–ચરિત્ર–ભાગ ૯ મો–આવૃત્તિ ૨ જી	૭૮૪	૩–૦–૦
સ્વામી રામતીર્થ–ચરિત્ર–ગ્રંથ ૪ થો–આવૃત્તિ ૨ જી	૬૭૨	૩–૦–૦
સંત તુકારામ–વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨–૮–૦
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ખંડ ૧ થી ૫–ત્રણ ગ્રંથો (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૬–૮–૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને મહાત્મા એકનાથ ...	૫૦૪	૨–૮–૦
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧–૬–૦
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧–૦–૦
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ત ને મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦–૧૦–૦
ભક્તચરિત્ર–૨૯ ભક્તોનાં ચરિત્રો–આવૃત્તિ ૨ જી ...	૫૨૮	૧–૮–૦
*આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–ભાગ ૧ લો–૫૨ ચરિત્રો ...	૬૩૬	૧–૧૨–૦
" " –ભાગ ૨ જો–૭૦ ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨–૮–૦
મુસ્લિમ મહાત્માઓ–(૬૧ ચરિત્રો, ઉપદેશો સહિત)	૭૫૬	૨–૪–૦

खास स्त्री उपयोगी ग्रंथो—

ભારતની દેવીઓ–ગ્રંથ ૧ લો–પ્રાચીન ૧૧૩ ચરિત્રો	૭૩૨	૩–૦–૦
" ગ્રંથ ૨ જો–પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક ૨૨૪ ચરિત્રો	૭૩૨	૩–૦–૦
" ગ્રંથ ૩ જો–પ્રાચીન અને અર્વાચીન ૧૯૯ ચરિત્રો	૮૦૪	૩–૦–૦
ડાહ્યુ માતા અને સદ્‌ગુણી પુત્રી–(આવૃત્તિ ૫ મી)	૧૬૦	૦–૪–૦

ऐतिहासिक जीवनचरित्रो—

ભારતના વીરપુરુષો–ઐતિહાસિક વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૪–૦
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો–આવૃત્તિ ૩ જી	૩૦૪	૦–૮–૦

શ્રીભગવદ્ગીતાઃ—શ્લોક તથા તેની નીચે ભાષાંતરવાળી—આવૃત્તિ ૧૫ મી, ક્રાઉન ૩૦×૫, પૃષ્ઠ ૪૪૮, બોર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦–૭–૦

શ્રીભગવદ્ગીતા—માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર—બોર્ડપટ્ટીનાં પૂંઠાં, પૃષ્ઠ ૨૮૮, ક્રાઉન ૩૦×૫, મૂલ્ય રૂપિયા ૦–૪–૦

श्रीपंचरत्न भगवद्गीता—

*શ્રીપંચરત્નગીતા—મોટા અક્ષરોમાં, પાકાં પૂઠાં, ક્રાઉન ઇંચ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૬૦૦, બોર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૧–૧૦–૦

संतपुरुषोनां जीवनचरित्रो—

બુદ્ધચરિત્ર તથા અન્ય સંતપુરુષો—આવૃત્તિ ૨ જી	૪૬૬	૨–૦–૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—ચરિત્ર—આવૃત્તિ ૨ જી... ...	૬૦૮	૨–૮–૦
સ્વામી વિવેકાનંદ—ચરિત્ર—ભાગ ૯ મો—આવૃત્તિ ૨ જી	૭૮૪	૩–૦–૦
સ્વામી રામતીર્થ—ચરિત્ર—ગ્રંથ ૪ થો—આવૃત્તિ ૨ જી	૬૫૨	૩–૦–૦
સંત તુકારામ—વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨–૮–૦
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ—ખંડ ૧ થી ૫—ત્રણ ગ્રંથો (સચિત્ર)	૧૫૬૬	૬–૮–૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને મહાત્મા એકનાથ ...	૫૦૪	૨–૮–૦
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧–૬–૦
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧–૦–૦
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ત ને મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦–૧૦–૦
ભક્તચરિત્ર—૨૯ ભક્તોનાં ચરિત્રો—આવૃત્તિ ૨ જી ...	૫૨૮	૧–૮–૦
*આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ—ભાગ ૧ લો—૫૨ ચરિત્રો ...	૬૩૬	૧–૧૨–૦
" " —ભાગ ૨ જો—૭૦ ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨–૮–૦
મુસ્લિમ મહાત્માઓ—(૯૬ ચરિત્રો, ઉપદેશો સહિત)	૭૫૬	૨–૪–૦

खास स्त्री उपयोगी ग्रंथो—

ભારતની દેવીઓ—ગ્રંથ ૧ લો—પ્રાચીન ૧૧૩ ચરિત્રો	૭૩૨	૩–૦–૦
" ગ્રંથ ૨ જો—પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક ૨૨૪ ચરિત્રો	૭૩૨	૩–૦–૦
" ગ્રંથ ૩ જો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન ૧૬૬ ચરિત્રો	૮૦૪	૩–૦–૦
ડાહ્યાણી માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી—(આવૃત્તિ ૫ મી)	૧૬૦	૦–૪–૦

ऐतिहासिक जीवनचरित्रो—

ભારતના વીરપુરુષો—ઐતિહાસિક વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૪–૦
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો—આવૃત્તિ ૩ જી	૩૦૪	૦–૮–૦

સ્વર્ગસ્થ [illegible] ત્યાંનાં પુસ્તકો—

ઉત્સાહ અને ચેતનપ્રેરક ગ્રંથો—

વૈદકના ગ્રંથો—

[illegible]

[illegible]

[illegible]